

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Maliye Anabilim Dalı

**TÜRKİYE'DE TARIM DESTEKLERİNİN BÖLGESEL DAĞILIMI;
2002-2018**

Gözde BAL

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2019

TÜRKİYE'DE TARIM DESTEKLERİNİN BÖLGESEL DAĞILIMI; 2002-2018

Gözde BAL

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

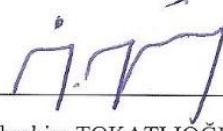
Maliye Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

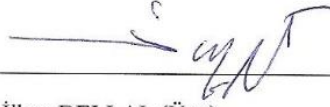
Ankara, 2019

KABUL VE ONAY

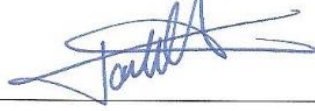
Gözde BAL tarafından hazırlanan “Türkiye’de Tarım Desteklerinin Bölgesel Dağılımı; 2002-2018” başlıklı bu çalışma, 16.09.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. İbrahim TOKATLIOĞLU (Başkan)

Prof. Dr. İlkey DELLAL (Üye)

Prof. Dr. A. Tarkan ÇAVUŞOĞLU (Üye)

Doç. Dr. Pelin Varol İYİDOĞAN (Üye)

Doç. Dr. Alparslan A. BAŞARAN (Danışman)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayımlanan “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

16.../09.../2019

Gözde BAL

¹“*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* *Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.*

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Doç. Dr. Alparslan A. BAŞARAN** danışmanlığında tarafımdan retildeğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

Gözde BAL

TEŐEKKÖR

Bu tez çalışmasının başlangıcından sonuna kadar benimle değerli gÖrüşlerini paylaşan, bana yol gÖsteren kıymetli hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Alparslan A. BAŞARAN'a, tÖm sÖre boyunca beni teşvik eden ve desteklerini esirgemeyen, her zaman yanımda olan sevgili aileme ve değerli arkadaşlarıma sonsuz teőekkÖrlerimi sunarım.

GÖzde BAL

ÖZET

BAL, Gözde. *Türkiye'de Tarım Desteklerinin Bölgesel Dağılımı; 2002-2018*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.

Tarım, canlıların beslenme ihtiyacını karşılama, istihdam sağlama ve dış ticarete konu olma açılarından ülke ekonomileri için temel bir sektördür. Türkiye ekonomisinde stratejik bir yere sahip olan tarım; istihdam, büyüme, katma değer, ihracat gibi alanlarda büyük bir potansiyele sahiptir. Sektörün iklim koşullarından doğrudan etkilenmesi, beklenmeyen doğa olayları, ekonomik çalkantılar, ülkeler arası değişen diplomatik ilişkiler gibi etkenlerden dolayı sektördeki riskin yüksek olması tarımın desteklenmesini gerekli kılmaktadır. Ülkemizin petrol ve doğalgaz gibi kaynaklar açısından kısıtlı olması ve sanayi üretimine yönelik hammadde sağlamada dışa bağımlı olması, ekonomik açıdan tarıma yönelimi ortaya çıkarmaktadır. Bu doğrultuda tarımsal destekleme politikalarının ihtiyaçları karşılması, doğru ürünlere ve doğru alanlara verilmesi gerekmektedir. Tarımsal kamu desteklerinin, kalkınma planlarının, kamu yatırımlarının ve bu alandaki projelerin etkin bir şekilde planlanması ve sonucunda öngörülen verimin alınması, ülkemiz ekonomisinin kilit taşlarından biri olan tarımın gelişmesi açısından önem taşımaktadır. Tez çalışması kapsamında Türkiye'deki tarımsal devlet destekleri araştırılmış, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı veri tabanından ve TÜİK'ten elde edilen veriler birleştirilerek tarımsal desteklerin 2002-2018 yılları itibariyle İBBS bölgeleri bazında dağılımı incelenmiş, destekleme türleri ve ödemelerin tarımsal üretim üzerindeki etkileri betimsel yöntemle analiz edilmiştir. Milli gelir içinde sektörlerin payı, sektörlerin ve tarımsal desteklerin 12 bölgedeki dağılımı incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler

Tarım destekleri, sübvansiyonlar, fark ödemeleri, devlet müdahalesi, doğrudan gelir desteği, bölgesel dağılım

ABSTRACT

BAL, Gözde. *The Regional Distribution of Agricultural Supports in Turkey;2002-2018*, Master's Thesis, Ankara, 2019.

Agriculture is a fundamental sector for the economies of countries in terms of meeting the nutritional needs of the living creatures, providing employment and being subject to foreign trade. Agriculture holds a strategic place in Turkey's economy, in terms of employment, economic growth and bears great potential in terms of value addition and exports. Due to the fact that the sector is directly affected by climate conditions, unexpected natural events and related to possible economic fluctuations, changing diplomatic relations between countries; there are high risks in the sector each of which generate the necessity of the support for agriculture. Since our country's natural resources are insufficient in terms of petroleum, natural gas etc. and being dependent on foreign sources for the provision of raw materials for the industrial production necessitates economic orientation towards agriculture. In this respect, agricultural support policies should be given to the right products and the right areas in line with the needs. Effective planning of the agricultural supports, development plans, public investments and projects in this area in order to taking the expected yield are important for the development of agriculture, which is a key element of our country's economy. Within the scope of the thesis study, agricultural state subsidies in Turkey were researched, by combining the data obtained from the Turkish Ministry of Agriculture and Forestry database and TURKSTAT, the distribution of agricultural supports by NUTS regions in 2002-2018 was examined and the effects of supports and payments on agricultural production were analyzed by descriptive method. The share of sectors in national income, the distribution of these sectors and agricultural supports in 12 regions were examined.

Keywords

Agricultural supports, subsidies, deficiency payments, government intervention, direct income payments, regional distribution

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
TABLolar DİZİNİ	xiii
ŞEKİLLER DİZİNİ	xv
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM	4
TARIMSAL DEVLET DESTEKLERİ VE İKTİSADİ MÜDAHALELER	4
1.1.TARIM SEKTÖRÜ VE EKONOMİDEKİ YERİ	4
1.2.TARIMIN İSTİHDAMDAKİ ROLÜ	7
1.3.TARIM SEKTÖRÜNE DEVLET MÜDAHALESİNİN NEDENLERİ ...	12
1.4.TARIMA DEVLET MÜDAHALESİNİN TEORİK TEMELLERİ	12
1.4.1.Fiyat Desteklemeleri (Sübvansiyonları)	13
1.4.1.1.Pazar Fiyat Desteği (Fiyat Politikası).....	13
1.4.1.2.Taban Fiyat (Referans Fiyat) Desteği.....	16
1.4.1.3.Mali Yardım (Sübvansiyon) Ödemeleri	16
1.4.2.Fark Ödemesi (Prim) Destekleri.....	17
1.4.3.Destekleme Fiyatı	20
1.4.4.Doğrudan Ödeme Sistemi.....	21
1.4.5.Örümcek Ağı Kuramı (Cobweb Teoremi)	24
1.5.TÜRKİYE’DE TARIM DESTEKLERİ LİTERATÜR TARAMASI	25

2. BÖLÜM	30
TARIM DESTEKLERİ ALANINDAKİ GELİŞMELER	30
2.1. DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE TARIM DESTEKLERİ ALANINDAKİ GELİŞMELER	30
2.1.1. OECD Ülkeleri ve Diğer Ülkelerde Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikaları.....	30
2.1.1.1. ABD'de Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikaları	35
2.1.2. Tarihsel Perspektifte Türkiye'de Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikaları.....	38
2.1.2.1. 1923-1950 Dönemi Tarımsal Destekler	38
2.1.2.2. 1950-1980 Dönemi Tarımsal Destekler	41
2.1.2.3. 1980-2000 Dönemi Tarımsal Destekler	42
2.1.2.4. 2000-2018 Dönemi Tarımsal Destekler	43
2.2.TÜRKİYE'DE GÜNÜMÜZDE TARIMSAL DESTEK ARAÇLARI VE UYGULAMALARI	45
2.2.1.Doğrudan Gelir Desteği (DGD)	46
2.2.2.Prim Destekleri (Fark Ödemesi).....	47
2.2.3.Alternatif Ürün Destekleri.....	48
2.2.4.Kırsal Kalkınma Destekleri	49
2.2.5.Tarım Sigortası Destekleri.....	51
2.2.6.Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması Desteği (ÇATAK) 52	
2.2.7.Hayvancılık Desteklemeleri	54
2.2.8.Biyolojik ve Biyoteknik Mücadele Desteği	54
2.2.9.Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler.....	55
2.2.10.Alan Bazlı Destekler.....	56
2.2.11.Türkiye'deki Kalkınma Destekleri	58
2.2.11.1.Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Genç Çiftçilerin Desteklenmesi Programı	58
2.2.11.2.Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı (KKYDP) 58	
2.2.11.3.Kırmızı Et Üretimi ve İşlenmesinde İşbirliği Süreçlerinin Analizi Projesi (2017-2018).....	59
2.2.11.4.Tarımsal Amaçlı Kooperatif Projeleri	59
2.2.11.5.Ardahan-Kars-Artvin Kalkınma Projesi.....	60
2.2.11.6.Diyarbakır Batman Siirt Kalkınma Projesi.....	60

2.2.11.7. ... Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD)	61
2.2.11.8.Sivas-Erzincan Kalkınma Projesi	61
2.2.11.9.Kredi Yönetimi	62
2.2.11.10.Kooperatif Mülkiyetinde Projeler.....	62
2.2.11.11.Kırsal Alanda Sosyal Destek Projesi	63
2.2.11.12.Hayvancılık Projeleri.....	64
3. BÖLÜM.....	66
TÜRKİYE'DE UYGULANAN TARIMSAL DESTEKLERİN BÖLGESEL ANALİZİ.....	66
3.1.AMAÇ VE METODOLOJİ.....	66
3.2.İKTİSADİ FAALİYET KOLLARINA GÖRE BÖLGELERİN MİLLİ GELİR DAĞILIMI.....	68
3.3.TOPLAM TARIMSAL DESTEK TUTARLARI	73
3.4.FARK ÖDEMESİ DESTEK TUTARLARI.....	77
3.5.ALAN BAZLI ÖDEME TUTARLARI	84
3.6.HAYVANCILIK DESTEK TUTARLARI.....	86
3.7.KIRSAL KALKINMA DESTEK TUTARLARI.....	89
3.8.DİĞER TARIMSAL AMAÇLI DESTEK TUTARLARI.....	92
3.9.TARIMSAL GSYH VE TARIMSAL DESTEKLERİN KARŞILAŞTIRILMASI.....	95
SONUÇ.....	99
KAYNAKÇA	103
EKLER.....	112
EK 1. ORİJİNALLİK RAPORU	112
EK 2. ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU.....	114
EK 3. 2001-2017 Yılları Arasında ÇKS'ye Kayıtlı Alan Başına Çiftçi Sayısı	116
EK 4. İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS)/ (NUTS).....	117
EK 5. Tarımsal Destek Uygulamaları	118
EK 6. Toplam Tarımsal Destek Miktarının 2002-2018 Yılları Arasında İBBS Bölgelerindeki Dağılımı	119

EK 7. Toplam Fark Ödemeleri İçinde Bölgelere Verilen Fark Ödemesi Destekleri Dağılımı (Bölge Bazlı Fark Ödemesi/ Toplam Fark Ödemesi)	120
EK 8. 2002-2018 Yılları Arası Bölgelerin Toplam Alan Bazlı Destek Dağılımı	121
.....	121
EK 9. 2002-2018 Yılları Arası Bölgelerdeki Toplam Hayvancılık Destekleri	122
EK 10. 2004-2018 Yılları Arası Bölgelerdeki Diğer Tarımsal Amaçlı Destek Tutarları (TL).....	123
ÖZGEÇMİŞ.....	124

KISALTMALAR DİZİNİ

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ARIP: Tarım Reformu Uygulama Projesi

AÜP: Alternatif Ürün Projesi

CARDS: Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve İstikrar İçin Birlik Yardımı

ÇATAK: Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması Desteği

ÇKS: Çiftçi Kayıt Sistemi

DGD: Doğrudan Gelir Desteği

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

EAGF: Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu

FZK: Fiyat Zararı Kapsamı

GSYH: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

GTHB: Türkiye Cumhuriyeti Tarım ve Orman Bakanlığı

IFAD: Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu

IMF: Uluslararası Para Fonu

IPA: Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı

IPARD: Kırsal Kalkınma Programı

ISPA PHARE: Polonya ve Macaristan Ekonomilerinin Yeniden Yapılandırılmasına Yönelik Destek Programı

ISPA: Katılım Öncesi Yapısal Politika Aracı

KDV: Katma Değer Vergisi

KİT: Kamu İktisadi Teşebbüsleri

KKYDP: Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı

İBBS: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması

OECD: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü

ÖKS: Örtüaltı Kayıt Sistemi

SAPARD: Tarım ve Kırsal Kalkınma İçin Özel Katılım Programı

TAPDK: Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu

TARSİM: Tarım Sigortaları Havuzu

TEKEL: Tütün, Tütün Mamulleri Tuz ve Alkol İşletmeleri A.Ş.

TEPGE: Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Müdürlüğü

TKDK: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu

TMO: Toprak Mahsulleri Ofisi

TRK: Tarımsal Risk Kapsamı

TRUP: Tarım Reformu Uygulama Projesi

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

USDA: Amerika Birleşik Devletleri Tarım Bakanlığı

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. 2005-2018 Yılları Arasında Mevsim Etkisinden Arındırılmış Tarımın İstihdam İçindeki Payı.....	8
Tablo 2. 2002-2018 Yılları Arasında Tarımın GSYH İçindeki Payı	9
Tablo 3. 2004-2017 Yılları Arası Türkiye’deki GSYH’nın Bölgesel Dağılımı (Bölge Bazlı GSYH/Toplam GSYH).....	11
Tablo 4. Fark Ödemeleri (Prim) Desteği Açıklama	19
Tablo 5. 2006-2010 Dönemi Tarımsal Destekleme Araçları Bütçe Payları	45
Tablo 6. Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması Desteği.....	53
Tablo 7. İyi Tarım Uygulama Destekleri	57
Tablo 8. 1990-2016 Kooperatif Projelerine Kullanılan Krediler.....	59
Tablo 9. Kırsal Alanda Sosyal Destek Projesi Kapsamına Alınmış Kooperatif ve Hayvan Sayıları	64
Tablo 10. 2004-2017 Yılları Arası Türkiye’deki Tarımsal GSYH’nın Bölgesel Dağılımı (Bölge Bazlı Tarımsal GSYH/Toplam Tarımsal GSYH)	67
Tablo 11. 2004-2017 Yılları Arası İstanbul Bölgesi İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Dağılımı.....	68
Tablo 12. 2004-2017 Yılları Arası Batı Marmara-Ortadoğu Anadolu-Güneydoğu Anadolu Bölgeleri İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Dağılımı	69
Tablo 13. 2004-2017 Yılları Arası Ege-Akdeniz-Doğu Karadeniz Bölgeleri İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Dağılımı.....	70
Tablo 14. 2004-2017 Yılları Arası Doğu Marmara ve Batı Anadolu Bölgeleri İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Dağılımı.....	71
Tablo 15. 2004-2017 Yılları Arası Orta Anadolu ve Batı Karadeniz Bölgesi İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Dağılımı.....	72
Tablo 16. 2004-2017 Yılları Arası Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Dağılımı.....	73
Tablo 17. 2002-2018 Yılları Arası Türkiye’deki Toplam Tarımsal Destek Tutarı (Bin TL)	75
Tablo 18. Toplam Tarımsal Destekleme İçinde Bölgelerin Dağılımı (Bölge Bazlı Destek/Toplam Destek Miktarı).....	77

Tablo 19. 2002-2018 Yılları Arası Türkiye’deki Fark Ödemesi Destek Tutarları (Bin TL)	78
Tablo 20. 2002-2018 Yılları Arası Türkiye’deki Alan Bazlı Ödeme Tutarları (Bin TL)	85
Tablo 21. Toplam Alan Bazlı Destekler İçinde Bölgelere Verilen Alan Bazlı Ödemelerin Dağılımı (Bölge Bazında Alan Bazlı Ödemeler/Toplam Alan Bazlı Ödemeler).....	86
Tablo 22. 2002-2018 Yılları Arası Türkiye’deki Hayvancılık Destek Tutarları (Bin TL)	87
Tablo 23. Toplam Hayvancılık Destekleri İçinde Bölgelere Verilen Hayvancılık Desteklerinin Dağılımı (Bölge Bazlı Hayvancılık Destekleri/Toplam Hayvancılık Destekleri).....	89
Tablo 24. 2011-2018 Yılları Arası Türkiye’deki Kırsal Kalkınma Destek Tutarları (Bin TL).....	91
Tablo 25. 2004-2018 Yılları Arası Türkiye’deki Diğer Tarımsal Amaçlı Destek Tutarları (Bin TL)	93
Tablo 26. Toplam Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler İçinde Bölgelere Verilen Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler (Bölge Bazlı Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler/Toplam Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler)	94
Tablo 27. 2004-2017 Yılları Arası Türkiye’deki Tarım Sektörüne Ait Bölgesel GSYH (Bin TL)	95
Tablo 28. Toplam GSYH İçinde Bölgelere Verilen Tarımsal Destekler (Toplam Tarımsal Destekler/ Bölge Bazlı Tarımsal GSYH).....	97

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. GSYH İçerisinde Tarımın Payı.....	10
Şekil 2. King Kanunu (Bolluk Paradoksu).....	14
Şekil 3. Üretim Fazlası.....	15
Şekil 4. Fark Ödeme (Prim) Desteği.....	19
Şekil 5. Destekleme Fiyatı Uygulamasının Etkileri.....	20
Şekil 6. Doğrudan Gelir Ödemesi Uygulaması.....	23
Şekil 7. İstanbul-Doğu Marmara-Kuzeydoğu Anadolu-Ortadoğu Anadolu Bölgeleri Fark Ödemesi/ Toplam Fark Ödemesi 2002-2018 Arası Değişim.....	80
Şekil 8. Batı Marmara-Ege-Akdeniz Bölgeleri Fark Ödemesi/ Toplam Fark Ödemesi 2002-2018 Arası Değişim	81
Şekil 9. Batı Anadolu-Orta Anadolu-Batı Karadeniz-Doğu Karadeniz Fark Ödemesi/ Toplam Fark Ödemesi 2002-2018 Arası Değişim	83
Şekil 10. Güneydoğu Anadolu Fark Ödemesi/ Toplam Fark Ödemesi 2002-2018 Arası Değişim	84
Şekil 11. 2011-2018 Yılları Arası Bölgelerdeki Toplam Kırsal Kalkınma Destekleri ...	91
Şekil 12. 2004-2017 Yılları Arası Tarımsal GSYH Bölgesel Dağılımı.....	96

GİRİŞ

Tarım insanlık tarihinin başlangıcından beri varlığını sürdüren en temel sektörlerden biridir. Canlı beslenmesinin kaynağı, sanayi ve hizmet gibi birçok sektörün hammadde tedarikçisi, büyük bir iş gücü potansiyeli ve ülkelerin kalkınmasında rol oynayan ana unsurlardan bir tanesidir. Tarım sektörü ülkelerin iktisadi gelişim süreçlerinde etkin rol oynamakta ve ülkelerin Dünya'daki durumlarını belirleyebilmektedir. Birçok ülkede kamu, piyasalara farklı şekillerde müdahalede bulunmaktadır. Türkiye'de tarım incelendiğinde devletin bu alanda verdiği çeşitli desteklemelerle iktisadi sisteme müdahalede bulunduğu gözlemlenmektedir.

Tarımsal desteklemelerin amacı ülkenin tarım alanındaki sorunların çözümüne yönelik çalışmalar yapmak, mevcut tarımsal politikaların verimliliğini sağlamak ve işlerliğini geliştirmek, sektördeki oyuncuların (çiftçiler, tüketiciler, devlet, dış ülkeler vb.) politikalara alışmasını sağlamaktır. Destekler iktisadi ve sosyal etkinlik çerçevesinde, üretimde maksimum verimliliği sağlamak amacıyla yapılan planlamalarla yaşama geçirilir. Destek ödemeleri destekleme için ayrılan bütçe doğrultusunda, program kapsamında kararlaştırılan konular ve gereklilikleri çerçevesinde, yararlanıcıların denetlenmesinin, bütçeyi doğru kullanıp kullanmadıklarına bakılmasının ardından ödenmektedir. Sübvansiyonlar kapsamında AB mevzuatı, uluslararası kuruluşlarla yapılan anlaşmalara ve taahhütlere uyulması gerekmektedir. Destekler, ülkelerin iktisadi ve kalkınma programları çerçevesinde ekonomide refah seviyesine ulaşmada katkıda bulunmalıdır. Kaynak dağılımında etkinliğin ve adaletin sağlanması, çiftçilerin piyasa şartları altında adil bir şekilde çalışmalarını sürdürmesi ve alt sektörlerin birbirleriyle dengeli koordinasyonda bulunması desteklerin stratejik önemini göstermektedir.

Tez çalışması kapsamında öncelikle tarım sektörünün dinamikleri, ekonomideki yeri ve istihdamdaki rolü anlatılmaktadır. Sonrasında devletin tarım sektörüne müdahalede bulunmasının sebepleri ve müdahalenin teorik temelleri açıklanmaktadır. Bölümün devamında Türkiye'deki tarım destekleri konusunda yapılan çalışmaların literatür taramasına yer verilmiştir.

İkinci bölüme geçildiğinde Dünya’da ve Türkiye’de tarım destekleri alanında günümüze kadar yapılan çalışmalar incelenirken; OECD ülkeleri, diğer ülkeler ve Türkiye’de Cumhuriyet döneminde uygulanan tarımsal destekleme politikaları analiz edilmiştir. Tarım alanında öncü ülkelerden biri olan ABD, bu sektöre değer vermekte ve ekonomisinde tarımsal destekler dikkat çekmektedir. Bundan dolayı ABD’de uygulanan tarımsal desteklere de yer verilmiştir. Devamında tarımsal destek araçlarının ve uygulamalarının verildiği çalışmada Türkiye’de yürürlükte olan kalkınma destekleri ve projeleri ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştır.

Üçüncü bölümde Türkiye’de uygulanan tarımsal destekler, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı veri tabanından Aralık 2018 tarihi itibarıyla elde edilen tarımsal destek tutarlarına ait verilerin toplulaştırılmasıyla oluşturulmuştur. Türkiye’deki iller 12 İBBS bölgesine ayrılarak, 2002’den 2018 yılına kadar olan toplam tarımsal destek tutarları, fark ödemesi destekleri, alan bazlı desteklemeler, hayvancılık destekleri, kırsal kalkınma destekleri ve diğer tarımsal amaçlı destekler bölge bazında tutar olarak verilmiştir. Öncelikle tarımsal destekleme başlıkları (fark ödemeleri, alan bazlı destekler, hayvancılık destekleri, kırsal kalkınma destekleri, diğer tarımsal amaçlı destekler) altında en çok destekleme tutarına sahip ilk üç bölge analiz edilmiştir. Devamında en az destekleme tutara sahip üç bölge sıralanmıştır. Bölge bazındaki analizlerle birlikte, yıllar bazında analizler de yapılmıştır. Anılan dönemlerde tutar olarak en çok destek alan yıllar arasındaki rakamsal ve oransal değişimler gözlemlenmiştir. Ayrıca anılan yıllardaki toplam destek tutarlarının dönemdeki ortalamalarına bakılmış ve tutarların ortalamaya göre değişim durumları hakkında bilgi edinilmiştir. Genel olarak yıllara sari tarımsal desteklemeler, konularına göre hem tutar hem de oransal olarak incelenmiştir. Üçüncü bölümün devamında T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı ve TÜİK’ten elde edilen veriler birleştirilerek tarımsal desteklerin 2004-2017 seneleri itibarıyla bölgesel dağılımı incelenmiştir. Türkiye’nin milli gelirini oluşturan sektörlerin payları, tarımsal desteklerin bölgesel milli gelirdeki iktisadi faaliyet kollarına göre üretim üzerindeki dağılımları, toplam tarımsal milli gelir içinde bölge bazlı tarımsal milli gelirin oranı betimsel yöntemle analiz edilmiştir.

Çalışmada amaçlanan, Türkiye'nin milli gelirinde sektörlerin oranlarını ve bölgesel dağılımını görmek, tarımsal destekleri, desteklerin bölgesel dağılımını incelemek ve desteklerin bölgelerin milli gelirindeki sektörel üretimdeki dağılımını ortaya koymaktır. Türkiye'deki desteklemeler 12 bölge bazında incelenmiş ve milli gelirin bölgesel ve iktisadi faaliyet kollarına göre dağılımı irdelenmiştir.

Ana hatlarıyla Türkiye ve Dünya'da uygulanan tarımsal politikaların geçmişi ve bugünü hakkında bilgi veren tez çalışmasında amaçlanan; Türkiye'deki milli gelir içinde sektörlerin payını, bunların bölgesel dağılımını, mevcut tarımsal desteklemelerin bölgesel dağılımını, desteklerin milli gelirdeki sektörel üretimdeki payını mevcut durum çerçevesinde analiz etmektir. Mevcut durum analizi ile tarımsal destekler yoluyla gelirin bölgesel dağılımı ve tarım sektörünün gelir içerisindeki payı belirlenmeye çalışılmıştır.

1. BÖLÜM

TARIMSAL DEVLET DESTEKLERİ VE İKTİSADİ MÜDAHALELER

1.1. TARIM SEKTÖRÜ VE EKONOMİDEKİ YERİ

Tarım insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan temel besin maddelerinin üretimi bakımından ve birçok endüstriye hammadde sağlama açısından çok önemlidir. Tarım, yaşamın olduğu her yerde vazgeçilmezdir, ticaret için hammadde sağlar, bu yüzden de üretim ve ticaretin temeli haline gelmiştir. Tarım, dünyanın yerleşmiş mesleklerinden biridir ve dünya nüfusunun yaklaşık 2/3'ü tarımsal üretime bağlı olduğundan dolayı önemli ve sayısal anlamda üstünlüğü olan bir endüstridir (Chauhan, 1952: 14). Sanayi Devrimi'ne kadar üstünlüğünü sürdüren tarımın, daha sonraki süreçte iktisadi sistemler içindeki büyüklüğü biraz azalmıştır; ancak tarımın hayatı sürdürmek için gerekli temel besin maddesi sağlama görevinden dolayı bu sektör hiçbir zaman önemini yitirmeyecektir.

Tarımın evrensel oluşu yani dünyadaki her ekonomik sistemde var oluşunun nedenlerinden biri insan ve canlı hayatında yer tutmasıdır. Tarım, insanların kendilerini bildiklerinden beri en temel ihtiyaçlarını karşılamada kullandıkları bir araç olmuştur. Geçmişten beri insanlar yaşamlarını sürdürebilmek için tarım konusunda çalışmalarda bulunmuştur. Canlıların beslenme ihtiyacını karşılama, ilaç, boya, tekstil, inşaat, gıda gibi sektörlerde hammadde tedariki tarım sonucu elde edilen ürünlerden sağlanmaktadır. Tarım sektörünün temel besin maddesi temini ve beslenme gibi özellikleri yanında ekonomik kalkınma için finansman ihtiyacını karşılama ile ülkelerin iktisadi sistemlerinin düzenini sağlama konularında etkileri bulunmaktadır. Zorunlu ihtiyaçları karşılama, çeşitli sektörlerin hammadde ihtiyaçlarını sağlama gibi hayati önem taşıyan görevleri olan tarım sektörünün önemi gelişmekte olan ülkeler için gelişmiş ülkelere nazaran daha büyüktür. Gelişmekte olan ülkelere tarımın iktisadi sistemlere etkisi ve ülkelerin ulusal gelirlerine yaptığı katkı kayda değerdir. Bu ülkelere teknolojinin gelişmiş ülkelere kıyasla eski kaldığı, dolayısıyla da tarımsal ürün verimliliğinin daha az olduğu söylenebilir. Tarım sektörünün canlı hayatındaki önemi ve ülke ekonomileri için kilit

noktası olması, çiftçilerin mevsimsel ve piyasada karşılaşılabilecekleri risk düzeylerinin azaltılması, gelir düzeylerinin yükseltilmesi gibi nedenlerden dolayı tarım sektörü desteklenmelidir. Devletler ekonomide istikrarı sağlama ve gelir düzeyini artırma hedefiyle çeşitli yöntemler yardımıyla tarımda destekleme politikaları uygular (Erbay, 2013: 12).

Ülke nüfuslarının artışı sonucu ortaya çıkan gıda ihtiyaçlarının giderilmesi, tarımsal alanların genişletilmesi, gıda güvenliği ve ekosistemin korunması gibi amaçlar doğrultusunda incelenen tarım sektörü, küreselleşen dünya ile birlikte uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Devletler, ürün fiyatlarının teşvik edilmesi, ürün ve ürün ana başlıkları konusunda çiftçiye ve tüketiciye çeşitli sübvansiyonların ve desteklerin sağlanması, ithalat ve ihracat konularında uygulanan kota ve vergi uygulamalarıyla müdahalelerde bulunur. Brandt'e (1945) göre çiftçilerin ve tarımın ülke ekonomilerinde önemi büyüktür. Çiftçileri, ulusal ekonominin mal ve hizmetlerinin aktığı arteriyel dolaşım¹ sisteminin hayati bir parçasına benzetmektedir. Ulusların ekonomilerinin hammaddeler, meyve, sebze ve hayvancılık gibi önemli kaynakları üreten çiftliklere dayandığını öne sürer. Çiftliklerin, ekonominin geri kalanından bağımsız bir politika nesnesi olarak nitelendirilemeyeceğini, aynı zamanda kitlesel işsizlik ve azalan üretim koşullarının sadece üreticilerin ekonomik refahlarını iyileştirerek gerçekleşmeyeceğini savunur (Chauhan, 1952: 14).

Tarım sektöründe üretim, iklim şartları ve doğal koşullarla doğrudan ilgilidir. Her yıl aynı mevsimlerde aynı yörelerde bile hava şartları ve iklim koşullarının istikrarlı olmaması, küresel ısınma artışı ile birlikte mevsimlerdeki değişikliklerin öngörülememesi gibi nedenlerden dolayı bu sektörde risk ve belirsizlik yüksektir. Bu sektördeki ürünlerin arz veya talebindeki artış ya da azalışındaki herhangi bir değişiklik ürünlerin fiyatlarında ciddi miktarda dalgalanmalara neden olmaktadır. Bu yüzden tarım sektöründe üretilen ürünlerin arz ve talep esneklikleri düşüktür. Tarımın bir diğer özelliği ise üretim sürecinin uzun ve meşakkatli olmasıdır. Belli periyotlarda ve belirlenen ürünlere özgü alanlarda

---

¹ Arteriyel dolaşım, kalbin düzenli ve etkili çalışabilmesi için gereken oksijen ve besleyici maddelerden zengin kan ile beslenmesini sağlayan yani kalbi besleyen damarlarda kanın dolaşımıdır (Çelik vd., 2010: 505).

üretildiğinden sermaye üretim hızı diğer sektörlerle oranla daha yavaştır. Kullanılan birimin kaynak başına getirisi başka sektörlerle oranla daha azdır ve mahsullerin depolanması ürün ve bölge özelindedir. Bütün bu sayılan dezavantajlarına rağmen tarım, toplumların beslenmesi, sanayi ve tıp gibi birçok sektörde hammadde ihtiyacını karşılaması gibi ana işlevlerinden dolayı stratejik bir öneme sahiptir (Karabağ, 2017: 253).

Bireyin beslenmesi, açlık ihtiyacının giderilmesi ve canlıların hayatını sürdürebilmesi konusuyla doğrudan bağlantılı olduğu için toplumlarda çözülmesi gereken en temel sorun nüfusun beslenme durumudur. Yaşamın sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla beslenme konusunda hammaddeyi ve gerekli gıda maddelerini üreten tarım sektörü toplumlar açısından stratejik öneme sahip olup, kayda değer oranlarda bütçeler ayrılarak tarımsal üretim desteklenmektedir (Acar, 2006). Tarımsal destekleme politikalarının toplumlar açısından ana hedefi, ülkelerin kendi üretimlerinin nüfuslarının beslenme ihtiyaçlarını karşılaması yani ülkelerin kendi kendine yetebilmesidir. Ayrıca kıtlık, savaş, afet gibi beklenmedik durumlarda ülke vatandaşlarının gıda güvenliğinin karşılanmasıdır (Acar, 2006). Toplumların milli gelirlerinde tarımın oranı ne kadar fazla yer tutuyorsa ve tarım endüstrisi hızlı geliyorsa o topluma tarımın katkısı o kadar çok, tarımın milli gelir içindeki payı ne kadar az yer tutuyorsa da o topluma katkısı o kadar az olacaktır (Kazgan, 1966). Günümüze gelindiğinde tarımın önemi, salt insan beslenmesi için temel kaynak teşkil etmesi olarak düşünülmemeli ayrıca sanayinin hammadde sağlayıcılarından olması, ciddi bir işgücü potansiyelinin olması, ekonomilere katma değer yaratan bir sektör olması gibi avantajları da göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'nin milli geliri içinde iktisadi faaliyet kollarının payını görmek, bu sektörlerin bölgesel dağılımını ortaya koymak, Türkiye'deki tarımsal destekleme politikalarını incelemek, tarım desteklerinin bölgesel dağılımını gözlemlemek, desteklerin bölgesel milli gelirin sektörel üretimdeki dağılımını analiz etmektir. Çalışmada genel anlamda Türkiye'de verilen tarımsal desteklemeler verilmiş olup, desteklemeler 12 İBBS bölgesi bazında incelenmiştir. Ayrıca Türkiye'deki milli gelirin bölgesel ve sektörel dağılımı irdelenmiştir.

1.2. TARIMIN İSTİHDAMDAKİ ROLÜ

Tarım sektörünün başlıca girdilerinden biri yüksek hacimli işgücüdür. Tarımda makineleşme ve sermayenin artması ile birlikte işgücünün payı yıllara sâri gittikçe azalmıştır. Türkiye’deki tarımsal işgücünün payı, işsizlik oranı ve tarım dışı işsizlik oranı Türkiye’de tarımın iktisadi olarak değerlendirilmesi açısından yol gösterici olmuştur.

Verilerde yıllar arasında ortaya çıkan, seneden seneye yinelenen, bazı ay veya dönemlerde periyodlar halinde gözlenen artış veya azalışlara mevsimsel etki denilmektedir. Ay, dönem ve yıl içinde takvimler arasındaki veri değişimi dolayısıyla oluşan etkiler takvim etkisi olarak adlandırılmaktadır. Elde edilen verilerin istatistiksel yöntemler aracılığıyla tahmin edilmesi ve anlamlı olduğunda ayrıştırılması mevsim ve takvim etkisinden arındırma yöntemidir (TÜİK, 2018: 1). Mevsimsel hareketler içeren verilerdeki artış veya azalışın gerçek bir değişimden mi kaynaklandığını yoksa geçici bir etkiden mi kaynaklandığını anlamak zordur. Mevsimsel etkileri içeren veriler genel eğilimi tam olarak yansıtmamaktadır. Bunlardan dolayı daha sağlıklı analiz yapmak ve bir önceki döneme göre bir sonraki dönemde meydana gelen değişiklikleri doğru yorumlamak adına mevsim etkisinden arındırılmış veriler kullanılmıştır (TÜİK, Veri Analiz Teknikleri Grubu, 2018: 1).

2005-2018 yılları arasında mevsim etkisinden arındırılmış tarımın istihdam içindeki payı, Türkiye’deki işsizlik ve tarım dışı işsizlik oranları Tablo-1’de incelenmiştir.

Tablo 1. 2005-2018 Yılları Arasında Mevsim Etkisinden Arındırılmış Tarımın İstihdam İçindeki Payı

Yıllar (Aralık Ayı İtibarıyla)	Tarımsal İstihdam Payı (%)	İşsizlik Oranı (%)	Tarım Dışı İşsizlik Oranı (%)
2005	23,5%	9.7%	12.1%
2006	23,6%	8.9%	11.1%
2007	21,8%	9.2%	11.1%
2008	22,2%	12.0%	14.6%
2009	23,5%	11.9%	14.7%
2010	23,7%	10.0%	12.4%
2011	22,7%	8.5%	10.4%
2012	21,8%	8.8%	10.8%
2013	20,3%	9.1%	10.9%
2014	20,7%	10.3%	12.4%
2015	20,0%	10.2%	12.2%
2016	19,5%	12.0%	14.3%
2017	19,2%	9.9%	11.8%
2018*	18,4%	11.5%	13.5%

*:Ekim ayı itibarıyla ilk 9 aylık dönem verisidir.

Kaynak: TÜİK

1980’li yıllara bakılacak olursa, Türkiye’deki tarımın istihdam içerisindeki payı %50 civarındayken bu oran 2000’li yılların başında %23,5 seviyelerinden, 2010’lu yılların sonuna doğru ise %18,4 seviyelerine kadar gerilemiştir. Bu durum üzerinde tarımda teknoloji kullanımının artıp insan gücü payının azalması ve diğer reel sektörlere (inşaat, hizmet vb.) işgücü kayması etkili olmuştur. 2005-2018 arası dönemde tarım alanında çalışan iş gücü oranı azalmayı sürdürmüştür. Ekonomik çalkantıların olduğu, 2008 krizi döneminde işsizlik oranı %12 seviyesine kadar çıkmıştır. 2008, 2009, 2016 ve 2018 yıllarında ekonomideki işsizlik oranı diğer tarihlere nazaran yüksektir. Tarım dışı işsizlik de 2008, 2009, 2016 ve 2018 yıllarında artış göstermiş, 2009 yılında %14,7’ye kadar çıkmıştır.

Toplam istihdamdaki tarımın payının yıllar içindeki değişimi değerlendirildiğinde, tarımın istihdam içindeki oranının azaldığı gözlemlenmiştir. İncelenen 14 yıllık dönemin özellikle son yıllarında işsizlik yaklaşık 1,2 kat artış göstermiştir. Tarımsal istihdam son

yıllarda önemli bir azalma eğilimine yönelse de sektörün incelenen dönemde Türkiye ekonomisi için ortalaması %21,49'luk istihdam kapasitesidir.

Tablo 2’de 2002-2018 dönemindeki tarımsal GSYH, toplam GSYH ve GSYH içerisinde tarımın payı gösterilmiştir:

Tablo 2. 2002-2018 Yılları Arasında Tarımın GSYH İçindeki Payı

Yıllar	Tarımsal GSYH(Bin TL)	GSYH (Bin TL)	GSYH İçerisindeki Tarım Payı
2002	36.901.720	359.358.871	10,3%
2003	46.249.933	468.015.146	9,9%
2004	54.365.145	577.023.497	9,4%
2005	62.349.598	673.702.943	9,3%
2006	64.415.593	789.227.555	8,2%
2007	66.197.107	880.460.879	7,5%
2008	74.451.345	994.782.858	7,5%
2009	81.234.274	999.191.848	8,1%
2010	104.703.635	1.160.013.978	9,0%
2011	114.838.169	1.394.477.166	8,2%
2012	121.692.893	1.569.672.115	7,8%
2013	121.709.079	1.809.713.087	6,7%
2014	134.724.745	2.044.465.876	6,6%
2015	161.447.917	2.338.647.494	6,9%
2016	161.304.618	2.608.525.749	6,2%
2017	189.000.175	3.106.536.751	6,1%
2018*	152.213.565	2.685.298.676	5,7%

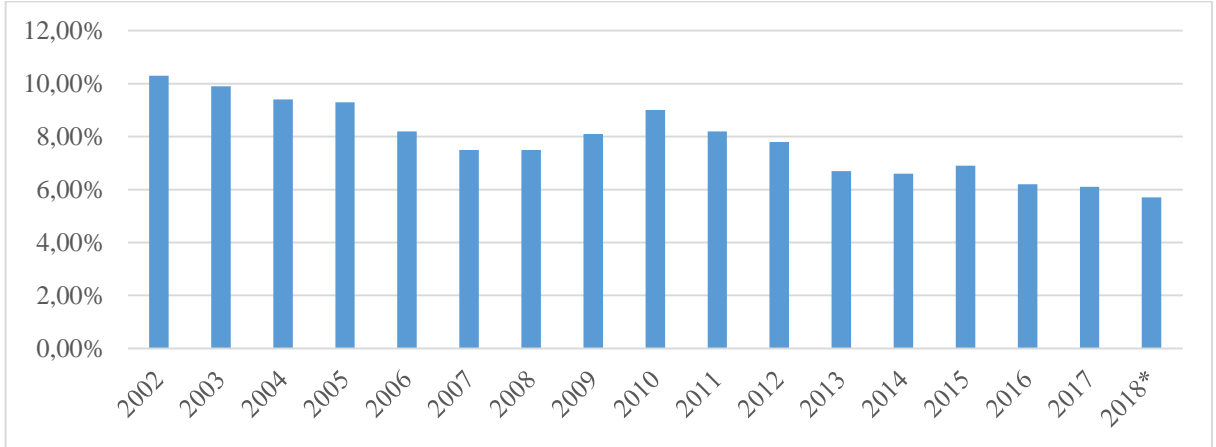
*:Ekim ayı itibariyle ilk 9 aylık dönem verisidir.

Kaynak: TÜİK

2002-2018 yılları içinde Türkiye'nin GSYH'da tarımın payı en yüksek %10,3'lük oranla 2002 senesinde gerçekleşmiştir. Anılan yıllar arasında GSYH içerisindeki tarımın payı %5,7 ile %10,3 arasında değişim göstermiş, ortalama %7,9 seviyelerinde olduğu gözlemlenmiştir. 2002 yılında 36,9 milyar TL olarak gerçekleşen Tarımsal GSYH, 2017 yılı itibarıyla 189 milyar TL seviyesine yükselmiş ve 15 yılda yaklaşık %517'lik artış göstermiştir. 2002-2008 yılları arasında tarımın milli gelir içindeki payı azalış trendinde iken, 2008-2010 yılları arasında artış göstermiştir. 2010 ve sonrasında tarımın Türkiye

milli geliri içindeki payı azalmaya başlamıştır. Gelişen teknoloji, sanayileşme ve hizmet sektörlerinin milli gelir içindeki payının artması sonucu GSYH içerisinde tarımın payının azalmasına sebep olmuştur; ancak tarım Türkiye ekonomisi için önemli bir sektör olmayı sürdürmektedir.

Şekil 1. GSYH İçerisinde Tarımın Payı

Kaynak: TÜİK, Tablo 2’den yararlanılarak oluşturulmuştur.

Çalışmanın amacı milli gelirin ve tarımsal milli gelirin bölgesel dağılımını, milli gelire devlet yardımlarının bölgesel etkilerini görmek olduğu için toplam GSYH içinde bölgesel GSYH’nın dağılımı incelenmiştir (Tablo-3). Türkiye’nin milli gelirinin 2004-2017 yılları arasında bölgesel dağılımı ayrıntılı olarak incelendiğinde en yüksek oranın %30,33 ile İstanbul bölgesi olduğu görülmektedir. İkinci olarak ortalama %12,85 oran ile Ege bölgesi Türkiye’nin milli gelirinde payının yüksek olduğu bir diğer bölgedir. Batı Anadolu bölgesi %11,89, Doğu Marmara bölgesi %11,03, Akdeniz bölgesi %10,25 pay ile ülkenin milli gelirinde en yüksek bölgelerdir. Anılan yıllarda toplam GSYH’nın %5,1’i Güneydoğu Anadolu bölgesinden, %4,36’sı Batı Marmara bölgesinden, %4,11’i Batı Karadeniz bölgesinden, %3,78’i Orta Anadolu bölgesinden, %2,39’u Ortadoğu Anadolu bölgesinden, %2,38’i Doğu Karadeniz bölgesinden ve %1,53’ü Kuzeydoğu Anadolu bölgesinden elde edilmektedir. Sonuç olarak Türkiye’nin milli gelirinin en büyük payı İstanbul, Ege, Batı Anadolu, Doğu Marmara, Akdeniz bölgelerinden gelmektedir. İleride “Türkiye’de Uygulanan Tarımsal Desteklerin Bölgesel Analizi”

başlığında daha ayrıntılı gösterileceği üzere tarımsal milli gelirden en çok katkısı olan Ege ve Akdeniz bölgeleridir.

Tablo 3. 2004-2017 Yılları Arası Türkiye'deki GSYH'nın Bölgesel Dağılımı (Bölge Bazlı GSYH/Toplam GSYH)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu
2004	29,98%	4,46%	13,49%	10,36%	11,98%	10,29%	3,91%	4,37%	2,35%	1,58%	2,31%	4,91%
2005	29,88%	4,45%	13,32%	10,59%	12,07%	10,29%	3,90%	4,27%	2,47%	1,52%	2,39%	4,85%
2006	30,04%	4,32%	13,44%	10,87%	12,08%	10,18%	3,79%	4,18%	2,45%	1,49%	2,30%	4,86%
2007	30,27%	4,34%	12,98%	10,93%	12,41%	10,23%	3,75%	4,11%	2,41%	1,48%	2,33%	4,76%
2008	30,30%	4,39%	12,90%	11,00%	12,36%	10,20%	3,72%	4,20%	2,42%	1,46%	2,33%	4,73%
2009	30,06%	4,43%	12,76%	10,66%	12,54%	10,33%	3,78%	4,21%	2,42%	1,55%	2,41%	4,84%
2010	29,61%	4,51%	12,74%	10,67%	11,99%	10,74%	3,88%	4,24%	2,43%	1,64%	2,44%	5,10%
2011	30,04%	4,45%	12,71%	11,03%	11,79%	10,54%	3,89%	4,15%	2,33%	1,57%	2,42%	5,10%
2012	30,32%	4,39%	12,81%	11,05%	11,51%	10,32%	3,80%	4,11%	2,37%	1,61%	2,53%	5,18%
2013	30,55%	4,26%	12,66%	11,30%	11,63%	10,15%	3,77%	4,04%	2,32%	1,53%	2,48%	5,31%
2014	30,46%	4,31%	12,72%	11,39%	11,58%	10,19%	3,74%	3,99%	2,33%	1,50%	2,42%	5,39%
2015	30,90%	4,19%	12,43%	11,42%	11,49%	10,15%	3,71%	3,97%	2,43%	1,49%	2,38%	5,45%
2016	31,02%	4,25%	12,46%	11,45%	11,62%	9,96%	3,67%	3,93%	2,29%	1,50%	2,40%	5,44%
2017	31,23%	4,25%	12,51%	11,68%	11,44%	9,91%	3,66%	3,83%	2,25%	1,48%	2,32%	5,44%

Kaynak: TÜİK

Mevcut veriler incelendiğinde anılan yıllarda tarımsal GSYH azalmaktadır. Bunun nedenlerinden bazıları; sanayinin ön plana çıkması, iklim koşullarındaki değişimler, istihdamın kırsaldan kentlere kayması, ekonominin gidişatı ve istihdamın iktisadi faaliyet kollarından sanayi ve hizmet sektörlerine yönelmesi olarak sıralanabilir. Ayrıca milli gelirin bölgesel dağılımına bakıldığında 12 bölge arasından bazı bölgelerin katkısının daha çok olduğu gözlemlenebilir. Tez çalışmasının ileri bölümlerinde tarımsal desteklerin bölgesel dağılımı ile milli gelir paylarının analizine odaklanıp, tarımsal desteklerin gelirin yeniden dağılımı konusu irdelenecektir. Öncelikle çalışmanın bu bölümünde tarımsal desteklerin de bir müdahale aracı olması sebebiyle devlet müdahalesi nedenlerine değinilecektir.

1.3. TARIM SEKTÖRÜNE DEVLET MÜDAHALESİNİN NEDENLERİ

Tarım sektörü bünyesinde birçok farklı değişkeni barındırmaktadır. İşgücü, iklim, makine gibi birçok girdi üretim çıktıları üzerinde doğrudan etkiye sahiptirler. Tarımda üretim özelliğine göre arz esnekliği düşüktür. Sektörde üretim iklim şartlarından ciddi derecede etki görmektedir. Tarımsal üretimin başlıca amacı gıda talebine cevap vermektir, ayrıca bu sektörün talep esnekliği düşüktür; dolayısıyla sektörde fiyatlarda ve üretici gelirlerinde ciddi bir istikrarsızlıkla karşılaşmaktadır. Ekonomideki istikrarı sağlamak, istihdamı artırmak, üretim ve piyasa faktörlerine katkıda bulunmak amaçlarıyla tarıma müdahale ihtiyacı doğmaktadır.

Türkiye’de tarımda yoğun bir şekilde devlet müdahalesi söz konusudur. Müdahaleler kapsamında genel olarak organizasyon, koordinasyon, yönlendirme, koruma, teşvik ve planlama hususları vasıtasıyla üretimin devamlılığını sağlayarak ülkenin gıda güvenliğini korumak amaçlanmaktadır. Ayrıca amaçların arasında; üretici ve tüketicilerin refah düzeylerini gözetmek, üretimin ülke ekonomisine olan katkısını yükseltmek ve uluslararası ticarete rekabet üstünlüğü kazanmak bulunmaktadır (Tarım Kanunu, 2006).

Türkiye’de devletin tarıma müdahale biçimleri doğrudan ve dolaylı şekilde; sektör girdileri, gelirler, üretim şartları, fiyatlar, ihracat, destekler, teşvikler vb. farklı alanlarda uygulanmaktadır. Müdahale kapsamına giren Fark Ödeme Sistemi, Doğrudan Gelir Ödemeleri gibi kavramlar ikinci bölümde Türkiye’de Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikaları başlığında detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

1.4. TARIMA DEVLET MÜDAHALESİNİN TEORİK TEMELLERİ

Dünya genelinde birçok ülkede kamu piyasalara müdahale etmektedir. Stigler (1971), Peltzman (1976), Becker (1983) görüşlerine göre devletin piyasaya müdahale etmesi, amacı kendi faydasını maksimize etmek olan birey ve firmalar gibi iktisadi varlıkların etkileşimleriyle biçimlenir. Farklı özellikler taşıyan örneğin gelir düzeyleri, yaş grupları, meslekler, ekonomik durumları değişkenlik gösteren bireyler gelir düzeylerini artırmak, iktisadi açıdan kalkınmak ve refah standartlarını yükseltmek için politik açıdan baskı

meydana getirirler. Bu bireyler ve gruplar arasındaki çekişme çeşitli iktisadi ve mali politikaları yönlendirir (Civan, 2010, s. 128).

Bale ve Lutz (1981), Krueger vd. (1988), Anderson ve Hayami (1986) gibi araştırmalar yüksek gelire sahip ülke yönetimlerinin kırsal sektörlerin desteklenmesine oldukça önem verdiğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte tarımsal ürünlerin tüketiminin talep esnekliğinin düşük olması sonucu fiyatların artış göstermesine neden olan kamu düzenlemeleri politik olarak kabul edilebilir ve önerilebilir durumdadır (Civan, 2010, s. 128).

Tarım sektöründe faaliyet halindeki iktisadi birimlerin gelirlerini artırmak, sektörel ve organizasyonel bozuklukları düzenlemek, üreticiyi ve tüketiciyi korumak, ürün fiyatlarındaki istikrarsızlıkları önlemek gibi amaçlarla tarım desteklenmektedir. Tarım sektöründeki arz ve talepteki değişimler, sektörel ve organizasyonel bozukluklar, ürünlerin fiyatlarındaki ve tarımsal gelirdeki istikrarsızlıklar tarıma devlet müdahalesinin nedenlerinden bazılarıdır (Dufumier, 1986: 58-59).

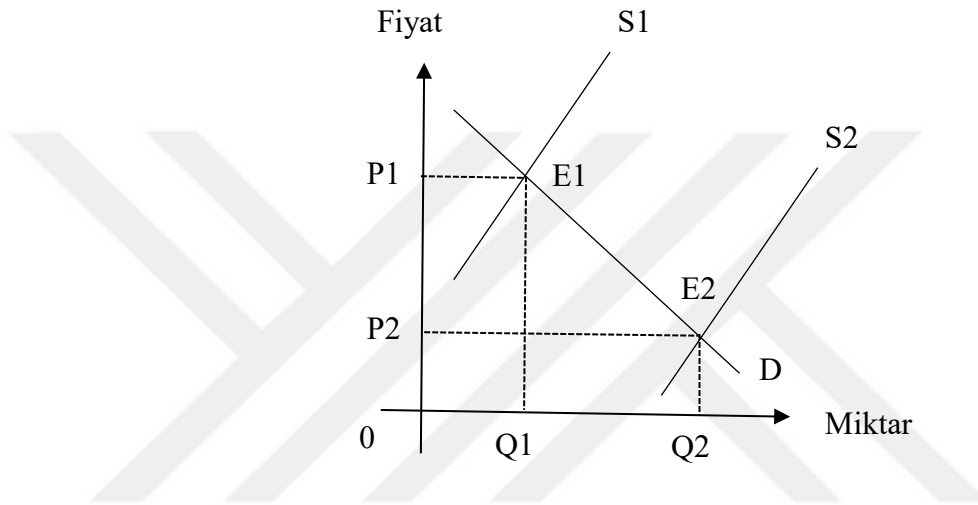
1.4.1. Fiyat Desteklemeleri (Sübvansiyonları)

1.4.1.1. Pazar Fiyat Desteği (Fiyat Politikası)

Tarımsal üretim o yıl içinde bulunan hava ve iklim koşullarına, mevsimlere göre değişkenlik gösterdiği için ürünlerin piyasaya arzı da zaman içinde farklılıklar gösterir. Tarımsal mahsüllerin talebinin gelir esnekliği ve fiyat esnekliğinin 1'den küçük olması çiftçi gelirlerinde ve ürün fiyatlarında değişimlere sebep olur. Piyasa talep esnekliğinin düşük olduğu ve ürün miktarının arttığı durumda, *King Kanunu* sebebiyle üreticinin gelirleri kayda değer miktarda azalır. King Kanunu; tarımsal mahsüllerin bol elde edildiği yıllarda çiftçi gelirinin az, mahsüllerin daha az elde edildiği yıllarda ise gelirin daha fazla olması durumudur. *Bolluk paradoksu* olarak da adlandırılan King Kanununa göre; zirai mahsüllerin talebinin fiyat esnekliğinin 1'den küçük olması sebebiyle, çiftçinin üretiminin az olduğu zaman fiyatlar ve dolayısıyla da üretici gelirleri artış yönlüdür. Aynı şekilde çiftçinin üretimi fazla olduğu yıllarda fiyatlar düştüğü için üreticinin geliri azalmaktadır. Bu durumda fiyatlar tarımsal ürünün üretimindeki artış oranından daha

hızlı düşebilecek ve çiftçilerin üretimden elde ettikleri kazançları azalabilecektir. Sonuç olarak tarımsal üretim oranı ile çiftçinin kazancı ters orantılıdır. Bu çelişki nedeniyle devletler çiftçiyi korumak ve üreticinin gelir kaybını telafi etmek için tarım ürünlerini fiyat sübvansiyonu veya mali yardım politikaları ile destekler (Dinler, 2004: 94). *King Kanunu* yani *bolluk paradoksu* Şekil 2’de anlatılmaktadır.

Şekil 2. King Kanunu (Bolluk Paradoksu)

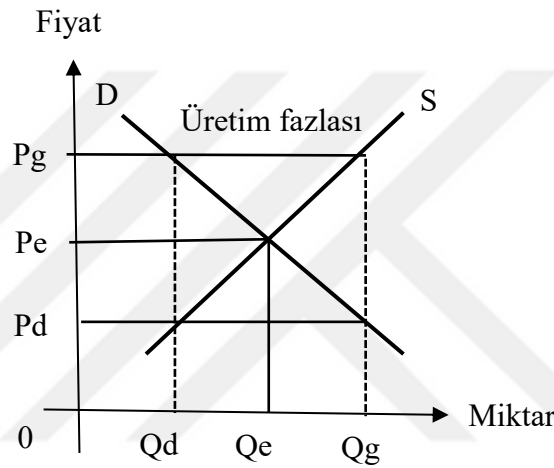
Kaynak: Dinler, 2004: 94

2 yıl baz alınarak oluşturulan Şekil 2’de P1: ilk yıldaki tarım ürünü denge fiyatını, P2: ikinci yıldaki tarım ürünü denge fiyatını, Q1: ilk yıldaki tarım ürünü denge miktarını, Q2: ikinci yıldaki tarım ürünü denge miktarını, S1: ilk yıldaki tarım ürünü arzını, S2: ikinci yıldaki tarım ürünü arzını, D: tarım ürününe olan talebi, E1: ilk yıldaki tarım ürünü piyasa dengesini ve E2: ikinci yıldaki tarım ürünü piyasa dengesini simgelemektedir. Piyasa denge koşulu tarım ürününün fiyatı P1 iken Q1 miktarda ürün için E1 noktasında sağlanmaktadır. Denge koşulu sağlandığı durumda $0P1E1Q1$ alanının olduğu kısım çiftçinin ürünün satışı sonucunda elde ettiği geliri temsil eder. Herşeyin yolunda gittiği, ürünlerin üretimi için gerekli tüm koşulların (iklim, hava şartları, ekin kalitesi vb.) sağlandığı durumda ürünün üretimi artacak ve arz eğrisi sağa kayacaktır (S1’den S2’ye). Bu durumda yeni denge düzeyi P2 fiyatı ile Q2 miktarının kesiştiği E2 noktasında

sağlanacaktır. Fiyattaki azalış seviyesi, miktardaki azalış seviyesinden, talep esnekliğinin sifıra yakın olması nedeniyle daha büyüktür. Bu oransal farktan dolayı çiftçinin geliri de $0P1E1Q1$ alanına oranla azalmış ve $0P2E2Q2$ durumuna gelmiştir. Çiftçinin elde ettiği ürünün arzının artışından dolayı elde ettiği gelir ikinci dönemde azalmıştır. Bu durumun daha sonraki yıllardaki üretimi negatif yönlü etkilememesi için devlet müdahalede bulunur ve fiyat politikası uygular (Dinler, 2004: 94).

Şekil 3. Üretim Fazlası

Kaynak: Babacan, 1996: 5

Şekil-3'de devletin müdahalede bulunmadığı durumda yani piyasanın denge koşulunda ürünün piyasa fiyatı P_e , satılacak ürün miktarı ise Q_e ile gösterilmiştir. Fiyatlar P_g seviyesine yükseldiğinde tarımsal ürünün arzı Q_g seviyesinde olacak; ancak piyasa talebi Q_d seviyesine gerileyecektir. Bu durum Q_g-Q_d farkını yani arz fazlasını ortaya çıkaracaktır. Arz fazlası olması durumu devletin bütçesine yük olmakta ve ürün stoklarının şişmesine sebep olmaktadır. Stokların satılması hedeflenerek iç piyasa tüketiminin ve ihracatın desteklenmesi, aynı zamanda fiyat sübvansiyon politikalarının ekonomide etkin rol oynaması gerekmektedir.

1.4.1.2. Taban Fiyat (Referans Fiyat) Desteği

Tarımsal fiyatlara doğrudan müdahale yöntemi olan *Pazar fiyatı desteğinin* temel amacı çiftçi gelirlerini artırmak ve fiyat istikrarını sağlamaktır. Pazar fiyatı desteği; *taban fiyat (destekleme fiyatı) politikası* ve *mali yardım politikası* olarak uygulanmaktadır. Taban fiyat politikasında devlet, bazı mal, ürün ve hizmet faktörleri için piyasa denge fiyatının üzerinde bir taban fiyat saptayarak piyasalara müdahale etmektedir. Devlet taban fiyatı belirlediği tarım ürününün o fiyattan satılması durumunda oluşacak arz fazlasını daha sonra saptadığı bir fiyattan satın almaktadır. Bu uygulama tarım üreticilerinin bir kısmını koruma amacı taşımaktadır. Bir başka ifade ile referans fiyat uygulaması şekerpancarı, tütün, fındık, buğday, kuru üzüm, ayçiçeği gibi devlet tarafından belirlenen tarım ürünleri için minimum satış fiyatlarını oluşturur ve bu tutarlar üzerinden destekleme alımı yapar. Referans (taban) fiyat destekleme uygulamasının uzun dönemdeki hedefi yıldan yıla değişkenlik gösterebilen fiyat seviyelerindeki olası istikrarsızlığın önüne geçmek ve tarım ürünlerinin satış fiyatlarının üretim maliyetlerini karşılamasını sağlamaktır. Sonuç olarak; fiyat mekanizmasında çiftçiler aleyhinde olacak mali kayıpları telafi etmek amacıyla devlet tarımsal ekonomiye taban fiyat uygulaması ile girer (Bayraç ve Yenilmez, 2005).

1.4.1.3. Mali Yardım (Sübvansiyon) Ödemeleri

Mali yardım politikası ile devlet ürün başına bir fiyat ortaya koyar ve piyasayı fiyatların oluşumu konusunda serbest bırakır. O ürün başına belirlenen satış fiyatı ile o ürünün piyasa fiyatı arasındaki fark kadarını da üreticiye sübvansiyon eder. Devlet çiftçiye bu yolla tarım ürünleri konusunda fiyat garantisi vermektedir (Turanlı, 2006: 290). Mali yardım politikasının sonuçlarından biri de desteklenen ürünlerin arzı artarken, diğer ürün gruplarının arzının azalmasıdır. Desteklenen ürünlerin arz fazlası oluşturması da devlet bütçesine ek yük olmaktadır. Mali yardım politikaları kısa dönemde piyasadaki ürün miktarını artırır ve denge fiyatını azaltır. Sonuç olarak tüketicilerin refah seviyeleri artarken devletin mali yükü de sübvansiyonların çoğalacağından dolayı artar. Uzun döneme bakıldığında ise, mevcut üreticiler kapasitelerini yükseltirken, yeni üreticiler de sübvansiyon edilen ürünü ekip dikmeye başlar. Teşvik alan ürün piyasada arz talep dengesizliği yaratır. Hükümet, arz talep dengesizliğine engel olmak amacıyla sübvansiyon politikalarını kalıcı hale getirir; ancak uygulamanın sürekliliği toplumun

refahını olumsuz etkilemektedir. Ayrıca arz fazlası sonucu üretilen ürünün piyasa fiyatı azalacaktır. Yukarıda bahsedilmiş olan *King Kanunu* ya da *Bolluk paradoksu* çerçevesinde ürünlerin fiyatının azalış oranı, üretim miktarındaki artış oranından daha fazla olacak ve dolayısıyla çiftçilerin üretim sonucu sağladıkları kazanç azalacak, yani kamunun yaptığı fark ödemesi desteğinin üretici üzerindeki gelir etkisi azalacaktır (Tektaş, 2006: 12).

Sübvansiyon ödemeleri (mali yardım) ile *taban fiyat politikası* üretici açısından benzerlikler gösterirken, tüketici açısından mali yardım, düşük fiyattan ürün alımı yapıldığından dolayı daha yararlıdır. Tüketiciler açısından avantaj sağlayan sübvansiyon ödemeleri, devlet açısından incelendiğinde kamunun üreticiye tek taraflı ödeme yapmasından dolayı dezavantajlıdır (Dinler, 1993: 255). *Sübvansiyon ödemeleri (mali yardım)* geçmişte İngiltere’de uygulamaya koyulduğundan dolayı literatürde *İngiliz yöntemi* olarak adlandırılmıştır². Bu yöntem bütçeye ek yük bindirse de üretim sonucu ortaya çıkan ürünlerin yurtiçindeki fiyatlarını düşürerek, arz fazlasının ihracatını artırır ve dış ticaret sonucu elde edilecek kazançlar da devlet bütçesindeki yükü hafifletir (Orhan, 1999: 51).

1.4.2. Fark Ödemesi (Prim) Destekleri

Fark ödeme desteği teorik olarak, fiyatın devlet tarafından dışsal olarak saptandığı fiyat destekleme sisteminin değiştirilerek finansmanı tüketiciler yerine vergi mükelleflerince üstlenildiği bir destekleme sistemidir. *Fark ödeme sisteminin* amacı tarımsal birliklerin dünya fiyatından ürün almasına yol açmak ve çiftçiye yüksek fiyat vermektir. Tarımsal ürünlerin üretim dengesinin sağlanması, mahsullerin arz ve talep oranının dengelenmesi, üretim sonucunda hem yurt içi hem de yurt dışı pazarlarda satışının artırılması ve bu konuda izlenecek politikalar, belirlenen tutarlar içinde belirli ürünlere alım garantisi verilmesi bu fiyat desteğinin temel hedefleri arasında yer almaktadır (GTHB, 2008). *Prim desteği* ile *fiyat sübvansiyonu* arasındaki en belirgin fark, *prim sisteminde* devlet çiftçinin yetiştirdiği ürünün üretim miktarına ve piyasada ortaya çıkan fiyatına karışmaz. Devletin müdahalede bulunmadığı bu durumda devlet, çiftçinin üretim maliyetleri doğrultusunda

² Dinler, (1993), Tarım Ekonomisi: 255

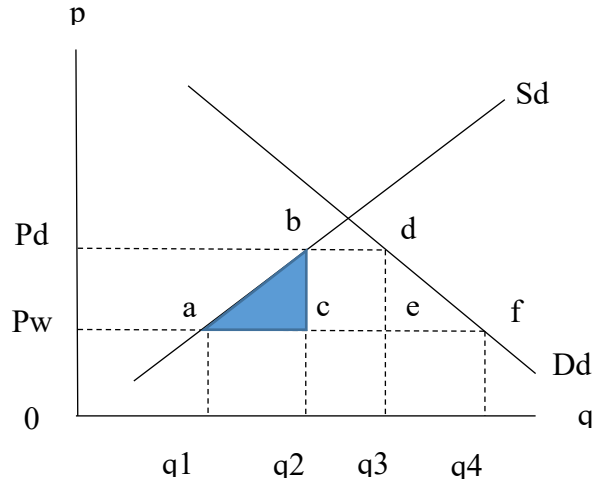
belirlenen bir hedef fiyatla o ürünün piyasadaki fiyatı arasındaki farkı çiftçiye ödeyerek desteklemede bulunur. Çiftçilerin üretim maliyetlerinin piyasadaki fiyatlardan yüksek olması durumunda, kamu tüketicinin o ürünü aldığı fiyatları değiştirmeden çiftçilere tazmin edici bir ödemede bulunmayı yani *prim desteğini* vaat etmektedir.

Fark ödeme desteği kamu otoritesince belirlenen üretici fiyatı yani hedef fiyatla ürüne özgü piyasada belirlenen fiyat arasındaki farkı yansıtır. Cari maliyetlerden geçmiş beş yılın ortalama nakit maliyetleri çıkarılıp, geçmiş beş yılın ortalama fiyatına katılarak eklenmesi ile hedef fiyat belirlenir (Jacobson, 1995: 1-4).

Başka bir kıstas ise hedef fiyatın ortalama giderlerin üzerine %30 kar marjı eklenerek bulunmasıdır (Çakmak vd., 1998: 5). Fark ödeme desteğinin birçok avantajı mevcuttur. İlk olarak *prim desteği* sayesinde ürün başına depolama giderinden kaçınılabılır. İkinci olarak, *prim desteği* ile ürün fiyatına müdahale olmadığından dolayı tarımsal ürünü alıp işleyen ve hammadde olarak kullanan sanayiciler ve tüketiciler ürünleri piyasa fiyatından elde ederler. Ayrıca *prim desteğini* vergi mükellefleri finanse etmektedir ve bu durum desteklemelerin bütçede ayrı kategoriye koyularak avantaj sağlamasına yol açmaktadır (Şahinöz vd., 2007: 9). Bu destek ile tarımsal alanda talep baskısı olan ürünlerde üretilen birim başına verilen bir destek hedeflenmekte ve desteklenen ürün kalemlerinin kaliteleri de baz alınmaktadır. Çiftçi için *fark ödemesi desteği* ürettiği mahsul miktarınca gelirine destek aldığı ve üretim düzeyini yükselttiği bir teşvik politikasıdır (Şahinöz vd., 2007: 8).

Tüketicilere uygun fiyattan ürün sunan *prim desteği* tarım alanındaki fiyatların piyasa şartları altında belirlenmesini sağlarken, diğer ülkelerin piyasa fiyatlarına rahat adapte olmayı teşvik eder. Prim desteği, Pazar fiyatı desteğine göre daha avantajlı bulunmaktadır. Prim desteği, vergi kazançlarından yararlanan sağlam bir kamu maliyesi, teknolojik altyapısı gelişmiş bir iktisadi sistem, çiftçilerin düşük maliyetlerde çalışabileceği bir teknolojik donanım, tarımda detaylı ve nitelikli bir kayıt sistemi gibi hukuki, mali, yapısal ve kurumsal koşulları olgunlaşmış bir sisteme bağlıdır (GTHB, 2005).

Şekil 4. Fark Ödeme (Prim) Desteği

Kaynak: Baldwin, 2004: 214, El-Agraa, 2001: 240, akt. Kıymaz, 2008: 55

Tablo 4. Fark Ödemeleri (Prim) Desteği Açıklama

Değişken	Tanım
P_w	Tarım Ürününün Dünya Fiyatı
$0q_1$	Yurtiçi Üretim Miktarı
q_1q_4	İthalat Miktarı (Serbest Ticaret Şartlarında)
P_d	Üretici Fiyatı
$0q_2$	Yurtiçi Tüketim Miktarı
$P_wP_dbc (= (P_d - P_w) \times 0q_2)$	Prim Ödemesi Geliri
q_1acq_2	Döviz Tasarrufu
q_1abq_2	Tarımda kullanıma giren girdilerin değeri
P_wP_dba	Üretici artığında/ekonomik ranttaki artış
$abc \text{ alanı}$	Net etkinlik kaybı
cf	İthalat miktarı

Kaynak: Baldwin, 2004: 214, El-Agraa, 2001: 240, akt. Kıymaz, 2008: 55

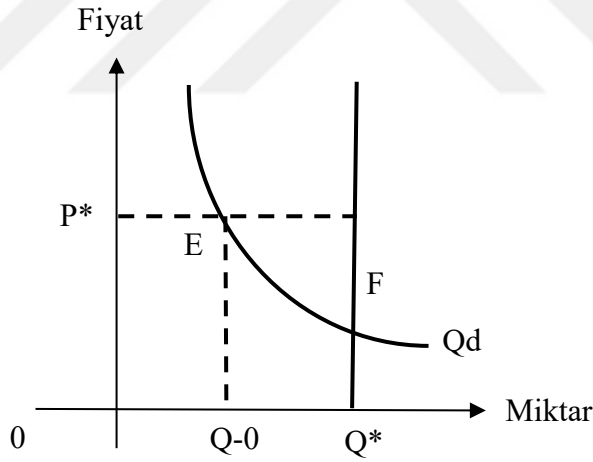
Bir tarımsal destekleme politikası olan fark ödemesi Şekil 4 ile anlatılmaktadır. Prim desteği verildiğinde üreticiye garanti edilen fiyat seviyesi P_d olarak verilmiştir. Üreticiye verilen fiyat garantisi tüketimin artışını sağlar ve eskiden $0q_1$ olan tüketim seviyesi artarak $0q_2$ 'ye yükselir. Tablo 4'te de bahsedildiği gibi tüketimin artışıyla beraber $P_wP_dbc (= (P_d - P_w) \times 0q_2)$ sembolleriyle gösterilen alan kadar prim desteği elde edilir.

Verilen prim desteği sonucunda q_1 a q_2 kadar döviz tasarrufu edilir. S_d ile gösterilen arz eğrisi, üretimde faydalanılan girdilerin marjinal sosyal maliyeti olarak kabul edildiğinde; q_1 a q_2 alanı prim desteği ile tarımsal üretimde kullanılan girdilere eşdeğer olduğu söylenmektedir. P_w a P_{dba} ile ekonomik rantta ortaya çıkan artış gözlemlenirken, bu durum tarım alanındaki gelir transferini sembolize etmektedir. Prim desteği sonucu ortaya çıkan toplumsal net etkinlik kaybı abc üçgeni ile gösterilmektedir. Tüketici fiyat seviyesi P_w civarlarında sabitlenirken, c_f ile ithalat seviyesi gösterilmektedir.

1.4.3. Destekleme Fiyatı

Destekleme Fiyatı uygulamasında hükümet bir sübvansiyon fiyatı belirleyerek bu fiyattan ürünü satın almaktadır. Her yıl belirlenen fiyat üzerinden devletin çiftçilerden satın alacağı ürünler ile amaçlanan, tacirin ürünü satın aldığı fiyatın, devletin saptadığı tutardan düşük olmamasıdır.

Şekil 5. Destekleme Fiyatı Uygulamasının Etkileri

Kaynak: Bulmuş, 1998: 21-22

Şekil 5'te hükümetin ortaya koyduğu taban fiyat uygulaması sonunda ortaya çıkan fiyat seviyesinde tarımsal mahsulün talebinin arz karşısında yetersiz olduğu ortaya çıkmaktadır (Bulmuş, 1998). Ekonomide P^* şeklinde bir taban fiyat uygulamasına tabi tutulduğunda, arz miktarı Q^* seviyesindeyken, konusu geçen ürünün talebi $Q-0$ seviyesindedir. Sınırlı kalan ürün talebi koşulunda devlet $Q^* - Q_0$ arası ürünü satın almak zorunda kalır. Devlet

piyasa talebinden fazla ürünle karşı karşıya kaldığı takdirde o ürünü ya depolayacak ya da imha edecektir (Samuelson, 1969). Hükümet önceden bu ürünü alarak $Q^* - Q_0$ EF alanı civarında para harcamıştır. Talebin arz karşısında yetersiz olduğu bu durumda devlet zarar eder ve bu zarar destekleme ödemesiyle ihraç fiyatı arasındaki farktır. *Destekleme Fiyatı uygulamasında* hükümet zararını minimize etmek adına, destekleme tutarını evrensel piyasa tutarları seviyesinde tutmalıdır.

1.4.4. Doğrudan Ödeme Sistemi

Doğrudan ödeme sistemi veya diğer adıyla doğrudan gelir desteği (DGD) çiftçinin ürettiği mahsullerin fiyatları arasındaki istikrarsızlığı azaltmak, düşük gelir düzeyindeki çiftçinin gelirini artırmak, tüketici refahını sağlamak hedefleriyle ortaya çıkmıştır. Doğrudan ödeme sistemi önceden belirli bir süre boyunca buğday, mısır, arpa gibi çeşitli tahıllar, pamuk, pirinç, yer fıstığı, yağlı tohumlar gibi geçmiş dönem verim ve ekim alanları göz önünde bulundurularak bu ürünleri üreten üreticilere uygulanmıştır. Pazar fiyatı desteğinin piyasalardaki başarısızlığı sonucu doğrudan ödeme sisteminin uygulaması başlamış ve bu desteğin amacı çiftçilerin üretim yaptıkları alanda doğrudan desteklenmesidir (Bečvářová, 2007: 325-332).

Günümüzde en çok tercih edilen ve önerilen tarım politikası aracı olan *doğrudan gelir desteği* çiftçilere bir güvenlik ağı sağlamak amacıyla direk ödenir. Üretim miktarına bağlı olmayan bu destek fiyat dalgalanmalarına karşı üreticilerin gelirlerini stabilize etmeye yarayan bir gelir desteğidir. 2000'li yılların başlarında Türkiye'de uygulanmaya başlayan bu sistemin dinamikleri zamanla ve sektörde yaşanan gelişimlerle değişkenlik göstermiştir. Tarımsal alanda en önemli desteklerden biri olan *doğrudan ödeme sisteminin* temelinde *alan bazlı ödemeler* vardır. *Alan bazlı desteklemelerde*, çiftçilere işledikleri alan ve dekar bazında ödemelerde bulunulur. Gübre, mazot kullanımı gibi verim artırıcı girdilerin teşvik edilmesini destekleyen DGD ile verimlilik artışının sağlanması önemlidir. Üreticiler direkt ödeme aldıkları alanda hangi ürünleri üretecekleri hakkındaki kararlarında tamamen bağımsızdır; çünkü destekleme güncel piyasa fiyatından ve üretim kararlarından ayırılır (Babacan, 1999: 2). Doğrudan gelir destekleme ödemesi ile;

- Mevcut ve ileride üretilecek ürün miktarı, kullanılacak hammadde miktarı, üreticinin gelir düzeyi ile bağlantı kurmaksızın çiftçiye yapılan yardımlar (*decoupled payments*),
- Bu destekleme politikasının hedef kitlesine bazı koşulları sağlamaları karşılığında verilecek olan telafi edici ödemeler (*compensatory payments*),
- Ürün başına piyasada oluşan fiyat ile ulaşılması hedeflenen gelir seviyesindeki fiyat arasındaki farkın üreticiye ödenmesi yoluyla yapılan *fark ödeme* veya *prim desteği* (*deficiency payments*) yollarıyla çiftçiler teşvik edilmektedir.

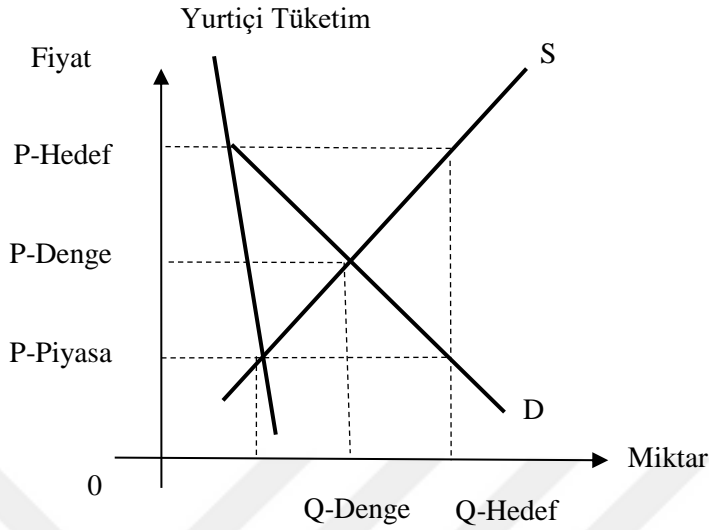
Avrupa Birliği'nin mevcut tarımsal bütçesinin % 72'lik kısmı Avrupalı çiftçiler için *doğrudan ödeme destekleme sistemi* çerçevesinde ayrılmıştır. AB'nin bu destekler kapsamında yararlandığı finansal kaynaklar Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu'ndan (EAGF) sağlanmaktadır.³ ABD mali sisteminde Tarım Kanunu'nda *esnek üretim sözleşme ödemeleri* (*production flexibility contract payments*) olarak nitelendirilen bu destekleme politikası 1996 öncesi üretim temel alınarak, üretime bağlı *doğrudan gelir ödemeleri* (*deficiency payments*), 1996 yılı sonrası üretim harici *doğrudan gelir ödemeleri* (*decoupled payments*) şeklinde uygulamaya koyulmuştur. AB üye ülkelerinde 1991 yılında uygulanmaya koyulan MacSharry Reformu ile *Ortak Tarım Politikası* konusunda büyük bir adım atılmış ve bu tarihe kadar üretime bağlı *doğrudan gelir ödemeleri* ön planda iken daha sonrasında üretimden bağımsız *doğrudan gelir ödemelerine* geçilmiştir (Tektaş, 2006: 18). Üretim kararlarını beklenen piyasa kazançlarına göre belirleyen üretime bağlı olmayan *doğrudan gelir ödemeleri* serbest piyasa koşulları altında; çiftçiler tarafından ödenen üretim maliyetleri (girdi fiyatları, giderler) ve çiftçilerin kazançları (gelirler) ile ilgili kararlar üzerinde sonuçlar doğurmaktadır.

---

³ Doğrudan ödemeler için bakınız; direct payments, https://ec.europa.eu/agriculture/direct-support/direct-payments_en

Şekil 6. Doğrudan Gelir Ödemesi Uygulaması

Kaynak: Babacan, 1999: 4

Doğrudan gelir ödemesi uygulaması Şekil 6 vasıtasıyla incelenebilir. Teorik olarak bakıldığında çiftçinin karını maksimize eden iki değişken marjinal gelir ve marjinal maliyettir. Üreticilerin üretim düşüncelerine sabit maliyetlerin etki etmeyeceği düşüncesinden dolayı işletmelerin büyüklüğü göz önünde bulundurulmadan çiftçilere gelir desteği yapılmaktadır. Bahsedilen bu destek, *üretim harici* doğrudan gelir ödemesinin esas formunu göstermektedir. Şekil-6 ile hedeflenen miktara (Q-Hedef), hedeflenen fiyat (P-Hedef) ile ulaşılabileceğini gösterilmektedir. Bu destekleme biçiminde destekleme tutarı; hedef fiyat ile piyasa fiyatı arasındaki farkın, hedeflenen miktar ile çarpılması sonucunda hesaplanır. Sembollerle ifade edildiğinde;

$$(P-Hedef - P-Piyasa) * (Q-Hedef)$$

Üretimden bağımsız doğrudan ödeme sisteminde beklenen üretim düzeyinin çiftçiye ödenecek destek üzerinde herhangi bir etkisi bulunmamaktadır. Destekleme ödemeleri nihayetinde çiftçinin üretim seviyesinin (P-Denge, Q-Denge) noktasında olacağını varsaymaktadır. Üretimle bağlantısız olarak alınan yardımların günümüzün ve geleceğin üretimle ilgili kararları açısından tesiri olmayacaktır (Baffes ve de Gorter, 2005). Bu etkili olamama durumu desteklemenin günümüz ve ileride verilecek üretimle ilgili hammadde kullanımı üzerinden verilmemesi, desteklemenin esasen eski bir baz yıl alınarak

hesaplanmasıdır. Baffes ve de Gorter (2005), bu şekilde ülke ekonomisindeki iç ve dış ticaret kararlarının destekleme yapılmıyormuş gibi mevcut düzenden etkilenmeyeceğini öne sürer.

Tarıma devlet müdahalesi teorik olarak fiyat desteklemeleri yani sübvansiyonlarla, fark ödemeleri yani prim destekleriyle, destekleme fiyatıyla ve doğrudan ödeme sistemi vasıtasıyla yapılmaktadır. Sübvansiyonlar; pazar fiyatı desteklemesi, taban fiyat yani referans fiyat desteklemesi ve mali yardım ödemeleri ile sağlanmaktadır.

1.4.5. Örümcek Ağı Kuramı (Cobweb Teoremi)

Tarımsal ürünlerin fiyatları diğer sektörlerdeki fiyatlara göre mevsimlik veya dönemlik dalgalanmalar gösterir. Bunun nedeni de tarımsal üretimin iklim koşullarına, dönemin iktisadi koşullarına, alım gücüne, üreticinin mali durumuna göre değişkenlik göstermesidir. Yıllardan yıla tarımsal ürün fiyatlarında görülen değişkenliğin en önemli nedeni de tarımsal ürünlerin arz ve talebindeki değişkenliktir. Üreticilerin piyasaya sürecekleri arz miktarını bir önceki dönemin fiyatlarına göre belirlemelerine “Örümcek Ağı Teoremi” denilmektedir (Dinler, 2002: 277). Bu teorem kapsamında iklim koşullarının üretim üzerindeki belirsizliği göz önünde bulundurulmadığında, o ürünün t dönemindeki hasat miktarını t-1 dönemindeki ekilen tohum miktarı belirler. Çiftçinin t-1 dönemindeki tohum ekim miktarı kararı da, tarımsal ürünün t dönemindeki fiyatı hakkında üreticinin t-1 dönemindeki beklentisi sonucunda ortaya çıkar. Sonuç olarak bir ürünün t dönemdeki arz miktarı, ürünün t dönemindeki fiyatı hakkında üreticinin t-1 dönemindeki beklentisine göre şekillenir (Ünsal, 2007: 327). Dönemler arasındaki fiyat hareketleri ürünün arz ve talebine göre sürekli dalgalanma, zamanla dengeye yönelen dalgalanma veya dengeden uzaklaşan dalgalanma biçimlerinde ortaya çıkabilir (Ünsal, 2007: 327).

Ülkemizde yıllara göre değişkenlik gösteren, fiyatlarında bir önceki veya sonraki yılda dalgalanmalar olan patates ve soğan gibi ürünler bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Çalışmanın devamında Türkiye’deki tarımsal destekler konusunda yapılan literatür çalışmaları verilmiştir.

1.5. TÜRKİYE'DE TARIM DESTEKLERİ LİTERATÜR TARAMASI

Türkiye’de yapılan çalışmalarda tarımsal destekler, destekleme nedenleri, hedefler ve destek araçları, tarımda devlet müdahalesi ve sonuçları incelenmiştir. Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikalarının tarih içerisindeki gelişimi araştırılmış, tarımsal destekleme türlerinin sektörel dağılımı irdelenmiştir. Çalışmaların bazılarında tarımsal desteklerin işletmelerin yapısına ve iktisadi yapıya olan etkileri araştırılmıştır. Destekler, ülkenin iktisadi sistemine, ihtiyaçlarına ve istihdam durumuna uygun verildiği takdirde tarımsal üretim ve katma değer açısından teşvik edici bir araç olduğu vurgulanmaktadır. Türkiye’nin tarım alanındaki uluslararası rekabet gücünün artırılması gerektiği düşüncesine ulaşılmıştır. Konu ile ilgili literatür taramasına aşağıda yer verilmiştir.

Aktan (1973), çalışmasında tarım alanındaki destekleme politikalarına değinmiştir. Tarımsal ürün ve mahsüllerin üretim miktarları ve fiyatları arasındaki ilişki, devlet desteklemesinin gerekli olması, destekleme nedenleri, hedefler ve destek araçları araştırılmıştır. Çalışma sonucunda bazı dezavantajlarına rağmen Türkiye’de tarıma devletin müdahale etmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Pekin (1974), tarım alanındaki desteklemeleri incelemiştir. Tarımsal sübvansiyon politikalarına yoğunlaştığı çalışmada, desteklerin işletmelerin yapısına ve iktisadi yapıya olan etkilerini araştırmıştır. Sonuç olarak; ülkelerin iktisadi sistemleri, ihtiyaçları, istihdam durumu ile örtüştüğünde tarımsal sübvansiyonların üretim ve katma değer açısından teşvik edici bir araç olduğunu vurgulamıştır.

Çivi (1977), tarım alanında taban fiyat belirleme yöntemleri hakkında araştırmalarda bulunmuştur. Türkiye’deki tarımsal desteklerin gelişimini, ürünlerin fiyatlarını, tarımda devlet müdahalesi ve sonuçlarını değerlendirmiştir.

Tunçel ve Akın (1981), Türkiye’de tarımın yeri, mali desteklemelerin nedenleri ve hangi yöntemlerin kullanıldığını incelemiştir. Devletin farklı organlarınca, birbirleriyle iletişimde olmadan tarım ürünlerine fiyat müdahalelerinde bulunmalarından dolayı

ürünler arasındaki nisbi fiyatların korunmasının zorlaşacağını ortaya koymuşlar ve bu alanda çeşitli çözüm önerilerinde bulunmuşlardır.

Kazgan (1981), çalışmasında tarımsal desteklerin nedenleri, hedefleri ve bu doğrultuda yapılacakları araştırmıştır. Destekleme politikaları sonucunda oluşan problemler ve iktisadi yansımalarını irdelemiştir. Türkiye'deki tarımsal destekleri ele alarak, mevcut desteklerin etkinliğinin az olmasına rağmen, üreticiler ve tarımsal üretim miktarı bakımından birçok yararının olduğunu belirtmiştir.

Eraktan (1988), Türkiye'de 1970'lerin sonlarından 1980'lerin sonuna kadarki periyotta serbest piyasa ekonomisi kapsamında tarımsal politikaları Avrupa Topluluğu'na uyum çerçevesinde değerlendirmiştir. Ülkelerin iktisadi sistemlerine ve dinamiklerine göre uygun desteklemelerin verilerek, etkin bir üretim düzeyine erişilmesi, çiftçinin korunması ve gelir düzeyinin yükseltilmesi amaçlanarak, o güne kadar yapılan desteklemelerin yetersizliği eleştirilmektedir.

Işıklı ve Abay (1993), Türkiye'deki tarım sektöründe yaşanan değişimleri, tarımsal desteklemelerin ülke ekonomisi, tarım, işletmelerin özellikleri, işletmelerin dağılımı, nüfus, arazi kullanımı, üretim, hammadde kullanımı, verimlilik gibi iktisadi referansları ele alarak değerlendirmiştir. Mevcut destekleme politikalarının ülkenin tarımsal yapısına çok fazla katkı sağlamadığını belirtmiş ve bu alanda çeşitli önerilerde bulunmuştur.

Yalçınkaya vd. (2006), Türk tarım sektörünün ülke ekonomisindeki yerini ekonomik göstergeler yardımıyla ortaya koyarak, tarımsal işletmelerin yapısı hakkında bilgiler vermişlerdir. Türkiye'de uygulanan tarımsal destekleme politikalarının tarih içerisindeki gelişimini göstererek, tarımsal destekleme türlerinin sektör içindeki dağılımını gösterme amacıyla teorik bir çalışma yapılmıştır. Tarımın stratejik öneminin vurgulandığı çalışmada, her ülkenin kendi ekonomik yapısına uygun bir destekleme politikası uyguladığı öne sürülmüştür. Çalışmada AB ile tam üyelik müzakereleri aşamasının gerekliliklerinden biri olan Ortak Tarım Politikası (OTP) ele alınmıştır. Türkiye ile AB arasındaki OTP uyumunun tamamen sağlanmasının zorlu bir süreç olduğu, AB ile bütünleşme sürecinde tarım sektöründe köklü değişikliklere gidilmesi gerektiği anlatılmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecindeki temel indikatörlerden biri

olan Ortak Tarım Politikası'na uyum sağlamak için gerekenin kayda değer miktarda finansman olduğu söylenmekte; fakat AB'nin ayırdığı bütçenin bu ihtiyacı karşılamadığı vurgulanmaktadır.

Can ve Esengün (2007), AB'deki Tarım ve Kırsal Kalkınma İçin Özel Katılım Programı'nı (SAPARD) açıklamış ve uygulanan genişletici ekonomi politikaları kapsamındaki kırsal kalkınma programlarını incelemiştir. AB ülkelerinde SAPARD programı ile ilgili istatistikler, yayınlar, yönetmelikler, tüzükler gibi dökümanlar kapsamında elde edilen ikincil nitelikli veriler kullanılmıştır. Çalışmada AB'nin aday ve potansiyel aday ülkelere sağladığı kırsal kalkınma desteklerinin yararlanan ülkelerdeki uygulamaları incelenmiştir. Türkiye'de uygulanması amaçlanan kırsal kalkınma konusundaki destekler IPA (Katılım Öncesi Yardım Aracı) ve bu programın Kırsal Kalkınma Bileşeni IPARD anlatılmıştır. Türkiye ve çalışma tarihinde AB'ye üye olan son 10 ülkenin tarımsal yapısı ve destekleme ihtiyaçları karşılaştırılmış ve birbirleri arasında ilişki kurulmuştur. Türkiye'nin tarımsal yapısındaki bozukluklardan ve teknolojiden faydalanmadaki yetersizlikten dolayı tarımsal verimliliğin az olduğu söylenmektedir. Türkiye'nin tarım alanındaki uluslararası rekabet gücünün az olduğu vurgulanmıştır. Verilen bu desteklerden etkin ve verimli bir biçimde, ihtiyaçlar doğrultusunda ve birçok ekonomik birimlerin de katılımıyla yararlanılması gerektiği belirtilmiştir.

Acar ve Bulut (2009), Türkiye'de tarım alanındaki destekleme politikalarının yıllar içindeki seyrini ve bu alandaki gelişmeleri incelemiştir. Tarımsal destekleme ödemelerinin son 20 yıldaki verileri analiz edilmiştir. Dünya'daki ve Türkiye'deki tarımsal desteklerin GSYH'ye oranı ve GSYH'de meydana gelen yıllık değişimler incelenmiştir. AB tarafından sağlanan tarım destekleme bütçesi, bu alandaki harcamaların dağılımı ve yıllara sari tarımsal ihracat tutarları gibi verilerle AB ve Türkiye ekonomilerinde tarımın yeri belirtilmiştir. Çeşitli tarımsal desteklerin olumlu ve olumsuz yanları örneklerle ortaya koyularak, Türkiye'deki desteklemeler ABD, AB ve diğer OECD ülkeleriyle karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak; üreticiyi karşılaşılabilecek risklerden koruyabilecek en etkili çözümün tarımsal sigortalar olduğunu savunmuşlardır.

Civan (2010), çalışmasında tarım sektörünün ülkelerin ekonomisinde önemli yeri olduğunu ve birçok ülkede en çok gözetilen sektör olduğunu belirtmiştir. Tarım alanının

iktisadi/politik hacmi ile desteklenme miktarı arasında doğrusal olmayan bir bağlantının varlığını söyleyen Becker modeli çalışmanın kapsamında kullanılmıştır. Türkiye'deki tarım alanındaki üretim dallarına ait verilerin kullanıldığı modelde üretim dalı büyüdükçe, tarımsal destekleme oranının da büyümekte olduğu sonucuna varmaktadır. Büyük üretim dallarının siyasi açıdan da daha güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Bir ülkenin gelir seviyesinin yükselmesiyle birlikte ve seçim zamanlarında tarımsal üretim dallarına olan desteklemelerin artış yönlü olduğunu vurgulamıştır.

Doğan vd. (2015), ülke kalkınmasında etkili olan ve önem arz eden tarımla ilgili bilgiler paylaşmış ve sektördeki sorunları incelemiştir. Türkiye jeopolitik konumu gereği üç tarafının denizlerle çevrili olması, coğrafi açıdan birçok akarsu, çevresel çeşitlilik, hayvansal ve bitkisel ekosistemlere dâhil olması gibi özelliklerinden dolayı stratejik bir öneme sahiptir. Çalışmada tarımsal GSYH, GSYH'nin sektörler arası dağılımı ve tarımsal üretim miktarları verilerek tarımın dış ticaret, üretim faktörleri ve piyasalar üzerine etkileri karşılaşılan sorunlar üzerinde durulmuştur.

Tunçer ve Günay (2017), AB ve Türkiye'nin zirai sektörlerini tarımsal nüfus, bitkisel üretim, verimlilik, istihdam, destekleme politikaları, GSMH'de tarımın oranı gibi veriler aracılığıyla değerlendirmişlerdir. Türkiye'de ve AB'de gündemde olan ve son zamanlarda kullanılan tarımsal destekleme politikalarının karşılaştırmalı analizini yapmışlardır. Sonuç olarak; Türkiye'de yıllar içinde tarımsal destekleme politikalarında çeşitliliklerin ve değişimlerin olmasına rağmen, AB ülkelerine göre tarımın bütçe içindeki payı az olduğunu eleştirmektedirler.

Çütçü ve Telli (2019), çalışmalarında AB'nin Ortak Tarım Politikası kapsamında aday ve potansiyel aday ülkeler için oluşturulan kırsal kalkınma konusundaki destekleme programı IPARD'ı konu almışlardır. Kırsal kalkınma programı 2014 – 2020 yılları arasında Avrupa Komisyonu ile Türkiye'nin birlikte sürdürdüğü bir programdır. Program kapsamında IPARD ile verilen mali desteklerin Türkiye tarımı üzerine ve tarımsal ihracat üzerine olan iktisadi etkileri eşbütünleşme testi ve nedensellik analizleri ile incelenmiştir. 2013-2016 yılları arasındaki verilerin analiz edildiği çalışmada, IPARD desteklerinin artması ile Türkiye'deki tarımsal ihracatın arttığı kanısına varılmıştır. Yıllar içinde IPA programı kapsamında Türkiye'nin aldığı iktisadi desteklemelerin sürekli artış yönlü

olduğunu gözlemlerken, mali yardımların arzu edilen seviyeye erişmediği yorumunu yapmışlardır. Yapılan analizler sonucunda; tarım alanındaki desteklerin çoğalması ile tarımsal ihracatın da artış gösterdiğini ortaya koymuşlardır. Tarımsal desteklemeler, sübvansiyonlar ve hibelerin daha etkin olması için; TKDK çağrılılarıyla gerçekleştirilen projelerin ekonomik etkilerini analiz edip, geri bildirimde bulunacak ünitelerin kurulması ve AB komisyonu bünyesinde kırsal kalkınma ve tarım sektöründeki üretim konularında etki analizleri yapılarak elde edilen sonuçlarla tarımsal ihracata katkıda bulunabilecek müdahalelerde bulunulması gibi öneriler sunmuşlardır.

Tez çalışması ise Acar ve Bulut (2009) çalışmasına benzer şekilde Türkiye’de tarım alanındaki destekleme politikalarının yıllar içindeki seyrini ve bu alandaki gelişmeleri incelemiştir. Doğan vd. (2015) gibi tarımsal GSYH, GSYH’nin sektörler arası dağılımı araştırılmıştır. Tez çalışması ile milli gelir içinde sektörlerin payı, bunların bölgesel dağılımı, tarımsal desteklerin bölgesel dağılımı, desteklerin bölgesel milli gelirdeki sektörel üretimdeki dağılımı, bölgeler itibariyle tarımın üretim değeriyle devletin o bölgedeki tarım sektörüne sağladığı destek tutarı kapsamında mevcut durum analiz edilmiş ve literatüre katkı sağlamaya çalışılmıştır.

2. BÖLÜM

TARIM DESTEKLERİ ALANINDAKİ GELİŞMELER

Ülkelerin iktisadi sistemlerinde önemli bir yere sahip olan tarım, birçok devlet tarafından desteklenmektedir. Piyasa düzenlemelerinin ve reformlarının kapsamı, devlet müdahaleleri, tarım politikalarının uygulandığı zamanlar ülkeler arasında çeşitlilik göstermektedir. Kimi ülkelerde tarımsal sübvansiyonlar fiyat destekleri olarak verilmiş, kimilerinde pazar odaklı politikalar uygulanmış, kimilerinde ise piyasa dengesi sağlanması için arzı düzenleyen yönetsel destekleme araçları kullanılmıştır. Dünya genelinde az sayıdaki ülke küresel piyasalardaki fiyat değişikliklerinin iç pazarlarına doğrudan yansımaya izin vermiştir. Ülkelerin siyasi, sosyal ve ekonomik politikaları tarım alanındaki yaklaşımlarını şekillendirmiştir. İkinci bölümde, Dünya’da ve Türkiye’de zirai desteklerin geçmişi ve destekler hakkındaki gelişmeler anlatılacaktır. Ardından Türkiye ile dünyanın en büyük tarım ülkelerinden biri olan ABD’deki tarımsal desteklemeler karşılaştırılacaktır.

2.1. DÜNYA’DA VE TÜRKİYE’DE TARIM DESTEKLERİ ALANINDAKİ GELİŞMELER

2.1.1. OECD Ülkeleri ve Diğer Ülkelerde Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikaları

Tarım Dünya genelinde en önemli sektörlerden biridir. Tarım piyasalarındaki koşullar, enerji fiyatlarındaki değişikliklerden (özellikle ham petrol fiyatlarındaki değişim yakıt, kimyasallar ve gübre gibi tarım girdilerinin fiyatını belirlemektedir) büyük ölçüde etkilenmektedir. OECD (1987)’nin çalışmaları kapsamında “Üretici Sübvansiyon Eşdeğerleri” ve “Tüketici Sübvansiyon Eşdeğerleri” kavramlarını içeren tutarlı bir metodoloji geliştirilmiştir. Bu çalışma ile ilk etapta Avustralya, Avusturya, Kanada, Avrupa Ekonomi Topluluğu, Japonya, Yeni Zelanda ve Birleşik Devletler’i kapsayan yedi alanın ele alınmasıyla birlikte bir dizi reform ve piyasa iyileştirme çağrısında bulunulmuştur. Bunlar;

- Yerel tarım politikaları reformları kapsamında piyasaların tarımsal üretimi artırmalarını sağlamak ve üretim kaynaklarını etkin kullanmak amacıyla çıktı-bazlı önlemler alınmasıdır. Tarım alanındaki sosyal ve ekonomik maliyetleri en aza indirmek için yapılan reformların dengeli ve kademeli olması hedeflenmiştir.
- Küçük çiftçilere gelirlerini azaltmadan, tarımsal ticareti artırmayı hedefleyen alternatif politikaların göz önünde bulundurulması amaçlanmıştır.
- İhracatı artıracak ve ithalatı sınırlandıracak bozucu ve saldırgan uygulamalarla ilgili uluslararası kural ve disiplinlerin güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Destek politikaları ve piyasalar arasındaki etkileşimlerin öneminin anlaşılması için, ortaya koyulan destekler ve bunlara karşın tarımsal ticaretteki çarpıklıklar usulüne uygun olarak izlenmeli ve analiz edilmelidir. Yurtiçi destek politikalarındaki reformlar ve güçlendirilmiş uluslararası ticaret kuralları, karşılıklı olarak destekleyici ve tamamlayıcı olmalıdır (OECD, 2017: 33).

OECD, tarım piyasalarında varolan ciddi dengesizliklerin altını çizerken, bu dengesizliklerin temel nedeninin ulusal destek politikaları olduğunu belirlemiştir. Konsey, tarımsal destek alanında kaydedilen ilerlemeyi izlemek ve analiz etmek için çalışma çağrısında bulunmuştur. Tarım Komitesi bu çağrıya cevap olarak, 1988 yılında OECD üyesi ülkelerde tarım politikaları, pazarları ve ticaretinin karşılaştırmalı ve tutarlı bir analizini yapmıştır. Tarım politikalarına ve piyasa gelişmelerine bakıldığında, belirlenen reform ilkeleri ışığında 1979-1986 yılları arasında ülke ve emtiaya göre yardım ödenekleri sağlanmıştır. İzlanda, Finlandiya, İsveç, Norveç ve İsviçre'yi de kapsayacak şekilde ülke kapsamı genişletilmiştir. OECD'nin konuya ilişkin araştırmaları ile ulaşılan önerilerden ve değerlendirme sonuçlarından bazıları şunlardır;

- Analiz edilen süre boyunca OECD bölgesindeki yardım seviyesi artmıştır. Ayrıca, piyasa fiyat desteği baskın olan tarım yardımı biçiminde kalmıştır.
- Önemli tarımsal mallar için pazarlara erişim gelişmemiştir ve rekabetçi ihracat sübvansiyonları azalmamıştır. Az sayıda ülke, dünya fiyatlarındaki değişikliklerin iç pazarlarına tam anlamıyla aktarılmasına izin vermiştir.
- Bakanların, tarımsal desteğin azaltılması ve pazar kararlarının üretim kararlarının belirlenmesine daha fazla olanak sağlaması çağrısında bulunmasına rağmen, piyasa

düzenlemelerinin ve reformlarının kapsamı ve bu düzenlemelerin ortaya çıkış zamanları ülkeler arasında çeşitlilik göstermeye devam etmiştir.

- Daha çok pazar odaklı politikalar, yerel ve uluslararası pazarlar arasındaki ayrımı azaltacak, üreticilerin ekonomi ve piyasa sinyallerine cevap vermesini sağlarken, kaynak tahsisinde bozuklukların azaltılmasına olanak sağlayacaktır. Mevcut politikaların devam etmesiyle ortaya çıkan uyumun yükü, diğer sektörlere ve diğer ülkelere transfer olacaktır.
- Tarımsal desteklemede ileriye dönük planlamaların önemi vurgulanmıştır. Bu planlamalar ve ilerici destekler sadece tarımsal piyasaların ve sektörün ilerleyişini iyileştirmeye değil, aynı zamanda kaynakların etkin kullanımıyla ekonomide istihdam yaratmayı amaçlamaktadır. Bazı ekonomilerde, geniş kapsamlı kırsal kalkınma politikaları ile yapısal uyum sağlanmaya çalışılmaktadır.
- Birçok OECD ülkesinde gözlemlendiğine göre; piyasa dengesinin sağlanmasında arzı düzenleyen yönetsel araçlar ve fiyatları düşürmeye yönelik isteksizlikler tüketicilerin yüksek maliyetlerini sürdürecektir. Bu tür yönetsel araçlar, fazla arzı kontrol ederek bütçe maliyetlerini azaltabilirken, tarım sektörlerinde yeterli verimliliği sağlayamamaktadır. Ayrıca, bu tarz kısıtlamalar gereken yapısal değişiklikleri sınırlamaktadır.
- Tarımsal üretimi geliştirirken fiyat ve üretim yönetimi yerine, üreticinin gelirlerini gerektiğinde desteklemek amacıyla *doğrudan gelir desteği* ana araç olmalıdır. Doğrudan ödemeler, düşük gelirli çiftçiler, dezavantajlı bölgeler veya yapısal düzenlemelerle zarar gören bölgeleri hedeflemektedir. OECD ülkeleri bu tür ödemelerde şimdiye kadar az ilerleme kaydetmiştir.
- OECD Konseyi tarafından kabul edilen tarımsal ticaret politikaları ilkelerini uygulamada çok az ilerleme kaydedilmiştir. Tarımsal reform süreci çok taraflı olarak üstlenilirse bireysel maliyetler (üretici ve tüketici maliyetleri) büyük ölçüde azalacaktır (OECD, 2017: 33-34).

Tarımsal destekleme politikalarına ilişkin çeşitli ülke uygulamaları, desteklerin analizinde yol gösterici tecrübeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bölüm OECD'nin 2017 yılı raporundan alınarak yazılmıştır. *Brezilya*; tarım ürünlerine verilen sigorta sübvansiyonları için fonu arttırıp, sigorta planını daha verimli bir şekilde uygulamak

amacıyla bilgi tabanını geliştirmiştir. *Çin*; mısır alım ve depolama sistemini, minimum fiyat destekleme politikasını sona erdirerek reformize etmiştir. Piyasa fiyatlarını belirlemede arz ve talebin etkili olduğu ortaya koyulmuş, çiftçilere sürekli bir şekilde *doğrudan ödeme* yapılmıştır. 2015 yılında seçilen bazı illerde tek ödeme planı olarak uygulanan “Tarımsal Destek ve Koruma” sübvansiyonunu ülkeye yaymıştır. *Filipinler*; Dünya Ticaret Örgütü ile yapılan anlaşmaya göre 2017 yılının ortalarında pirinç ithalatına yönelik kantitatif kısıtlamaların kaldırılmasını, bunların sadece bir tarife sistemiyle değiştirilmesini taahhüt etmiştir. Ayrıca, üreticilerin işletme ve bakım maliyetlerini gidermek amacıyla 2017 yılından itibaren “Sulama Hizmeti Ücreti”ni kaldırmıştır. *İsrail*; sığır eti üreticilerine yönelik tarımsal destekleme programlarını tarife ve kota yoluyla dolaylı desteklerden 2016-2020 dönemi boyunca sürecek şekilde *doğrudan ödemeli* bir sistemle destekleme anlaşması imzalamıştır. *İzlanda*; bahçecilik, sığır eti ve süt üretimi, koyun üretimi konusunda yeni anlaşmalarda bulunmuştur. Tarım alanındaki temel değişiklikler mandıra ve koyun sektörleriyle ilgilidir:

- 1) Süte uygulanan kota sisteminin kademeli olarak kaldırılması ve süt ürünleri desteklerinin azaltılmasının 2019 yılına kadar gerçekleştirilmesi öngörülmektedir.
- 2) Koyun üretimiyle ilgili destekler azaltılırken kalite kontrolüne yönelik destekler artırılmıştır.

Japonya; tarım girdilerinin maliyetlerini düşürmek ve mamül işleme ve dağıtımda revizyon yapmak adına “Japonya Tarımının Rekabet Gücünün Artırılması için Politika Paketi”ni ilan etmiştir. *Kazakistan*; 2017 yılında öncelikli ürünler için alan ödemeleri, pamuk kalite uzmanlığı sübvansiyonu, bağ, bahçe, meyve dikim ve bakımı konusunda sübvansiyonlar, kuluçka yumurtalarının satın alımı, safkan buzağı satışı, kredi garantileri, sigorta ödemeleri için sübvansiyonlar ve imtiyazlı yatırım kredileri gibi devlet desteklerini kaldırmıştır. *Kolombiya*; gübre ve pestisit (haşere ilacı) ithalatı için tarifeleri sıfıra indirmiş ve fasulye, mercimek, sarımsak, palm yağı için tarifeleri kaldırmıştır. İki yıllığına kullanılmış olan tarım ekipmanları ve makineleri üzerindeki tarifeleri kaldırmaya ya da yenilemeye yönelik teklifler üzerine konuşulmaktadır. Ülke, hükümetin karşı karşıya kaldığı mali kısıtlamalar nedeniyle, tarım alanına ayırdığı bütçesini %40

oranında azaltmıştır. Tarım sektöründeki genel hizmetlerin geliştirilmesini hedefleyen ve üreticilere sübvansiyonlar sağlayan yeni programlar oluşturulmuştur.

Kore; 2019'a kadar pirinç arz ve talebini dengeleyen ek bir plan ortaya koymuştur. Bu planın amacı çeltik tarlalarının alanını azaltırken, mahsul çeşitliliğini artırmak ve yüksek verim tohumları yerine yüksek kaliteli tohumların kullanımını teşvik etmektir. Ayrıca pirinç tüketimini artırma amaçlı, çeltik üretimi ve işlenmesi konusundaki araştırma ve geliştirmeye yönelik yatırımların güçlendirilmesi, kamuya ait pirinç stoklarının yem olarak kullanılmak üzere serbest bırakılması gibi politikalar izlemektedir. *Meksika*; girdi fiyatlarındaki artışlar sebebiyle üreticilere verdiği tarımsal destekleri artırdığını ilan etmiştir. Dizel/mazot konusunda üreticilere yapılan vergi indirimlerinin ve yapılan geri ödemelerin 2017'de tekrar başlaması kararlaştırılırken, hektar başına yapılan destek ödemeleri de çiftçilerin faydalanabileceği kaynaklardan biri haline gelmiştir. *Norveç*; Yatırım ve Kalkınma programını desteklemeye yönelik olarak otlak hayvanlarına desteklemeleri ve hedef fiyat desteklerini artırmıştır.

Sonuç olarak; 2015-2017 döneminde, 51 OECD ülkesi tarım sektörlerine yılda ortalama 620 milyar ABD Doları destek (556 milyar Avro) sağlamıştır. Sağlanan desteğin %78 oranındaki bölümü brüt tarım gelirlerinin %15'ini sağlayan bireysel üreticilere verilmiştir. Gelecekte öngörülen kaliteli ve çeşitli türlerdeki gıda talebindeki büyüme, tarım için önemli fırsatlar sunmaktadır. Bununla birlikte, sektör gelecekteki talebi sürdürülebilir bir şekilde karşılamada bir takım zorluklarla karşı karşıya kalabilir. Ülkelerin potansiyellerini en verimli şekilde kullanması, çiftçilerin hava koşullarına, iklim değişikliklerine, pazara ve karşılaşabilecekleri diğer etkenlere karşı hazırlıklı olması gerekir. Günümüzde uygulanmakta olan tarım politikalarının çoğu muhtemel zorluklara karşı tam hazırlıklı değildir; ancak bazı ülkeler hedefledikleri şekilde tarımsal destekleri sağlamıştır (OECD, 2018). OECD ülkeleri içinde tarım sektörüne ciddi destek veren ülkelerden biri şüphesiz ABD'dir. Hem tarım politikalarının küresel hedefleri hem de uygulanışı açısından önemli bir ülke olan ABD'de tarım desteklerinin ve politikalarının gelişimi dikkate değerdir.

2.1.1.1. ABD’de Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikaları

Dünyanın en büyük tarım ülkelerinden biri olan Amerika Birleşik Devletleri’nde tarım yoğun bir şekilde desteklenmektedir. 1920’lere kadar, ABD’deki ilk 200 yıllık tarım politikası, aile çiftliklerinin ve toprak, araştırma ve insan emeği gibi tarım sektörü girdilerinin geliştirilmesi ve desteklenmesine yönelik olmuştur. Geliştirme politikaları kapsamında, 1820 “Arazi Yasası” ile başlayan ve “Homestead Yasaları” olarak adlandırılan bir dizi politika önemli bir yere sahiptir. Yasa kapsamında ABD’nin nüfus yerleşimi olarak yetersiz kalan orta Amerika bölgelerine göç etmeye teşvik olarak göç eden çiftçilere 160 dönümlük (0.65 km²) arazi cüzi bir ücret karşılığında verilmiş ve çiftçilerden bu arazileri geliştirmeleri ve burada yerleşik olarak kalmaları talep edilmiştir (Porterfield, 2005: 4-5).

ABD’nin tarım politikalarında başka bir önemli adım da 1933 yılında atılmıştır. 1929 ve 1932 yılları arasında ABD kaynaklı olarak başlayan ve bütün dünyaya yayılan ve Büyük Bunalım olarak adlandırılan küresel ekonomik kriz neticesinde ABD’de tarım üreticileri ciddi oranda ekonomik kayıp yaşamışlardır. Tarımsal ürünlerin fiyatları fazla üretim ve uluslararası pazarın küçülmesi sebebiyle dramatik bir düşüş yaşamıştır. Tarımsal girdilerin fiyatları %32 seviyesinde düşüş yaşarken tarım ürünlerinin fiyatları %50’den fazla bir düşüş göstermiştir. 1933 yılında dönemin ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt “Tarımsal Uyum Yasası’nı” imzalamıştır. Yasa doğrultusunda tarımsal emtialar kapsamında çiftliklerin alım gücünü geri kazandırma ve tarımsal bir emtianın değerinin 1. Dünya Savaşı öncesi fiyat seviyelerine geri kazandırılması hedeflenmiştir. ABD Hükümeti bu kapsamda fazla üretimi azaltmayı hedefleyerek; fazla olan çiftlik hayvanlarını satın alarak imha etmiş ve çiftçilerin fazla ekim yapmaması adına sübvansiyon vermiştir (Rasmussen vd., 1976: 8).

1916 Federal Çiftlik Kredi Kanunu, çiftçilere kredi sağlamak için kooperatif bankaları oluşturmuş; bu bankalar, bugün 280 milyar dolardan fazla varlığa sahip ve devlet destekli bir finansal sistem olan Çiftlik Kredi Sistemine dönüşmüştür. 1929 Tarımsal Pazarlama Yasası, ürün fiyatlarını yükselterek ve üretimi yaparak mahsul fiyatlarını yükseltmeyi amaçlayan Federal Çiftlik Kurulu’nu oluşturmuştur. Söz konusu faaliyetler verimli

olmamış ve 500 milyon dolar harcandıktan sonra, bu erken dönemdeki tarımsal havuz 1933'te kaldırılmıştır (Bovard, 2005).

ABD Kongresi, emtia fiyat destekleri, tedarik düzenlemeleri, ithalat engelleri ve ürün sigortası dâhil olmak üzere 1930'larda birçok tarımsal program düzenlemiştir. Bu programlar yıllarca genişletilmiş, değiştirilmiş ve sayıları arttırılmıştır; ancak tarımsal programlarının arkasındaki merkezi planlama felsefesi değişmemiştir. ABD tarım ve çiftlik politikaları, ekonominin zarar görmesi ve artan vergi mükellefi maliyetleriyle geçmişte sıkışıp kalmıştır. Kongre, 1940'lar ve 1980'ler arasında, genellikle emtia fiyatlarının yüksek olduğu zamanlarda tarım ve çiftlik politikalarında reform yapmayı düşünmüş; fakat fiyatlar düşük olduğunda yalnızca desteklerde artış yapmıştır (Orden vd., 1999).

Yukarıda da anlatıldığı gibi 1980'lerde Reagan yönetimi tarım ve çiftlik sübvansiyonlarında kesintiler teklif etmiş; ancak çiftliklerin finansal durumlarının kötüye gitmesi Kongreyi kesintilere değil destekleri arttırmaya sevk etmiştir. 1996'daki Kongre kapsamında, "Çiftliğe Özgürlük" yasası altında yapılan reformlar, çiftçilerin ekim konusunda daha fazla esneklik kazanmasına, pazarda arz ve talebe daha fazla güven sağlamasına neden olmuştur. Ancak 90'ların sonuna doğru Kongre seyir değiştirmiş ve ek olarak destekleyici sübvansiyonlar açıklamıştır. Sonuç olarak bu desteklerin maliyeti hedeflenen rakamların iki katı olarak gerçekleşmiştir (Orden vd., 1999: 152, 164).

2002 yılında Kongre 1996 reformlarını tersine çeviren çiftlik desteklerini açıklamıştır. Kanun, öngörülen sübvansiyon ödemelerini arttırmış, destekler kapsamına yeni ürünler eklemiş ve karşı-döngüsel program adı verilen yeni bir fiyat garantisi programı oluşturmuştur. 2002 kanunu, öngörülen çiftlik destek ödemelerini 10 yılda 74% oranında arttırmıştır (Office of Management and Budget, 2005: 61)

2008'de Kongre, ek destekler içeren bir çiftlik mevzuatını Başkanlık Ofisi'nin verdiği vetoyu hükümsüz kılarak açıklamıştır. Mevzuat, kalıcı bir doğal afet yardım programı oluşturmuş ve çiftçilerin yüksek emtia fiyatlarından kar elde etmesini sağlamak için bir gelir koruma programı sunmuştur. Örnek olarak şeker fiyatlarını yapay olarak yüksek tutmak için bir şeker etanol programı hayata geçirilmiş, meyve ve sebzeler gibi "özel

ürünler" için yeni destekler sunulmuştur. 2014'te Kongre başka bir büyük çiftlik destek tasarısı açıklamıştır. Tasarı sübvansiyonların ve desteklerin yapısını değiştirmiş; ancak sağlanan genel fayda seviyesinde azalma olmamıştır. Tasarı, doğrudan ödeme programını, karşılıklı programı ve birkaç küçük ölçekli programı daha sonlandırmıştır. Ancak tasarı en büyük tarım destek programı olan Ürün Sigortası'nı genişletmiş ve iki yeni destek programı olan Tarımsal Risk Kapsamı (TRK) ve Fiyat Zararı Kapsamı (FZK) programlarını eklemiştir. 2014 tasarısı Kongre'den geçtiğinde yeni programların maliyet açısından tasarruf sağlayacağı öngörülmüştür. Ancak TRK ve FZK programları Kongre Bütçe Ofisi'nin öngördüğü rakamların neredeyse iki katına mal olmuştur (Smith, 2017).

Hükümet bundan sonra da tarımsal fiyatların korunmasına yönelik politikalarını sürdürmüştür. Hâlihazırda Amerikan Hükümeti tarafından çiftlik işletmelerine yılda 20 milyar dolardan fazla sübvansiyon desteği harcanmaktadır. Ülkedeki 2,1 milyon çiftliğin %39'u desteklerden faydalanmaktadır; desteklerden aslan payını mısır, soya fasulyesi, buğday, pamuk ve pirinç üreticileri almaktadır (USDA, 2014).

ABD Tarım Bakanlığı günümüzde 60'ın üzerinde doğrudan ve dolaylı tarımsal destek programı yürütmektedir. Doğrudan desteğin büyük kısmı tarla mahsüllerine gitmekte olup; hayvancılık, sebze ve meyveye yapılan destekler azınlıkta kalmaktadır. En büyük üç destek programı olan ekin sigortası, TRK ve FZK kapsamındaki destekler mısır, soya fasulyesi ve buğday üreticilerine gitmektedir (Bekkerman vd., 2018: 3).

ABD'de tarımsal destek programlarının başlıcalarından biri olan *sigorta destekleri*, son beş yıldır yılda ortalama 8 milyar dolar olarak verilmektedir (Congressional Budget Office, 2017: 6). 2017 yılında 3,7 milyar dolar Tarımsal Risk Kapsamına (TRK) alınmıştır (USDA, 2018). Yine aynı sene 20'den fazla ekin mahsülüne 3,2 milyar dolar olarak Fiyat Zararı Kapsamı (FZK) desteği sağlanmıştır (USDA, 2018). *Koruma programı* yılda ortalama 5 milyar dolar tutarında verilmektedir (Smith vd., 2017: 5). 2015 ve 2016 senelerine gelindiğinde ABD'de verilen toplam *pazarlama kredileri* 160 milyon dolar tutarındadır. Fiyat garantisi sunan pazarlama kredileri, 2017 senesinde neredeyse hiç verilmemiştir (USDA, 2018). Ayrıca *Doğal Afet Yardımları* 2010 yılından itibaren toplamda 1,9 milyar dolar olarak verilmiştir (USDA, 2018).

2.1.2. Tarihsel Perspektifte Türkiye’de Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikaları

Türkiye’de Cumhuriyet döneminde uygulanan tarımsal destekleme politikaları ülke ekonomisinin geçirdiği aşamalar ile Dünya’da olan siyasi, iktisadi, sosyal, teknolojik gelişmeler çerçevesinde dönemlere ayrılabilir. Kullanılan tarımsal destekleme araçları ve politikalar uygulanan zaman diliminin özelliklerine göre şekillenmektedir. Genel anlamda Türkiye’deki tarımsal destekleme politikaları 4 dönemde incelenebilir: 1923-1950 dönemi, 1950-1980 dönemi, 1980-2000 dönemi ve 2000-2018 dönemi tarımsal desteklemeler.

2.1.2.1. 1923-1950 Dönemi Tarımsal Destekler

Cumhuriyet’in kuruluş döneminde Osmanlı Devleti’nden gelmekte olan ilkel tarım yöntemleri devralınmıştır. Tarım geleneksel yöntemler ışığında, teknolojik gelişmelerden uzak, yöresel toprak ağalığına tabi sistemlerle yürütülmektedir. Cumhuriyet’in ilanından önce 17.02.1923’te Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde toplanan I. Türkiye İktisat Kongresi (İzmir İktisat Kongresi) tarım alanında atılan ilk önemli adımlardan biridir. Kongrede ticaret, tarım, sanayi, el emeği konularını içeren "Misak-ı İktisadi" oy birliği sağlanarak onaylanmıştır. Ek olarak, 1913 tarihinde çıkarılan “Teşvik-i Sanayi Kanunu” dönemin şartlarına adapte edilerek, 25 yıl uzatılmıştır (Güvemli, 1981:451).

Cumhuriyet’in ilk zamanlarında 13 milyonluk Türkiye nüfusunun %84’ü kırsalda yaşamakta ve geçimlerini tarımdan sağlamaktadır. GSMH içinde tarım sektörü 1923 yılında %43.1, hizmet sektörü %46.3 ve sanayi sektörü %10.6 iken toplam istihdamın %80’inden fazlasını tarım sektörü oluşturmaktadır (Oral, 2006). Bu verilerden de anlaşılacağı gibi Cumhuriyet’in ilk senelerinde ekonomi tarım üzerine kurulmuş olup, tarımsal üretim temel geçim kaynağını oluşturmaktadır.

1923 İzmir İktisat Kongresi’nde alınan kararlar; (GTHB, 2004)

- Tekel (reji) idaresinin kaldırılarak, gayrimüslim vatandaşların sahip olduğu tütün ve alkol rejisinin yerli vatandaşlara verilmesi,

- Milli üretimin yaygınlaştırılması ve memurların, askerlerin ihtiyaçlarının ülke içinden sağlanması,
- Aşar vergisinin kaldırılarak, lüks ithalattan uzak durulması,
- Tarımın geliştirilmesi,
- Çiftçilerin ziraat konusundaki bilgilerinin artırılması amacıyla çeşitli eğitimler verilmesi için her ilde seyyar ziraat okulu açılması kararlaştırılmıştır (Bakırcı, 2007: 61.)

1923'te tarım araçlarının Ziraat Bankası aracılığıyla ithal edilmesi ve çiftçiye dağıtımını baz alan bir yasa çıkarılmıştır. 18 Mart 1924'te ise köylere hukuki bir kişilik sağlayan ve kırsalın gelişmesine yönelik Cumhuriyet döneminin ilk kanunlarından olan Köy Kanunu kabul edilmiştir (GTHB, II. Tarım Surası, 2004: 19). 1926 yılında çıkarılan bir yasa vasıtasıyla 2 bin dekardan büyük tarımsal araziye tarımsal makine ile işleyen üreticilere prim desteği sağlanması kararlaştırılmıştır. Tarımsal makinelerin yakıtları, üretimde kullanılan zirai ilaçlar, gübre gibi kimyasallara gümrük ve tüketim vergilerinden muafiyet verilmiştir. Ülkede 1926 yılında sayısı 600 olan traktör, teşvikle 1929 yılında 2.000'e ulaşmıştır (Oral, 2006: 17).

“Teşvik-i Sanayi Kanunu” 1927 yılında revize edilerek sanayinin finansmanı ve teşvik edilmesi konusunda çeşitli önlemler alınmıştır (Güvemli, 1981: 451):

- 10 hektara kadar kamu arazisinden bedel ödemediği arazi sağlamak,
- Özel mülkiyetin kamulaştırılarak alınması ve girişimciye kamulaştırılan arazinin kredi verilmesi,
- Sınai işletmelerinin kuruluş aşamalarındaki vergi, harç, resim muafiyetleri veya indirimleri,
- Kamu tarafından sağlanan hammadde fiyatlarında indirim,
- Milli ürünlerin kamu tarafından satın alınmasının teşvik edilmesi.

1929 yılına gelindiğinde tüm dünyada yaşanan Büyük Buhran⁴ tarıma dayalı olan Türkiye ekonomisini de sarsmış, tarımsal ihracatı negatif yönlü etkilemiştir. O günün iktisadi koşullarından dolayı kırsal kalkınma sağlanarak tarım sektöründe kaynak yaratılmaya çalışılmıştır (Gülçubuk, 2006: 74). Devlet ziraat işletmeleri, tarım işletmeleri zinciri, devlet üretme çiftlikleri, kooperatifler, köy enstitüleri kurularak zirai kalkınma adına adımlar atılmıştır. Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) örneğin; Toprak Mahsulleri Ofisi, Çay İşletmeleri, Ziraat Bankası, Şeker Fabrikaları, Et Balık Kurumu, Tütün İşletmeleri, Süt Endüstrisi kurularak bu kurumlar vasıtasıyla üreticiye hammadde temin edilmesi, hammaddenin pazarlanması ve sanayide kullanılması sağlanmıştır (Oral, 2006). Büyük Buhran'ın yaşanması ve Lozan Antlaşması'nın gümrük vergileri üzerindeki sınırlandırıcı koşullarının kalkması ile dışa kapanan bir Türkiye ekonomisiyle karşılaşmıştır. Öncelikle şeker, un, kumaş gibi sanayi malları öncülüğünde ithal ikameci politikalara yönelmiştir (Taşkın, 2003: 6).

1930 senesi Türkiye ekonomisinde önemli bir döneminin başlangıcıdır. 1929 küresel krizinin ardından Türk ekonomisinde de devletin müdahale ettiği korumacı politikalar hâkimdir. 1923-1929 seneleri arasında özel sektör yatırımlarını teşvik eden iktidar partisi CHP'nin 1931 senesinde devletçilik ilkesini de uygulamaya koymasıyla Türkiye kapalı bir iktisadi sisteme yönelmiştir. 3 Temmuz 1932'de devlet bir yasa çıkararak temel tarımsal ürünlerden biri olan buğdayın fiyatını destekleyeceğini açıklamıştır (Bakırcı, 2007: 72). 17.04.1934 tarihinde uygulamaya koyulan 1. Beş Yıllık Sanayi Planı ile kamu müdahaleleri ile ülkede planlı sanayileşme süreci başlamıştır (Coşkun, 2003: 72-77). Bu plan çerçevesinde tekstil, demir-çelik, şeker, suni ipek, süngercilik, klor, porselen-çini, kağıt, selüloz tesisleri, gül sanayileri gibi alanların teşviki dahil edilmiştir. Tarımsal sanayi çerçevesinde sırasıyla; Bakırköy Bez Fabrikası (1934), Kayseri Bez Fabrikası (1935), Nazilli Basma Fabrikası (1937), Ereğli Bez Fabrikası (1937), Gemlik Suni İpek Fabrikası (1938), Bursa Merinos Fabrikası (1938) açılmıştır (Coşkun, 2003: 72-77).

Toprak ve tapulama ile ilgili olarak 1934 yılında çıkarılan "İskan Kanunu" ile toprak sahibi olmayan veya yetersiz alanı olan çiftçileri toprak sahibi yapmaya yönelik bir yasa

---

⁴ 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı, ABD merkezli başlayan ve etkilerini tüm dünyada hissettiren küresel ekonomik kriz.

çıkarılmıştır. İskan Kanunu ile iki veya daha fazla nüfuslu ailelere belirli bir miktar toprak, tohumluk, samanlık, çift hayvanı, tarımsal araç-gereç, ahır gibi alanların verilmesi tayin edilmiştir (Gülçubuk, 2006: 52). 1945 senesinde “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” çıkarılmıştır. Bu kanun çerçevesinde vakıf arazilerinin kamulaştırılma kararı alınmış, bu arazilerin üreticilere dağıtılması kararlaştırılmıştır (GTHB, 2004). Toprak ağalarının siyasal gücünü kırmak ve tarımsal üretimi artırmak amacını taşıyan bu kanun sonucunda kamuya ait toprakların dağıtımı ile ilgili kararlar hayata geçirebilmiştir (GTHB, 2004). II. Dünya Savaşı'nın başlaması tüm dünya ekonomisini olduğu gibi Türkiye'yi de negatif yönlü etkilemiştir. Türkiye savaşa katılmamıştır; ancak birçok insanın asker gücü olarak silah altına alınması tarımsal işgücünü düşürmüştü ve üretim de o denli azalmıştır. Bu ekonomik koşullarla baş edebilmek adına devlet üreticilerden vergi almış; ancak bu durum üreticinin durumunu kötüleştirmiştir (Gülçubuk, 2006: 75).

2.1.2.2. 1950-1980 Dönemi Tarımsal Destekler

1950'lere gelindiğinde Türkiye'de çok partili hayata geçilmiştir. Demokrat Partinin iktidar olduğu 1950-1959 senelerine Türk iktisadi sisteminde plansız dönem denilmektedir (Dernek, 2006: 4). 1950-1953 döneminde gelen Marshall yardımları ile tarım sektöründe kullanılan traktör sayısının artması, ekilen alanların genişlemesi, tarım kredi olanaklarının artırılması ve iklimdeki olumlu koşullar sektörün gelişiminde etkili olmuştur (Dernek, 2006: 4). Bu dönem zorunlu olmayan durumlar haricinde devletin müdahale etmediği, özel sektör girişimciliğinin teşvik edildiği liberalleşme dönemidir (Tokgöz, 1991: 82). Karayolu ulaşımının geliştirilmesi, tarım ürünlerinin fiyatlarının Kore savaşı nedeniyle yükselmesi, destekleme fiyatlarının yüksek olması ve tarım sektöründeki vergilerin azaltılması söz konusu dönemde uygulanan politikalarındandır. Tarımda buğday ve arpanın ekim alanları ve üretim miktarları artış halindeyken, Türkiye buğday ihracatı yapan ülkeler arasında dördüncü olmuştur. 1954 senesindeki kuraklık sonrasında tarım geliri %10, milli gelir %3 azalmış, tarım diğer sektörlerle göre arka planda kalmıştır (Dernek, 2006: 5).

1960 yılına gelindiğinde ihtilal sonrası yapılan düzenlemelerle “Planlı Kalkınma Dönemi” başlamıştır. Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulmasının ardından tarım alanındaki destekler, hazırlanmaya başlanan 5 yıllık kalkınma planları aracılığıyla

yürütülmeye başlanmıştır (Özkaya vd., 2001:5). Kalkınma planlarının süregeldiği dönemlerde pazar fiyatı desteği, kimyevi gübrede sübvansiyon, tarım alanında üreticiye düşük faizli krediler verilmesi gibi politikalarla tarım desteklenmiştir. 1968-1978 senelerini kapsayan dönemde tarımdan çok sanayi üzerinde durulmuştur. 1973 senesinde ilk olarak Şanlı Urfa’da uygulanmaya başlayan “Toprak ve Tarım Reformu Yasası” çıkarılmış; fakat 1978’de Anayasa Mahkemesi bu kararı iptal etmiştir (Dernek, 2006: 5). Ekonomik konjoktüre göre yaşanan sorunların nedeni siyasi istikrarsızlıkların, Kıbrıs Savaşı’nın, petrol krizinin, döviz sıkıntılarının söz konusu dönemde baş göstermesidir. Dönemin iktisadi sıkıntıları 24 Ocak 1980 kararları çerçevesinde serbest piyasa ekonomisine geçiş vasıtasıyla giderilmeye çalışılmıştır. İhracatı geliştirmek, çiftçinin korunması, hammaddeleri sübvansiyon etmek gibi amaçlarla tarım mahsulleri için “Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu” kurulmuştur (Dernek, 2006: 6).

2.1.2.3. 1980-2000 Dönemi Tarımsal Destekler

1980 dönemine gelindiğinde liberalleşme yönlü hareketlerle tarımda müdahaleler azaltılarak, tarımsal destekleme politikalarından uzaklaşmaya başlanmıştır. Birçok tarımsal ürüne verilen pazar desteği azaltılırken, tarım kredilerindeki faizler piyasa seviyelerine ayarlanmış ve sübvansiyonlar kaldırılmıştır (Yalçınkaya vd., 2006 :103-104). 1984 senesinde GAP bölgesinde uygulanması için “Sulama Alanlarında Arazi Düzenlemesine Dair Tarım Reformu” yasası çıkarılmış; ancak bu kısıtlayıcı bir uygulama olmuştur. Söz konusu dönemde KİT’lerin özelleştirilmesi çalışmaları başlamıştır. 5.04.1994’te “Ekonomik Önlemler Uygulama Planı” çerçevesinde destekleme tütün, hububat ve şeker pancarının oluşturduğu stratejik ürünlerle sınırlandırılmış ve alımların kamu finansmanından sağlanmaması konuları görüşülmüştür. Sektördeki yem ve gübre fabrikaları gibi efektif kurumların özelleştirilmesi üretimi azaltmış ve sonucunda ekonomik büyüme yıllık ortalama %2 seviyelerinin üzerine çıkamamıştır. 1994 senesine gelindiğinde, Uruguay görüşmesi ile Dünya Ticaret Örgütü tarımsal ürünlerde serbest ticaret kurallarını uygulamaya koymuştur. Türkiye’de Uruguay görüşmesinde alınan kararları uygulamıştır (Dernek, 2006: 6).

1999 senesinde Türkiye iktisadi açıdan ciddi sıkıntılar yaşamış, kamunun borç stokunun sürdürülemez duruma gelmesi sonucunda IMF ile stand-by⁵ anlaşması yapılmıştır. Anlaşma kapsamında arazi alanını esas alan “Doğrudan Gelir Desteği Sistemi”ne geçilmesi, şekerpancarı, tütün ve tahıl fiyatlarının diğer ülke fiyatlarıyla benzer seviyelere getirilmesi, destekleme alımlarının ileride sonlandırılması, şeker fabrikaları ve tarım satış kooperatiflerinin özelleştirilmesi, kredi desteklerinin kaldırılması, hammadde, gübre ve diğer girdiler konusundaki sübvansiyonların 3 sene zarfında kaldırılması kararları alınmıştır (Dernek, 2006: 6-7).

2.1.2.4. 2000-2018 Dönemi Tarımsal Destekler

2000'lere kadar desteklenen ürünlerin miktarında farklılıklar olmamış, 2000 senesinde ürün destekleme şeker pancarı ve buğday ile sınırlandırılmış, 2002 senesinde ise destekleme kaldırılmıştır. Daha sonrasında Dünya Bankası ve IMF ile yapılan anlaşma çerçevesinde tarım sektöründe bazı ürünlere fark ödemeleri destekleriyle, doğrudan gelir desteklerinin sürdürülmesi arzu edilmiştir (Kesbiç vd., 2005: 7). 2001 senesinde uygulamaya koyulan TRUP (Tarım Reformu Uygulama Projesi), 2000'li yıllarda Türkiye'nin tarım sektörüne etki eden önemli bir araçtır. Ekonomik Reform Kredisi'nin bir parçası olan TRUP'un hedefleri arasında ÇAYKUR, TEKEL, TMO gibi kurumların özelleştirmelerini süratlendirmek, devlet desteklerini azaltmak ve çiftçilere maddi destek olarak doğrudan gelir desteği aracını kullanmaktır (Demirdöğen ve Olhan, 2014: 102). Kredi, hammadde, girdi ve fiyat desteklemeleri yerine DGD kullanılmış; ancak bunlar yetersiz olduğundan dolayı çiftçiye kredi destekleri, mazot ve gübre destekleri yeniden verilmeye başlanmıştır (Ataseven, 2016: 4). Yurtdışı fiyatlara kıyasla yüksek seyreden fiyat politikası, bütçe üzerinde dikkat çekici oranda bir yük oluşturmuş, kaynak dağılımında orantısız farklılıklar yaratarak tüketicinin alım gücünü negatif yönde etkilemiştir. Bu durum ihracatta desteklerin ve sübvansiyonların gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Piyasadaki talep miktarı hesaplanmadan üretim teşviki verilmiş olan bazı ürünlerde, arz fazlası ortaya çıkmış ve bu durum talebi aşan ürünlerin yok edilmesi

⁵ Stand-by (niyet mektubu): Aralık 1999'da Türkiye-IMF arasında imzalanan temel amacı enflasyonu düşürmek olan birçok reformu, özel uyarlanmış para ve kur politikasını içeren 3 yıl süreli bir anlaşmadır (Özçam, 2004: 9).

zorunluluğu doğurmuştur. Bu duruma sebep olan planlama eksikliğini gösteren başlıca örnekler ise; tütün ve çayda arz fazlası varken, yağlı tohum ve hayvansal ürünlerde arz açıklarının ortaya çıkmasıdır. Neticede piyasa koşullarına karşı sergilenen duyarsızlık, var olan gelir dağılımındaki orantısızlık, fiyat destekleme seçimlerinde yapılan politik tercihler, bütçe üzerindeki yük ve uluslararası anlaşmaların getirdiği bağlayıcı taahhütler tarım alanında reform yapılması zorunluluğunu doğurmuştur (Abay vd., 2004: 3).

25 Nisan 2006 tarihinde yürürlüğe giren “Tarım Kanunu” ile günümüzdeki tarım alanındaki desteklerin ana hattı belirlenmiştir. Tarım Kanunu çerçevesinde tarımın geliştirilmesi, çiftçinin desteklenmesi, kırsal kalkınmanın sağlanması, tarım alanında yapılacak eğitim, ar-ge çalışmaları, destekleme yapılırken kullanılacak araçlar gibi politikalar belirlenmiştir. Tarımda etkinliği artırabilmek, verimi yükseltmek, üretim maliyetlerini azaltmak, arazileri etkin kullanabilmek, kırsal kalkınmayı sağlamak, gıda güvencesinin artırılması, doğal kaynakların korunması gibi tarımsal politikalara uyum sağlamak amaçlarıyla tarım sektöründe desteklemeler verilmektedir. Tarımsal destekleme politikalarının AB müktesebatıyla uyum içinde dengeli ve etkin dağılımının olması konusunda çalışmalar yapılmaktadır. 2012’lere gelindiğinde Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli oluşturulmuş, kırsal kalkınma hamleleri ivme kazanmış, hayvancılığa öncelik verilmiş, arazi toplulaştırma çalışmaları artırılmış, faizsiz veya düşük faizli finansman teşvik edilmiş, gıda güvenilirliğinde AB standartlarına uyum süreci ele alınmış, tarımsal desteklemeler ciddi oranda artmıştır (GTHB, 2012). Günümüzde yürürlükte olan tarımsal destek araçları; alan bazlı destekler, fark ödemeleri destekleri, hayvancılık desteklemeleri, biyolojik ve biyoteknik mücadele desteği, tarım sigortası ödemeleri, Çevre amaçlı tarımsal arazilerin korunmasına yönelik destekler (ÇATAK), kırsal kalkınma destekleridir. Türkiye’deki güncel tarımsal destekler ve uygulamalar ayrıntılı bir şekilde bu bölümün devamında tarımsal destek uygulamaları ve destek araçları bölümlerinde verilmiştir.

Sonuç olarak Cumhuriyet dönemindeki tarımsal devlet desteklerinin gidişatı müdahaleci politikalardan liberal politikalara doğru evrilmiştir. Zaman içerisinde desteklemelerin kırsal kalkınma açısından gerekli olduğu anlaşılmıştır. İleri teknoloji kullanan, eğitilmiş üreticilerin olduğu, arazilerden maksimum verimin alındığı, kaynakların etkin

kullanıldığı canlı beslenmesi için temel rol oynayan tarımın, Türkiye’de daha üst seviyelere çıkması uzun vadeli gelişmeler arasındadır. Ülkemizde yapılan tarım reformu temelde yapısal değişiklikler hedeflemektedir. Başlıca hedefler tarım alanında verilen desteklerin devlet bütçesi üzerinde yarattığı baskıyı rahatlatmak ve tarım sektöründe ihracat bazlı büyümeyi yakalamak şeklinde özetlenebilir.

2.2.TÜRKİYE’DE GÜNÜMÜZDE TARIMSAL DESTEK ARAÇLARI VE UYGULAMALARI

Bir ülkenin en önemli ekonomik kaynaklarından biri olan tarım zaman zaman zorluklarla karşılaşmaktadır. Piyasa koşulları çerçevesinde, iktisadi ve çevresel faktörlerin tarım sektörü üzerinde oluşturduğu negatif etkileri azaltmak, tarımsal üretimi artırmak, karşılaşılan zorlukları en hafif şekilde atlatmak hedeflenerek çeşitli kamu müdahalelerini içeren tarımsal destekleme politikaları ortaya çıkar. Tarımsal amaçlara ulaşmak için Türkiye’de Doğrudan Gelir Desteği (DGD), Prim Destekleri (Fark Ödemesi), Alternatif Ürün Destekleri, Tarım Sigortası Destekleri, Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması Desteği (ÇATAK), Kırsal Kalkınma Destekleri gibi birçok destekleme aracı kullanılmaktadır. Tablo 5’te 2006-2010 döneminde tarımsal destekleme araçlarının bütçe içindeki payları gösterilmektedir.

Tablo 5. 2006-2010 Dönemi Tarımsal Destekleme Araçları Bütçe Payları

Tarımsal Destekleme Araçları	Bütçe Payı (%)
DGD Ödemeleri	45
Fark Ödeme Uygulaması	13
Hayvancılık Destekleri	12
Kırsal Kalkınma Destekleri	10
Telafi Edici Ödemeler	5
Ürün Sigortası Ödemeleri	5
ÇATAK Programı Destekleri	5
Diğer Destekler	5
Toplam	100

Kaynak: Mülga Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Tarım Stratejisi Belgesi, 2004

2.2.1. Doğrudan Gelir Desteği (DGD)

Tarımsal alandaki mevcut politikaların etkinliğinin az olduğunun düşünülmesi, destekleme amaçlarının tam olarak gerçekleştirilememesi ve devlet kaynaklarının verimli kullanılamaması nedeniyle yerine daha etkin olacağı düşünülen Doğrudan Gelir Desteği (DGD) uygulamasına gidilmiştir. Doğrudan Gelir Desteği ile ilgili olarak 9.12.1999'da Uluslararası Para Fonuna (IMF) verilen niyet mektubu ve 10.03.2000'de Dünya Bankasına verilen niyet mektubu büyük rol oynamıştır (Yılmaz vd., 2008: 249). Doğrudan Gelir Desteği ile tarım alanındaki politikaların bütçe ve tüketiciler üzerindeki yükünün hafifletilmesi için devletin karşıladığı girdi ve temel ürün fiyat destekleri gibi eski destekleme politikaları kaldırılmıştır. DGD üreticilere yani çiftçilere yapılan geri dönüşsüz gelir transferidir. Piyasadaki satış faaliyetlerinden kaynaklanan ve dalgalanmaya açık, üretimden ayrıştırılmış gelirleri sabitler. DGD'nin amacı çiftçileri kaydileştirerek, piyasadaki spot fiyatların sebep olabileceği gelirlerdeki potansiyel düşüşlerin önüne geçmek ve bu sayede faydalanıcıların ekonomik seviyelerini iyileştirmektir (Yılmaz vd., 2008: 249).

Türkiye genelinde 2001 yılında Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) ve DGD uygulaması bilinirlik kazanmıştır. 2001'de arazi üst limiti 200 dekar olarak saptanmış ve dekar başına 10 milyon TL desteklemede bulunulmuştur. 2002'de arazi üst limiti 500 dekara yükseltilmiş ve dekar başına 13,5 milyon TL desteklemede bulunulmuştur. 2003 ve 2004 dönemlerinde dekar başına 16 milyon TL DGD ayrılmıştır (Yılmaz vd., 2008: 249).

Doğrudan Gelir Desteği ile ilgili literatürde çeşitli olumlu görüşler bulunmaktadır. Doğrudan gelir desteği tarım sektöründeki diğer yardımlara oranla tarımsal alanı daha çok destekler ve sektöre yönelen iş gücü miktarını artırır. DGD sisteminin uygulanmadığı zaman tarımsal alandaki grupların kazançlarının azalması sonucu işgücünün diğer alanlara kayması söz konusudur (Bor, 2005). Doğrudan gelir desteğinin gelişmiş ülkelerdeki uygulaması, üreticinin gelirini artırma amacına yöneliktir. Türkiye'deki uygulamasıyla DGD, tarım sektörünü ilerletici sonuçlar ortaya koyacak bir mali araç değildir. Mevcut tarımsal desteklerin yerine DGD koyulması ile üreticilerin kaydileştirilmesi sağlanmış, ürün fiyatlarının piyasada belirlenmesi sonucunda

oluşabilecek olası kazanç kayıplarını minimize ederek çiftçilerin alım gücü yükseltilmeye çalışılmıştır (Eraktan, 2001). Ayrıca, doğrudan gelir desteği ürün bazında bir destek olmadığı için üretimle ilgili planlamalar, tüketim ve uluslararası ticaret ile ilgili aksiyonlar pazar fiyatlarına göre belirlenir. Piyasadaki fiyatların baz alındığı DGD sisteminin en önemli özelliği de toplumsal refah kaybına yol açmamasıdır (Aydoğuş, 1999; Babacan, 2000).

2.2.2. Prim Destekleri (Fark Ödemesi)

Tarım üreticilerinin üretim maliyetleri ile ürünlerin piyasa fiyatları arasındaki farklardan doğabilecek olası mağduriyetleri önleyen bir fonksiyona sahip olan bir tarımsal destek çeşididir. Temel olarak üretim maliyetleri ile piyasa fiyatları arasındaki farkı ifade eden “Prim Destekleri (Fark Ödemesi)” tarım ürünlerinin fiyatlarının piyasanın doğal koşullarında oluşmasını sağlarken, eş zamanlı olarak ürünlerin tüketicilere uygun fiyatlarla ulaştırılmasına imkân vermektedir; dolayısıyla tarım ürünlerinin fiyatlandırmasında dünyadaki piyasalarla uyumlu olması ve tüketicilerin refah seviyelerinin artmasını sağlama amacı güder. Uygulama olarak fark ödemeleri, tarımsal ürünün piyasa fiyatı ve devlet tarafından belirlenen üretici fiyatı arasındaki fark olarak belirlenmektedir. Devlet tarafından belirlenmekte olan üretici fiyatı, basit olarak ortalama üretim maliyetlerine %35 üretici karı eklenerek hesaplanır. Prim desteklerinin maliyeti sistem kapsamında vergi mükellefleri tarafından karşılanmakta olup; tüketiciler tarafından karşılanmaz. Dolayısıyla, prim destekleri tarımsal destekleme kapsamında devlet bütçesinde başlı başına bir kalem olarak gösterilebilmektedir (Çakmak vd., 1998: 5-21).

Prim destekleri hâlihazırda ülkemizde ürün bazlı olarak uygulanmaktadır. İlk etapta piyasada arz eksikliği bulunmakta olan ürünler kapsamında uygulanmış olup, 2000’li yılların ortalarından itibaren hububata da yönelmiş, 2000’li yılların sonlarında bakliyat ürünleri destek programına eklenmiştir. Prim desteklerinin toplam destek bütçesi içerisindeki payı 2004 yılında %11 iken bu rakam 2000’li yılların sonu itibarıyla %40 civarına ulaşmıştır (DPT, 2009 :148).

Türkiye’de fark ödemesi destekleri 2018 yılı itibarıyla yağlı tohumlu bitkiler, hububat, baklagil, dane mısır, zeytinyağı, fındık, yaş çay ve yeraltı sularının yetersiz olduğu ve/veya su kısıtının devlet tarafından tespitinin yapıldığı havzalarda mercimek ve nohut ürünleri için verilmektedir. Fark ödemeleri destekleri yıllık bir program dahilinde üretim yapan çiftçilere doğrudan devlet ödemeleri şeklinde verilir. Destek ödeme oranı, ürün için belirlenmiş bir hedef fiyat ile ortalama piyasa fiyatı arasındaki farka dayanmaktadır. Üreticiye yapılan toplam ödeme miktarı, ürün için belirlenen ödeme oranı ile çiftliğin üretim kapasitesinin çarpımı ile hesaplanır (Russo, 2007: 4).

Prim desteklerinin avantajlarına tarımsal ürünlerin depolama ve lojistik maliyetlerinin elimine edilmesi de eklenebilir. Fark ödemeleri destekleri yerel üretimi teşvik etmekte, ithalatı azaltıp, ihracatı artırmakta, yatırım risklerinin azaltılması için ürünlerin hedeflenen üretim seviyesine ulaşabilmesini sağlamaktadır. Kaynakların etkin olarak değerlendirilmesi ve desteklenen ürünlerin kalitesinin artırılması amaçlanmaktadır. Prim desteklemeleri ürünlerin dünya piyasa fiyatlarına adapte olmasını kolaylaştırarak, tüketicinin daha makul fiyatlardan ürün almasını sağlamaktadır (Yavuz vd., 2016: 24).

2.2.3. Alternatif Ürün Destekleri

Türkiye’de ihtiyacın dışında, fazla üretilen tarımsal ürünlerin ortaya çıkardığı kaynak israfı sorunu alternatif ürün desteklerini ortaya çıkarmıştır. Alternatif ürün desteklerinin gerekliliğini ortaya çıkaran temel ürün tütündür. İhtiyaçtan fazla üretilmiş olan tütün 1990-1994’de TEKEL (Tütün, Tütün Mamulleri Tuz ve Alkol İşletmeleri A.Ş.) tarafından satın alınarak, arz fazlası olan ürünler yakılarak yok edilmiştir (Karakaş ve Erdal, 2017: 40). 1994 yılından itibaren arz fazlası tütünlere kota uygulaması getirilmiş; ancak bu istikrarlı bir çözüm olmamıştır. 2002’den sonra ise TEKEL’in yetkileri TAPDK (Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu)’ya transfer edilmiştir. 2002 yılından itibaren tütün gibi mahsullerde destekleme ödemeleri verilmediğinden dolayı üreticilerin zarar etmelerini önlemek amacıyla Alternatif Ürün Projesi (AÜP) uygulanmaya başlamıştır (Karakaş ve Erdal, 2017: 40).

Alternatif Ürün Desteklerinin yapılmasındaki temel amaç gereğinden fazla üretilen ve devlet bütçesine yük getiren tarımsal ürünlerin, üretim alanlarının daraltılması, arz

yetersizliği olan mahsullerin üretiminin yaygınlaştırılmasıdır. 5488 sayılı Tarım Kanunu'nun 19. Maddesinde de belirtildiği gibi çiftçilere arazilerinde alternatif ürün ekmeleri sonucu ortaya çıkabilecek gelir kayıplarının önüne geçmek için desteklemede bulunulur. Her bir çiftçiye yapılacak destekleme miktarı, çiftçinin alternatif ürüne ayırdığı arazi ile birim başına ödenecek tutarın çarpımı ile bulunur. Çiftçilere alternatif ürünlerin üretimi, işlenmesi ve pazarlanma aşamalarında gerekli yatırımlarının finansmanı konusunda ek ödemeler yapılabilir (Tarım Kanunu, 2006, md.19). Alternatif Ürün Projesi (AÜP) 2001-2008 yılları arasında ülkemizde uygulamaya koyulmuştur. Alternatif Ürün Desteği ile Türkiye'de arzın çok olduğu tütün, şekerpancarı, fındık gibi mahsuller yerine ihtiyaç duyulan ve tüketimin fazla olduğu mısır, ayçiçeği, soya, yem bitkileri, mercimek, buğday, nohut, pamuk, kuru fasulye gibi ürünlerin üretimi teşvik edilmiştir. Çiftçilere verilen desteklerle hem gelir kaybı engellenmekte hem de olası arz fazlalıkları önlenmektedir (Karakaş ve Erdal, 2017: 40). Alternatif ürün desteklerine ek birçok çiftçinin birleşerek alacağı yatırım kararları da desteklenmektedir. Hangi ürünlerin destek kapsamına alınacakları, miktarları, destekleme süreleri gibi ana değişkenler Bakanlar Kurulu kararıyla açıklanmaktadır. Doğrudan Gelir Desteğinde ve Alternatif Ürün Desteklerinde Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS)'ne öncelikle kayıtlı olmak gerekmektedir (Erdoğan ve Erdoğan, 2001: 54).

2.2.4. Kırsal Kalkınma Destekleri

Türkiye Cumhuriyeti hükümetiyle Avrupa Toplulukları Komisyonu arasında yapılan anlaşmalar ile Avrupa Birliği'ne katılım öncesi AB mali yardımları çerçevesinde çeşitli desteklemelerde bulunulmuştur. Avrupa Birliği Konseyi 17.07.2006 tarihinde AB'ye katılım öncesi destek için bir araç olan ve aday ya da aday potansiyeli taşıyan ülkelerin gerçekleştirmeleri gereken iktisadi, siyasi, kurumsal kurallardan oluşan IPA Çerçeve Tüzüğü'nü kabul etmiştir. 2007 yılından itibaren de tarımsal ürünlerin üretimi, işlenmesi, paketlenmesi gibi iktisadi görevlerin ve yatırımların geliştirilmesini amaçlayan bir hibe yardımı olarak uygulanmaya başlamıştır (TKDK, 2010).

Kırsal kalkınma desteklerinin temel amacı, ülkenin tarımsal alanlarının verimli ve etkin bir şekilde değerlendirilmesi, üreticinin gelir düzeyinin yükseltilmesi, sosyal yapının geliştirilmesi, girişimciliğin teşviki, tarımsal bölgelerde bu alandaki teknolojilerin ve

makineleşmenin iyileştirilmesidir. Bu konudaki yatırım projelerinin masraflarının bir kısmı kamu tarafından karşılanmaktadır. Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından uygulanan bu destekler ile kırsal ve diğer taşra sahalardaki girişimler desteklenmektedir. Sürdürülebilirlik, hedef kitle, uygun teknoloji kullanımı, modern sistemlerin yaygınlaşması gibi ilkelere uyulması gerekmektedir. Bu alandaki projelerin, yapılacak yatırımların miktarları, konuları ve uygulama alanları Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmektedir (Tarım Kanunu, 2006, md.19).

Kırsal kalkınma alanında çeşitli birçok destekleme programları mevcuttur. IPA (Instrument for Pre-accession Assistance) yani Katılım Öncesi Aracı bunlardan AB'nin aday ve aday potansiyeli taşıyan ülkelerin birliğe katılımına destek vermek için oluşturduğu yardımlardan biridir. 5 farklı bileşen içeren IPA programının son bileşeni olan Kırsal Kalkınma Programı (IPARD-IPA Rural Development) Türkiye'deki Yüksek Planlama Kurulu tarafından 30.12.2009'da kabul edilmiştir. IPARD desteğinin Avrupa Birliği tarafından sağlanan katkısı 874 milyon Avro olup, toplamda IPARD 1 milyar 165 milyon Avro olarak belirlenmiştir. IPARD desteğinin amacı AB ile ortak zirai politika çerçevesinde sürdürülebilir kalkınmayı sağlayarak, bitki ve hayvan sağlığı gibi konularda kazanılan bilgilerin uygulanmasını sağlamaktır. Başka bir destekleme programı SAPARD (Tarım ve Kırsal Kalkınma İçin Özel Katılım Programı) ise 2000 – 2006 yılları arasında sürdürülmüştür. ISPA (Katılım Öncesi Yapısal Politika Aracı), ISPA PHARE (Polonya ve Macaristan Ekonomilerinin Yeniden Yapılandırılmasına Yönelik Destek Programı) ve Balkan ülkelerine yönelik destekleme olan CARDS (Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve İstikrar İçin Birlik Yardımı) çeşitli destekleme programlarıdır (Koç ve Giray, 2015: 314-330).

Çeşitli ülkelerde ve zaman dilimlerinde farklılıklar gösteren kırsal kalkınma desteklerinde hedeflenen kırsalda yaşayan insanlar için sürdürülebilir yaşam ve istihdam olanakları sağlamak, yoksulluğun azaltılması, fiziki ve sosyal altyapıyı kuvvetlendirmek, doğal kaynakların ve ekolojik çeşitliliğin korunması ve ulusal stratejilerle belirlenen kriterlere uyum sağlamaktır. Kırsal alanların kalkındırılması, bölgelerin ve yörelerin kendi kendine yetebilmesinin sağlanması, etkili ve verimli tarımsal üretime ulaşılması amaçlanmaktadır. Tarım alanında Türkiye'nin rekabetçi bir ülke durumuna gelmesi ve

orta gelir tuzağının aşılması için Türkiye – AB müzakerelerinin sürece katkı sağlayacağı düşünülmektedir (Koç ve Giray, 2015: 330). Türkiye’deki kalkınma desteklerinin günümüzdeki uygulamaları incelendiğinde çeşitli projelerle karşılaşılmaktadır. Bu projeler çalışmanın “Türkiye’deki Kalkınma Destekleri” başlığı altında verilecektir.

2.2.5. Tarım Sigortası Destekleri

Çiftçilerin tarımsal üretim araçlarını ve ürünlerini çeşitli riskler (hava şartlarındaki öngörülemeyen değişimler, verimsizlik veya yetersiz verim vb.) karşısında garantiye almak ve karşılaşılabilecekleri riskleri minimum seviyeye indirmek amacıyla tarım sigortaları devletler tarafından desteklenmiştir. ABD’de bitkisel ürünlerde ilk *Tarım Sigortası Dolu poliçesi* olarak 1879 yılında, Avrupa’da *Dolu Riski poliçesi* olarak 1797 yılında düzenlenmiştir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018).

Türkiye’de tarım sigortası uygulaması, 1957 yılında Genel Sigortacılık Kanunu kapsamında bitkisel üretim yapan üreticilerin mahsullerinin dolu riski karşısında karşılaşılabilecekleri kayıplar için sigortalanmaları şeklinde başlamıştır. *Tarım Sigortaları Havuzu (TARSİM)* ile tarım sigortacılık sistemi güvenceye alınmış, risklerle karşılaşan çiftçilerin ürünleri teminat altına alınarak verimli üretim hedeflenmiştir. 5363 Sayılı Tarım Sigortaları Kanunu çerçevesinde belirtilen riskler sonucu çiftçilerin karşılaşacağı zararların telafi edilmesi ve prim desteği sağlamak üzere tarım sigortası esasları ortaya koyulmuştur. Çiftçinin sigorta yaptırabilmesine devlet sigorta priminin bir kısmını ödeyerek destek vermektedir. Türkiye’de devlet desteğinin alındığı ilk tarım sigortası poliçesi 1 Haziran 2006 tarihinde uygulanmıştır. İlgili dönemince Bakanlar Kurulunca belirlenen devlet tarafından ödenen tarım sigortası prim miktarı 2014’te ürünler açısından %50 olarak kararlaştırılmıştır. 2006-2017 arasında 81 ilde ve 958 ilçede *Devlet Destekli Tarım Sigortası* uygulanmıştır. Toplamda 123 milyar TL tarımsal varlık sigortalanmış, 3,42 milyar TL devlet prim desteği sağlamıştır. 3,99 milyar TL tazminat ödemesi yapılmıştır. Seracılık, bitki ve sebze-meyve üretimi, büyükbaş hayvancılık (süt ve besi sığırı), küçükbaş hayvancılık (koyun ve keçi), kümes hayvanı, balık çiftliği, arılı kovan sigorta teminatına alınan başlıklardır. 7 ayrı branşta uygulanan *Çoklu Risk Sigortası’na* 2017 ve 2018 yıllarında *İlçe Bazlı Kuraklık Verim Sigortası* başlığı ile yeni ürünler dahil edilmiştir (T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Sigorta Denetleme Kurulu, 2013: 68).

2.2.6. Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması Desteği (ÇATAK)

ÇATAK Programı tarımsal üretimin temel etkenlerinden olan toprağın ve suyun kalitesinin korunması, tarımsal üretim nedeniyle çevreye verilen negatif etkilerin azaltılması, doğal kaynakların sürdürülebilirliği ve dengesinin sağlanması, bu sektörde yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmesi ve bu kaynakların geliştirilmesi amaçlarını taşımaktadır. Bölgelerdeki doğal bitki örtüsünün korunması ve erozyonun önlenmesi hedeflenerek belirlenen alanlarda üreticilere yapılan desteklerdir. Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması Desteği T.C. Tarım Ve Orman Bakanlığı ile çiftçiler arasında yapılan sözleşmelerle birim alan üzerinden hesaplanmaktadır. Program kapsamında üç farklı kategoride 3 yıl süreyle destekleme ödemeleri yapılmaktadır (Hasdemir ve Hasdemir, 2016: 498).

1. Kategori: Toprağı işlemeye dayalı uygulamalardır. Toprak kaymasını önleme, toprağın veriminin artırılması gibi konularda 45 TL/da desteklenmektedir.
2. Kategori: Toprak ve su altyapısının muhafaza edilmesi ve erozyonun engellenmesi uygulamalarıdır. Uygun tarım çalışmalarının ve zirai mücadelenin yapılması, en doğru sulama sisteminin belirlenmesi gibi hususlarda 60 TL/da desteklenmektedir.
3. Kategori: Çevreci tarım yöntemleri ve kültürel uygulamalardır. Çevreyi korumaya yönelik, uygun yöntemlerle ilaçlama ve gübreleme durumlarında 135 TL/da desteklenmektedir.

Desteklemeler Adana, Zonguldak, Adıyaman, Elazığ, Manisa, Çanakkale, Afyonkarahisar, Kastamonu, Yozgat, Karaman, Bingöl, Ankara, Giresun, Nevşehir, Yalova, Amasya, Kütahya, Tekirdağ, Osmaniye, Muğla, Kırklareli, Aksaray, Sakarya, Eskişehir, Sinop, Aydın, Tokat, Kırıkkale, Denizli, , Şanlıurfa, Kırşehir, Çorum, Balıkesir, Uşak, Bayburt, Hatay, Trabzon, Bilecik, Niğde, Burdur, Sivas, Gümüşhane, Bursa, Kahramanmaraş, Çankırı, Samsun, Diyarbakır, Mersin, Edirne, Malatya,

Erzincan, Ordu, Erzurum, Konya, İzmir, Isparta, Kayseri, Kars dahil 58 ilde belirli alanlarda verilmektedir⁶.

Tablo 6. Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması Desteği

YIL	PROGRAM KAPSAMINDAKİ İLLER	ÜRETİCİ SAYISI	ALAN (ha)	ÖDEME MİKTARI (TL)
2006	Konya, Kırşehir, Kayseri, Isparta	469	1.726	1.434.000
2007	Konya, Isparta, Kayseri, Kırşehir	1.508	4.041	2.605.000
2008	Kırşehir, Isparta, Konya, Kayseri	1.484	4.063	4.630.000
2009	Karaman, Niğde, Nevşehir, Çanakkale, Kahramanmaraş	1.881	4.752	5.061.922
2010	Diyarbakır, Aksaray, Denizli, Mersin, Bilecik, Samsun, Sivas, Adana, Burdur, Amasya	2.940	8.808	10.347.256
2011	Manisa, Tokat, Aydın, Çorum, Edirne, Ankara	4.648	14.414	16.128.359
2012	İzmir, Adıyaman	6.568	21.804	23.182.680
2013	Zonguldak, Hatay, Eskişehir	9.195	33.172	35.084.038
2014	Kastamonu, Yozgat, Afyonkarahisar, Malatya, Bingöl, Çankırı, Kars, Kırıkkale, Kütahya, Sakarya, Uşak, Bursa, Elazığ	15.430	50.559	52.890.491
2015	Trabzon, Bayburt, Tekirdağ, Osmaniye, Muğla, Sinop, Giresun, Balıkesir	22.671	77.969	81.346.357
2016	51 ilde uygulamalar yürütülmüştür.	29.797	111.559	112.833.540
2017	Yalova, Erzurum, Gümüşhane, Ordu, Erzincan, Kırklareli	35.261	142.752	141.457.302
2018	Şanlıurfa	BAŞVURULAR DEVAM ETMEKTEDİR.		
TOPLAM		131.852	475.619	487.000.945

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Kasım 2018

⁶ <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler/Diger-Tarimsal-Amacli-Destekler/Catak-Destegi>

Not: Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması Desteği 2006'da dış kaynaklardan yararlanılarak başlatılmış, 2009 yılının ikinci periyodu ile birlikte iç kaynaklardan desteklenmiştir. Birden çok kategoride destek alan çiftçilerin aldıkları teşvikler ayrı hesaplandığı için tablodaki çiftçi sayılarında tekrarlar mevcuttur.

2.2.7. Hayvancılık Desteklemeleri

Türkiye'de tarımsal desteklerin önemli bir kısmını hayvancılık desteklemeleri kapsamaktadır. Hayvancılık desteklemeleri temel olarak sektörün geliştirilmesi, sağlanan gelişme neticesinde sürdürülebilirliğin sağlanması, sektörde amaçlanan hedeflerin ve uygulanan politikalarının etkinliğinin ve verimliliğinin artırılması amaçlarıyla verilmektedir. Ayrıca yurtiçinde bulunan hayvan kaynaklarının korunması, hayvan hastalıklarıyla mücadele ve sağlıklı üretim için üreticilere destek verilmesi gerekmektedir. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı'nın hayvancılık alanı konusundaki 2018 yılı itibarıyla yürürlükte olan sübvansiyonlardan bazıları; malak ve buzağı desteği, ipek böceği, çoban istihdam desteği, çiğ sütün değerlendirilmesi, aşı desteği, hayvan gen kaynakları, atık desteği, örtü altı ve açık alanda paket toplama destekleri, keçi ve koyun destekleri, arıcılık, su ürünleri ve hayvan hastalıkları tazminatlarıdır. Her yıl o günün koşullarına uygun, ihtiyaçlar doğrultusunda birim başına sübvansiyon tutarları TL bazında belirlenmektedir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018).

2.2.8. Biyolojik ve Biyoteknik Mücadele Desteği

Çevreci politikalara olan yönelim ve doğanın dengesinin korunması bilinciyle *Biyolojik ve Biyoteknik Mücadele Desteği* verilmektedir. Bu destek kapsamında bitkisel üretimde kimyasal mücadele yerine alternatif mücadele teknikleri araştırılmaya başlanmıştır. İnsan ve hayvan sağlığının korunması, doğal dengenin bozulmaması, kimyasal ilaç kullanımının azaltılması yönünde aksiyonlar alınarak, biyolojik ve/veya biyoteknik mücadelede bulunan çiftçilere teşvik verilmesi ve belirlenen tutarlar seviyesinde destekleme ödemesi yapılması kararlaştırılmıştır. Çiftçinin biyolojik ve biyoteknik mücadele desteği ödemelerinden yararlanması için örtüaltı üretim yerinin Örtüaltı Kayıt Sistemi'nde (ÖKS), açık alanda üretim yerinin Çiftçi Kayıt Sistemi'nde (ÇKS) kayıtlı olması ve ilgili tebliğde belirtilen şartları sağlaması gerekmektedir.

Türkiye’de tarımsal üretime zarar veren organizmalara karşı biyoteknik ve biyolojik mücadelenin bilinirliğinin artırılması ve yaygınlaştırılması hedeflenmektedir. Zirai kimyasalların uygulanmasının azaltılması amacıyla örtüaltında 120 TL/da Biyoteknik mücadele desteği, 400 TL/da Biyolojik mücadele desteği ödemesi yapılmaktadır. Örtüaltı; domates, biber, patlıcan, hıyar ve kabak ürünleri desteklemelerini kapsamaktadır. Kimyasal ilaç kullanımının azaltılması ve biyolojik, biyoteknik mücadeleye teşvik için açık alanda 100 TL/da ödeme yapılmaktadır. Açık alan; domates, turunçgil, elma, bağ, zeytin, kayısı ve nar desteklemelerini kapsamaktadır. Ayrıca doğayı koruma, bitkisel üretimin kalitesini sağlamak ve çevreye zarar veren faktörlerle savaşmak amacıyla daha önce ürünlerinde pestisit kalıntısı tespit edilen çiftçilere destekleme ödemesi yapılmayacaktır⁷.

2.2.9. Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler

Çalışmada konu alınan desteklere ek olarak tarım alanında girdilere, ihracata ve diğer çeşitli konularda çok kapsamlı destekler verilmektedir. İthalata karşı koruma önlemleri, ihracata yönelik destekler ve sübvansiyonlar, tarım piyasalarını düzenlemeye yönelik destek faaliyetleri, organik tarım üretimine yönelik teşvikler, tarım alanındaki yatırımları hızlandırıcı ve destekleyici finansman yardımları, hastalık kontrolüne yönelik destekler ve hizmetler, gelir vergisi dahil çeşitli vergi muafiyetleri, sınır önlemleri, tarımsal ürünlerin depolanmasına ve işlenmesine yönelik finansman ve diğer destekler, havza yardımları, pazarlama, satış ve ihracat teşvikleri, tarım ürünleri kalitesini iyileştirmeye yönelik yardımlar ve destekleri gibi sektörün ihtiyaçlarına yönelik çok kapsamlı destekler ve yardım araçları kullanılmaktadır.

Diğer tarımsal amaçlı desteklere ek olarak piyasa ve sektör koşulları neticesinde oluşan sonuçlara göre tazminat yöntemi de kullanılmaktadır. Bu kapsamda tarımsal ürünlerde devlet tarafından destek alımlarının neticesinde ortaya çıkan finansal zararların ve belli tarım ürünlerinde yaşanan fazla üretimin neticesinde oluşan kalite yetersizliğinin tazmin

⁷<https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler/Biyolojik-ve-Biyoteknik-Mucadele-Destegi>, Resmi Gazete, 2018: 30415

edilmesi söz konusu olmaktadır. Reel tarım sektöründen; ekim alanlarında daraltılmaya gidilmesi neticesinde üretici tarafında yaşanan gelir düşüşlerinin tazminat ile kompanse edilmesi örneğiyle fındık; uygulamada olan üretimde kota sınırlamalarıyla yaşanan üretim gelir kaybının telafi edilmesi ile tütün tazminat uygulamasının kullanıldığı tarımsal ürünlerdendir. Ayrıca çayda kaliteli ürün elde edilmesi adına uygulanan budama ve ıslah faaliyetleri sonucu ortaya çıkan üretici gelir kayıplarını azaltmak için uygulanan tazminat ödemeleri de bu kapsamdaki ürünlerdendir (DPT, 2000b: 27).

2.2.10. Alan Bazlı Destekler

Alan Bazlı Destekler; Fındık Alan Bazlı Gelir Desteği, İyi Tarım Uygulamaları Desteği, Mazot, Gübre ve Toprak Analizi Desteği ve Organik Tarım Desteği, Bitkisel Üretim Yapan Küçük Aile İşletmesi Desteği ve Alternatif Ürün Desteğidir. Bitkisel Üretim Yapan Küçük Aile İşletmesi Desteği dekar başına 100 TL, Fındık Üreticileri Alan Bazlı Gelir Desteği dekar başına 170 TL olarak belirlenmiştir.

Alan bazlı desteklerden olan *İyi Tarım Uygulamaları Desteği*;

- Sebze, Meyve
- Tıbbi Aromatik Bitkiler, Süs Bitkileri
- Çeltik
- Su Ürünleri
- Örtüaltı Ürünler
- Alabalık, Çipura, Levrek alt başlıklarında gruplandırılmıştır.

Tablo 7. İyi Tarım Uygulama Destekleri

İyi Tarım Uygulamaları Desteği	Sertifika	TL/da
Sebze, Meyve	Bireysel	50
	Grup	40
Tıbbi Aromatik Bitkiler, Süs Bitkileri	Bireysel	100
	Grup	50
Çeltik	Bireysel	10
	Grup	
Örtüaltı	Bireysel	150
	Grup	
Su Ürünleri	Sertifika	Kr/kg
Alabalık, Çipura, Levrek (250.000 kg'a kadar 250.000 kg dahil)	Bireysel	25
	Grup	

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı

Çiftçi Kayıt Sistemine kayıt olan çiftçiler, bir diğer alan bazlı destek olan Mazot, Gübre ve Toprak Analizi Desteğinden yararlanabilmektedir. Bu teşvik;

- Süs Bitkileri, orman emvali, özel çayır, mera alanları
- Hububat, sebze, meyve, yumru bitkiler, yem bitkileri, baklagillerin yetiştiği alanlar
- Yağlı tohumlu bitkiler ve endüstri bitkileri alanlarında verilmektedir.

Mazot ve Gübre Desteği başlıca; buğday, yaş çay, yağlık ayçiçeği, yem bitkileri, arpa, patates, fındık, dane mısır, kuru fasulye, çavdar, soğan, yulaf, mercimek, tritikale, diğer ürünler, çeltik, nohut, kanola (kolza), pamuk, soya fasulyesi, aspir ve nadas ürünler üzerine verilmektedir.

Toprak Analizi 40 TL/numune iken, Organik Tarım Desteği ise 4 Kategoride, Organik Hayvancılık konusunda ise Arılı Kovan alanında teşvikleri içermektedir. Birinci kategoride üretim 100 TL/da, ikinci kategoride üretim 70 TL/da, üçüncü kategoride

üretim 30 TL/da, dördüncü kategoride üretim 10 TL/da, arılı kovan üretiminde 10 TL/kovan tutarında üreticiler desteklenmektedir.⁸

2.2.11. Türkiye'deki Kalkınma Destekleri

2.2.11.1. Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Genç Çiftçilerin Desteklenmesi Programı

Kırsal alanda yaşayan, tarımla uğraşan 40 yaş ve altı gençlerin ekonomik durumlarının iyileştirilmesi ve yaşam kalitesinin yükseltilmesi amacıyla kırsal kalkınma programları çerçevesinde genç çiftçiler desteklenmektedir. Tarım ve tarımsal üretimi gençlere çekici hale getirmek için bu destekleme projesi ortaya çıkmıştır. Tarımsal alanda gençlerin girişimci olmalarının desteklendiği, güçlü, bilinçli, bilgili bireyler yetiştirmeye yönelik bu programla 26.02.2016 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılan 2016/8540 sayılı Karar ile genç çiftçilere 30.000.-TL (KDV hariç) karşılıksız yardım yapılması kararı alınmıştır. 2016-2018 arasında uygulanacak olan bu projeye 450 Milyon TL'lik bir bütçe ayrılmış olup, 14.978 genç üretici destekten faydalanacaktır.⁹

2.2.11.2. Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı (KKYDP)

Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından 2006 yılında başlatılan bu destek "%50 sizden, %50 bizden, %100 sizin diyerek her zaman çiftçilerimizin yanında olacağız" sloganıyla tarım alanında iktisadi ve sosyal kalkınmayı sağlama amacıyla ortaya çıkmıştır. Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)'nin bir parçası olan Köy Bazlı Katılımcı Yatırım Programı çerçevesinde 16 pilot ilde (Denizli, Adıyaman, Tokat, Çanakkale, Konya, Ardahan, Rize, Batman, Niğde, Gümüşhane, Artvin, Malatya, Burdur, Karaman, Bolu, Hatay) uygulanmıştır. Bitkisel, hayvansal ve su ürünlerinin işlenmesi, paketlenmesi ve depolanması, alternatif enerji kullanan seralar ve enerji üretim tesisleri, hayvansal gübre işlenmesi, çelik silo, makine ekipman alımları gibi tarımsal yatırım kalemleri bu destek kapsamındadır. Kasım 2016 sonuyla 7.362 adet tarım alanındaki

⁸ <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler>

⁹ <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Kırsal-Kalkınma/Projeler>

yatırım tesisi projesi bitirilmiş olup, toplamda 1,923 Milyon TL hibe verilmiştir. Yatırım harcamalarının efektif finanse edilmesi, doğal kaynakların tahribatının önlenmesi, geçimini kırsaldan elde eden çiftçinin gelir seviyesinin iyileştirilmesi, tarımsal verimin artırılması, basınçlı sulama tekniklerinin geliştirilmesi, kırsal üretim ve sanayi ilişkilerinin güçlendirilmesi bu destekleme programının temel amaçlarıdır.⁹

2.2.11.3. Kırmızı Et Üretimi ve İşlenmesinde İşbirliği Süreçlerinin Analizi Projesi (2017-2018)

2017-2018 yılları arasında uygulanan projenin amacı Erzurum ilinin kırmızı et alanındaki üretimi, üreticilerinin örgütlerini ve ziraat alanındaki kümelenme imkânlarını ölçmektir. Bu amaç doğrultusunda kırmızı et konusunda Erzurum'un potansiyeli tespit edilirken, üretici örgütleri ve kümelenme potansiyelleri incelenmiştir.⁹

2.2.11.4. Tarımsal Amaçlı Kooperatif Projeleri

1967'den itibaren 2015 yılında ödeneğin kaldırılmasına kadar Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından kooperatif projeleri desteklenmiştir. Süt sığırcılığı, damızlık sığırcılık, sera, rehabilitasyon, koyunculuk ve işletme sermayesi konularındaki kooperatif sayılarının yıllar içinde artış göstermesiyle doğru orantılı olarak verilen destek meblağları da artmıştır.⁹

Tablo 8. 1990-2016 Kooperatif Projelerine Kullandırılan Krediler

	KOOP. SAYISI (1990- 2002)	KOOP. SAYISI (2003- 2013)	KREDİ DESTEĞİ (TL) (1990- 2002)	KREDİ DESTEĞİ (TL) (2003- 2015)
Süt Sığırcılığı Projesi	400	997	54.275.632	1.026.994.111
Damızlık Sığır Projesi	54	439	15.693.475	655.436.018
Sera Projesi	27	39	3.119.963	73.313.296
Besi Sığırcılığı Projesi	54	13	5.299.702	16.507.801
Arıcılık Projesi	25	6	1.321.765	1.707.755
Rehabilitasyon	51	69	4.523.097	49.111.242
Özel Projeler	68	53	3.833.672	106.954.226
Koyunculuk Projeleri	2	242	1.249.693	209.734.439
İşletme Sermayesi	472	677	10.250.464	61.783.154
TOPLAM	681	1.858	99.567.463	2.201.542.042

(*) İşletme Sermayesi rakamları kooperatif toplamına dahil edilmemiştir.
Kaynak: <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Kirsal-Kalkinma/Projeler>

Tarım amaçlı kooperatiflerin kurulması kapsamında; İlçe Bazında Bütçe Yönetimi, Üretim Planlaması ve Proje Yönetimi gibi ana konu başlıkları altında uygulanan projelerdir. Bu projelerin temel hedefleri kapsamında mevcut tarım sektörünün ve durumun analizini yapmak, kredilendirme stratejileri oluşturmak, kooperatif kredilerinin toplulaştırıldığı bir bilgi ağı oluşturmak, proje yönetimi ve yeni finans kaynakları sağlamaktır. Ayrıca AB uyum süreci kapsamındaki çalışmaları yapmak, eğitimler düzenlemek, kooperatiflerin kapasite artırımına yönelik çalışmalarda bulunmak, çevre konusunda duyarlı, teknolojik yenilikleri takip eden işletmelerin gelişmesi doğrultusunda ürün, havza ve ilçe bazlı bölgesel projelerin gerçekleştirilmesine yönelik çalışmalar yapmak, proje kontrolleri yapılarak, proje hakkındaki çeşitli imari olumsuzlukların telafi edilerek örnek projeye geçilmesini sağlamak yer almaktadır.⁹

2.2.11.5. Ardahan-Kars-Artvin Kalkınma Projesi

2009-2010 yılları arasında çalışmaları yapılmış olan bu projenin temel amacı Kars, Ardahan ve Artvin illerinde kırsal üreticilerin refah seviyelerini yükseltmek, çiftçilere engel teşkil eden altyapı eksiklerinin giderilmesini sağlamak, çiftçilerin tarımsal üretim verimliliklerini artırmak ve bu konudaki projelerin en etkin şekilde yönetilmesini sağlamaktır. Toplamda 26,4 milyon ABD Doları finansman sağlanan bu projenin; 4 milyon ABD Doları faydalanıcı katkısı, 3,2 milyon ABD Doları iç kaynak ve 19,2 milyon ABD Dolarlık kısmı da IFAD (Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu) Kredisi'nden oluşmaktadır.⁹

2.2.11.6. Diyarbakır Batman Siirt Kalkınma Projesi

2006 yılında yatırım programına Yüksek Planlama Kurulunun kararıyla alınmış olup, 14.05.2007 tarihinde Bakanlar Kurulu'nun onaylamasıyla kesinlik kazanmış ve tüm koşulların yerine getirilmesiyle birlikte 19.12.2007 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Altyapı alanında; kanalizasyon ve doğal arıtma sistemi, dere ıslahı, içme suyu deposu gibi birçok

faaliyet gerçekleştirilmiştir. Çiftçi eğitim faaliyetleri alanında meyvecilik, seracılık, koyun yetiştiriciliği olmak üzere birçok konuda eğitim programları düzenlenmiştir. ⁹

Projenin temel hedefi; Diyarbakır-Batman-Siirt illerinde yer alan taşra alanlardaki tarımsal üretimin ve iş gücünün artırılması, ürün verimliliğinin ve yaşam kalitesinin yükseltilmesi ve hem tarım hem de tarım dışı çevrelerdeki alternatif faaliyet kollarının çeşitlendirilmesidir. Proje gelirleriyle badem, nar, bağ meyve çeşitleriyle 1500 dekar bahçe kurulması hedeflenmektedir.

2.2.11.7. Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD)

Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (*Instrument for Pre-Accession Assistance- IPA*) Avrupa Birliği tarafından 1085/2006 sayılı Konsey Tüzüğü şartları altında oluşturulmuştur. AB Ortak Tarım Politikası altında bitki ve hayvan sağlığı, çevre, veterinerlik, gıda güvenliği ile ilgili AB standartlarına uyum ve sürdürülebilir modernizasyon hedeflenmiştir. Bu hedefler çerçevesinde tarım ve çevre konusundaki önlemlerin alınması, konu hakkındaki çevresel hazırlıkların yapılması, AB'nin sağladığı desteklerin verimli ve etkin kullanımı teşvik edilmektedir. Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (IPA) 5 bileşenden oluşmaktadır. IPA'nın son bileşeni olan Kırsal Kalkınma Programı (*IPA Rural Development- IPARD*) AB Komisyonu tarafından 25.02.2008'de, Türkiye'deki Yüksek Planlama Kurulu tarafından 30.12.2009'da onaylanmıştır. 874 milyon Avro'luk AB katkısı olmak üzere toplamda 1 milyar 165 milyon Avro'luk IPARD desteği sağlanacaktır. IPARD destekleri ile AB müzakereleri çerçevesinde türk tarım sektörünü AB şartlarına uyumlu hale getirmek ve birliğe katılım sonrasında AB kırsal kalkınma projelerinin hayata geçirilmesini sağlamak amaçlanmıştır. Programlarla birlikte tarımda modernleşmenin sağlanması, veterinerlik, gıda güvenliği, bitki ve çevre sağlığının geliştirilmesi gibi hedefler vardır (European Commission, 2007: 43-44).

2.2.11.8. Sivas-Erzincan Kalkınma Projesi

Sivas ve Erzincan illerinden kırsal göçün önüne geçebilmek amacıyla, bölgelerin gelişmişlik seviyelerinin düşük olduğu yerleşim alanlarında tarımın geliştirilmesi,

verimliliğin artırılması, gelir seviyesinin yükseltilmesi hedeflenen bir projedir. İller için önemli tarımsal ürünlerin piyasaya katılımını sağlamak, kırsal üretimin ve hayatın kalitesini geliştirmek, tarımsal üretim alt yapısını geliştirmek ve çiftçilere konu hakkındaki gereken eğitimi sağlamak bu projenin temel amaçlarındandır. Proje kapsamında 30 köyde doğal arıtmalı kanalizasyon tesisi, 2 köyde taşkından korunmak için istinat duvarları, 1 köyde içme suyu deposu, 7 köyde arazi yolları, 3 köyde fırın, 1 adet toprak tahlil laboratuvarı gibi sosyal ve ekonomik alt yapı yatırımları yapılmıştır. Toplamda 79.000 kişi bu proje kapsamında alt yapı yatırımlarından faydalanmıştır. Proje kapsamında pazar potansiyeli yüksek olan mahsullerin değer analizleri yapıp, üretimleri konusunda çeşitli desteklemelerde bulunulmuş, modern tarımsal alet ve makine kullanımına yönlendirilip, üretimin modern şartlarda devamı konusunda imkânlar sağlanmıştır (TKB, 2004: 25).

2.2.11.9. Kredi Yönetimi

Kooperatiflerin tarım konusundaki plan-projelerine teknik ve finansman desteği sağlayarak çiftçiler arasındaki etkileşimi ve birlikteliği sağlamlaştırmak, bitkisel ve hayvansal üretimde verimliliği sağlamak hedeflenmektedir. Teknolojik yeniliklerin takip edildiği, rekabet üstünlüğüne sahip ürünlerin üretiminin teşvik edildiği işletmelerin kurulması amaçlanmaktadır. Tarım kooperatiflerinin kredilerle desteklenmesi için il müdürlükleri tarafından incelenen ve uygun görülen projelere uygun bulunan ödenekler çıkmaktadır. Öncelikli yörelerde sabit yatırımın % 85'i, diğer yerlerde de maksimum sabit yatırımın % 80'ine kadar desteklenmektedir. En fazla 12 yıl vadeli olan krediler ilk yıl ödemesiz, ikinci yıl faiz ödemeli, kalan yıllarda eşit taksitli ve faiz ödemeli olmak üzere planlanmıştır. Kredi desteği ile temel olarak hedeflenen; kooperatiflerin kurumsal verimliliklerinin artırılması, çevre konusunda duyarlı, teknolojik gelişmelerden haberdar, tüketicilerin isteklerine cevap veren, bitkisel ve hayvansal atıklardan biyogaz ve enerji üretimi konularında projeler geliştiren işletmelerin sayısının artırılmasıdır.⁹

2.2.11.10. Kooperatif Mülkiyetinde Projeler

Türkiye'de sadece hayvansal üretim faaliyetleri gerçekleştiren işletmelerin oranı %3.62 iken, tarım işletmelerinin %96.38'inde hayvansal ve bitkisel üretim beraber

yapılmaktadır. Bu veriler Türkiye’de hayvancılıkta ustalaşma ihtiyacını doğurmuştur. Hayvancılığın geliştirilmesi hedefiyle hayvancılık yapan çiftçilerin birlik oluşturması, kooperatif dernek ve yetiştirici birlikleri kurulması ile sağlanmaktadır. Bu kapsamda; *Mandıra Kooperatif Projeleri* ile meyve, sebze depolanacak, elde edilen süt ile peynir, ayran ve tereyağ üretimleri gerçekleştirilecek, istihdam sağlanacaktır. Hem tarımsal faaliyetleri geliştirmek, hem de ülke ekonomisinin en büyük sorunlarından biri olan işsizlikle mücadele etmek için bu kapsamda yapılan diğer çalışmalar ise; *Zeytinyağı Fabrikası ve Zeytin Salamura Tesisi Kooperatif Projesi ve Halıcılık Kooperatif Projesidir* ⁹ (DPT, 2000a: 38).

2.2.11.11. Kırsal Alanda Sosyal Destek Projesi

Ülke ekonomisinin en büyük sorunlarından biri olan yoksulluğun çözümü için gelir düzeyleri düşük olan, iktisadi ve sosyal yoksunluk çeken birey ve ailelerin gelirlerini artırmak, işsizliği azaltmak, yöresel tarımsal ürünlerin üretimini artırmak, bu ürünlerden satış ve kazancı teşvik etmek, köyden kente göçün önüne geçebilmek için verilen bir destektir. 3294 Sayılı Kanun çerçevesinde kooperatif biçiminde faydalanıcıların birlik oluşturup, kredi desteği almasıdır. *Kırsal Alanda Sosyal Destek Projesi* 2003 yılından beri uygulanmakta olup, kaynağını Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu’ndan almaktadır. 2003’ten 2010 yılına kadar 1310 kooperatif *Kırsal Alanda Sosyal Destek Projesi* kapsamına alınmış olup, bunlardan 186 kooperatif programdan kaldırılmıştır. 2013 yılı itibariyle 1104 kooperatife toplamda 1,07 Milyar TL destek sağlanmıştır.⁹

Tablo 9. Kırsal Alanda Sosyal Destek Projesi Kapsamına Alınmış Kooperatif ve Hayvan Sayıları

YILLAR	SÜT SIĞIRCILIĞI			DAMIZLIK KOYUN YETİŞ.			GENEL TOPLAM		
	Koop. Sayısı	Ortak Sayısı	Sağlanan Hayvan Miktarı	Koop. Sayısı	Ortak Sayısı	Sağlanan Hayvan Miktarı	Koop. Sayısı	Ortak Sayısı	Sağlanan Hayvan Miktarı
2003	5	500	1000	1	50	1.300	6	550	2.300
2004	98	9026	18.052	28	1.400	36.400	126	10.426	54.452
2005	117	9645	19290	50	2.500	65.000	167	12.145	84.290
2006	87	6.937	13.874	17	850	22.100	104	7.787	35.974
2007	115	8.745	17.490	25	1.250	32.500	140	9.995	49.990
2008	22	1.547	3.094	7	350	9.100	29	1.897	12.194
2009	137	9.472	18.944	6	300	7.800	143	9.772	26.744
2010	53	3.569	7.928	11	550	14.300	64	4.119	22.228
2011	169	9.214	30.860	8	400	10.400	177	9.614	41.260
2012	63	3.148	11.850	5	250	6.500	68	3.398	18.350
2013	29	1.294	5.076	1	50	1.300	30	1.344	6.376
TOPLAM	895	63.097	147.458	159	7.950	206.700	1.024	69.703	354.158

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı

2.2.11.12. Hayvancılık Projeleri

Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından Türkiye'nin hayvancılık konusunda ilerlemesi amaçlanarak çeşitli projeler tasarlanmıştır. Bitkisel mahsuller ve atıklarının değerlendirilerek, çeşitli hayvansal ürünlere çevrilmesi ve damızlık sığır üreticilerinin bir üst birlik kurmalarına yönelik uygun şartların sağlanmasına yönelik çalışmalar sürmektedir. Ülkenin et ve süt ihtiyaçlarının karşılanması için iş kollarının ve fabrikaların verimliliğinin artırılması, veterinerlik hizmetlerinin geliştirilmesi, girdi temini ve ürün satışlarında sektörde rekabetçi olunmasına yönelik adımlar atılmaktadır. Hayvancılık projeleri kapsamında; yem, tekstil, dericilik, et ve et mamulleri sanayileri, veteriner ilaç ve ekipmanları endüstrilerine işgücü sağlanması, hayvansal ürünlerin işlenmesiyle katma değer artışının sağlanması, kırsal nüfusun gelir düzeylerini yükseltmek için hayvancılık konusundaki ürünlerin üretiminin artırılması, ülkede yaşayan yerleşik nüfusun hayvansal protein ve sağlık açısından dengeli ve yeterli beslenmesine ön ayak olmak, damızlık

hayvancılık yapan kurumların sayısının artırılması ve üretimlerinin olduğu kadar dağıtım ve pazarlamalarının da teşvik edilmesi, çayır ve mera alanlarının standartlarının iyileştirilmesi, yem üretiminin kalitesinin yükseltilmesi, tarımsal alanların %3-3,5 oranını kaplayan kaba yem üretim havzalarının artırılması ve ürünlerin kalitesinin yükseltilmesi, kaliteli, hijyenik süt üretilmesi ve minimum 22 da'lık bir alanda her ortağın kendi barınağını kurması ve modern teknikle süt sağılması çalışmaları yapılmaktadır.⁹

Tarihsel perspektifte Türkiye'de uygulanan tarımsal destekleme politikalarının, günümüzde uygulanmakta olan tarımsal destek araçlarının, uygulamalarının ve proje bazlı kalkınma desteklerinin incelenmesinin ardından üçüncü bölüm itibarıyla Türkiye'de uygulanan tarımsal desteklerin bölgesel analizi yapılacaktır. Tez çalışmasının bir sonraki bölümünde tarımsal desteklerin bölgesel dağılımı ile milli gelir paylarının analizine odaklanıp tarımsal desteklerin gelirin yeniden dağılımı konusu üzerinde durulacaktır.

3. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE UYGULANAN TARIMSAL DESTEKLERİN BÖLGESEL ANALİZİ

3.1. AMAÇ VE METODOLOJİ

Çalışmanın amacı, Türkiye’nin milli gelirini oluşturan tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin milli gelir içindeki paylarını araştırarak bu sektörlerin bölgesel dağılımını ortaya koymak, uygulanmakta olan tarımsal desteklerin tutar bazında bölgesel dağılımını gözlemlemek, hangi desteklerin hangi bölgelere yoğunlaştığını araştırmak ve tarımsal desteklerin bölgesel milli gelirdeki sektörel üretim üzerindeki dağılımını incelemektir. Çalışma kapsamında tarımsal desteklerin bölgesel dağılımı ile milli gelir içindeki payları incelenecek ve desteklerin gelirin yeniden dağılımı konusu üzerinde durulacaktır. Şüphesiz tarımsal üretimin desteklenmesi, ürünlerin fiyat genel düzeyini, ekonomik istikrarı, istihdamı etkilemektedir. Ancak mevcut veriler dikkate alındığında bu çalışma tarım desteklerinin milli gelir içindeki payı, milli gelir içinde sektörlerin dağılımı, bu sektörlerin bölgesel dağılımı, tarım desteklerinin bölgelerdeki payı, bölgeler itibariyle tarımın üretim değeriyle devletin o bölgedeki tarım sektörüne verdiği toplam destek tutarlarının bölgesel dağılımı analiz edilerek literatüre katkı sağlamaya çalışılmaktadır.

Çalışmanın başında TÜİK’ten alınan veriler kapsamında toplam tarımsal milli gelir içinde bölge bazlı tarımsal milli gelirin payı ortaya koyulmuştur. Tez kapsamında öncelikle T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı veri tabanından elde edilen 2002-2018 yıllarına ait, 81 ile verilen tarımsal destekleme tutarları destekleme başlıklarına göre (fark ödemeleri, alan bazlı destekler, hayvancılık destekleri, kırsal kalkınma destekleri, diğer tarımsal amaçlı destekler) 12 İBBS bölgesi bazında toplulaştırılmıştır; yani destekleme tutarlarının bölgesel toplamına ulaşılmıştır. Analiz aşamasında, toplam tarımsal destek tutarlarından başlayıp, destekleme alt başlıkları kendi aralarında incelenmiş; yani genelden özele bir analiz yapılmaya çalışılmıştır. Bunun nedeni toplam destekleme tutarlarının genel görünümünü vermek; yani öncelikle Türkiye’nin büyük resmine bakmaktır. Çalışma, iller itibariyle var olan verileri toplulaştırarak destekleme türlerinin hem toplam hem de spesifik olarak bölgesel dağılımını ortaya koymaya çalışılmaktadır. Devamında TÜİK’ten

alınan iller itibariyle tarımsal milli gelir 12 İBBS bölgesi bazında toplulaştırılmıştır. Elde edilen bölgeler itibariyle tarımın üretim değeriyle, devletin o bölgedeki tarım sektörüne verdiği toplam destek tutarı karşılaştırılmış ve tarımsal desteklerin tarımsal GSYH üzerindeki etkisi bu kapsamda hem genel hem de bölgesel olarak değişimi incelenen yıllarda değerlendirilmiştir.

Türkiye'nin tarımsal GSYH'sının bölgesel dağılımı 2004-2017 döneminde incelendiğinde %18,5 oranıyla Ege bölgesinin en büyük paya sahip olduğu görülmektedir (Tablo 10). Tarımsal milli gelirin en büyük paylarını Ege ve Akdeniz bölgeleri oluşturmaktadır. Bu bölgeleri %9,52'lik payla Güneydoğu Anadolu bölgesi izlemektedir. Anılan yıllarda Türkiye'deki toplam tarımsal milli gelirin %8,73'lük kısmı Batı Karadeniz ve Batı Anadolu bölgelerinden elde edilmiştir. Orta Anadolu, Batı Marmara ve Doğu Marmara bölgeleri de tarımsal milli gelirin dağılımı açısından benzerlik gösteren diğer bölgelerdendir. Tarımsal milli gelirin %4,53'ü Ortadoğu Anadolu bölgesinden, %4,31'i Kuzeydoğu Anadolu bölgesinden ve %4,17'si Doğu Karadeniz bölgesinden gelmektedir. İstanbul'un tarımsal milli gelirdeki payı %1'in altındadır. Şüphesiz İstanbul'un sanayi ve hizmet sektörü ağırlıklı bir bölge olması bu durumu ortaya çıkarmıştır.

Tablo 10. 2004-2017 Yılları Arası Türkiye'deki Tarımsal GSYH'nın Bölgesel Dağılımı (Bölge Bazlı Tarımsal GSYH/Toplam Tarımsal GSYH)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu
2004	0,98%	8,68%	18,14%	7,93%	8,45%	17,10%	8,45%	9,58%	3,64%	4,47%	3,83%	8,78%
2005	0,96%	8,59%	17,01%	8,08%	8,32%	17,99%	8,11%	8,92%	4,65%	3,98%	4,59%	8,80%
2006	0,88%	8,13%	18,73%	7,97%	8,05%	18,13%	7,39%	8,68%	4,92%	3,89%	4,12%	9,12%
2007	0,80%	8,37%	17,15%	7,78%	8,25%	19,82%	7,42%	8,65%	4,67%	3,88%	4,28%	8,94%
2008	0,69%	8,81%	18,49%	7,63%	8,38%	18,99%	7,32%	9,42%	4,66%	3,65%	4,20%	7,77%
2009	0,67%	7,99%	17,98%	7,70%	9,02%	18,76%	7,93%	9,01%	3,87%	3,92%	4,29%	8,88%
2010	0,55%	8,07%	17,75%	6,84%	7,54%	19,21%	8,12%	8,85%	3,87%	4,54%	4,55%	10,12%
2011	0,56%	7,89%	17,57%	6,86%	8,74%	18,17%	8,45%	8,69%	3,65%	4,50%	4,71%	10,21%
2012	0,64%	7,71%	19,53%	7,30%	8,33%	16,16%	7,84%	8,78%	3,92%	4,78%	4,94%	10,07%
2013	0,60%	7,33%	18,95%	7,09%	9,59%	16,17%	8,27%	8,47%	3,87%	4,56%	4,62%	10,48%
2014	0,67%	8,17%	20,52%	7,64%	9,51%	15,59%	8,37%	8,10%	3,48%	4,20%	4,07%	9,69%
2015	0,60%	7,07%	18,63%	7,49%	9,19%	15,44%	8,38%	8,68%	5,36%	4,48%	4,65%	10,04%
2016	0,61%	7,58%	19,70%	7,17%	9,27%	15,80%	7,95%	8,31%	3,72%	4,67%	5,19%	10,03%
2017	0,51%	7,43%	18,86%	7,35%	9,59%	15,45%	8,05%	8,06%	4,09%	4,90%	5,33%	10,38%

Kaynak: TÜİK, tarafımdan hesaplanmıştır.

3.2. İKTİSADİ FAALİYET KOLLARINA GÖRE BÖLGELERİN MİLLİ GELİR DAĞILIMI

Türkiye’deki bölgelerin 2004-2017 yılları arasında milli gelire katkıları, milli gelir içinde iktisadi faaliyet kollarının yani sektörlerin payı ve bu sektörlerin bölgesel dağılımı inceleyecektir. Çalışmada bölgesel olarak tarımsal milli gelir payları birbirlerine yakın bölgeler gruplandırılmıştır. İstanbul bölgesi sanayi ve hizmet sektörü yoğun bir bölge olduğu için değerlendirilirken diğer bölgelerden ayrı tutulmuştur. Kuzeydoğu Anadolu bölgesi de kendi bölgesi içinde tarım sektörü payının diğer bölgelere göre yüksek olduğu bir bölge olduğu için diğer bölgelerden ayrı değerlendirilmiştir.

İstanbul bölgesi tüm Türkiye’nin GSYH’nın ortalama %30’unu oluşturmaktadır. Bu 30%’luk dilimin ortalama %18’i tarım sektöründen, %26’sı sanayi ve %62’lik kısmı hizmet sektöründen gelmektedir (Tablo 11). Buradan da bölgenin sanayi ve hizmet sektörüne yoğunlaştığı, tarım sektörünün bölge için ön planda olmadığı görülmektedir.

Tablo 11. 2004-2017 Yılları Arası İstanbul Bölgesi İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Dağılımı

Yıllar	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	VERGİ-SÜBVANSİYON
2004	0,31%	27,20%	59,88%	12,61%
2005	0,30%	26,92%	60,10%	12,68%
2006	0,24%	27,65%	59,57%	12,54%
2007	0,20%	27,22%	61,21%	11,38%
2008	0,17%	26,31%	62,55%	10,97%
2009	0,18%	24,15%	64,85%	10,82%
2010	0,17%	24,31%	63,45%	12,08%
2011	0,15%	26,65%	61,16%	12,03%
2012	0,16%	26,03%	62,06%	11,74%
2013	0,13%	26,46%	61,01%	12,40%
2014	0,14%	26,72%	61,58%	11,56%
2015	0,13%	26,49%	61,49%	11,88%
2016	0,12%	26,85%	61,16%	11,87%
2017	0,10%	27,09%	61,42%	11,39%

Not: Tarım= Tarımsal GSYH/Toplam GSYH

Sanayi= Sanayi GSYH/Toplam GSYH

Hizmetler= Hizmet GSYH/Toplam GSYH

Kaynak: TÜİK, tablo tarafımdan oluşturulmuştur.

Batı Marmara bölgesi tüm Türkiye'nin milli gelirinin ortalama %4'ünü oluşturmaktadır. Bölgenin tarıma katkısı milli gelirinin ortalama %14'ünü, sanayiye katkısı %32'sini ve hizmet sektörüne katkısı %42'sini oluşturmaktadır (Tablo 12). Sanayi ve hizmet sektörünün yoğun olduğu bölge ekonomisinde tarımın da azımsanmayacak bir yeri olduğu söylenebilir.

Ortadoğu Anadolu bölgesi Türkiye'nin milli gelirinin %2'lik payını oluşturmaktadır. Bu %2'lik dilimin ortalama %14'ü tarım sektöründen, %17'si sanayi sektöründen ve %56'sı hizmetler sektöründen elde edilmiştir. Bölgenin ülke milli gelirindeki payının az olmasına rağmen, bölgesel bazda tarımsal üretim oranı yüksektir.

Anılan yıllarda Türkiye'nin GSYH'sının %5'ini oluşturan Güneydoğu Anadolu bölgesinin milli gelirinin %49'u hizmet sektöründen gelmektedir. Bölgesel milli gelirin %14'ü tarımsal faaliyetlerden, %25'i sanayi faaliyetlerinden elde edilmiştir. Bir iktisadi faaliyet kolu olarak tarımın Güneydoğu Anadolu bölgesinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 12. 2004-2017 Yılları Arası Batı Marmara-Ortadoğu Anadolu-Güneydoğu Anadolu Bölgeleri İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Dağılımı

Yıllar	BATI MARMARA				ORTADOĞU ANADOLU				GÜNEYDOĞU ANADOLU			
	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	VERGİ-SÜBVANSİYON	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	VERGİ-SÜBVANSİYON	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	VERGİ-SÜBVANSİYON
2004	18,31%	28,72%	40,36%	12,61%	15,60%	13,98%	57,80%	12,61%	16,86%	23,15%	47,38%	12,61%
2005	17,84%	28,90%	40,59%	12,68%	17,76%	14,18%	55,39%	12,68%	16,81%	22,80%	47,71%	12,68%
2006	15,35%	29,52%	42,59%	12,54%	14,62%	14,97%	57,87%	12,54%	15,32%	23,46%	48,68%	12,54%
2007	14,51%	31,06%	43,05%	11,38%	13,83%	15,55%	59,23%	11,38%	14,13%	23,92%	50,57%	11,38%
2008	15,01%	31,40%	42,62%	10,97%	13,49%	16,31%	59,22%	10,97%	12,30%	24,97%	51,76%	10,97%
2009	14,67%	30,45%	44,06%	10,82%	14,45%	13,96%	60,77%	10,82%	14,92%	22,48%	51,78%	10,82%
2010	16,15%	30,38%	41,40%	12,08%	16,81%	14,83%	56,28%	12,08%	17,91%	23,02%	47,00%	12,08%
2011	14,62%	32,68%	40,67%	12,03%	16,00%	16,24%	55,73%	12,03%	16,50%	25,38%	46,09%	12,03%
2012	13,63%	32,79%	41,84%	11,74%	15,18%	18,87%	54,21%	11,74%	15,05%	25,31%	47,90%	11,74%
2013	11,56%	34,64%	41,40%	12,40%	12,54%	21,24%	53,82%	12,40%	13,27%	26,74%	47,59%	12,40%
2014	12,50%	35,09%	40,85%	11,56%	11,09%	22,70%	54,66%	11,56%	11,85%	27,66%	48,94%	11,56%
2015	11,65%	35,73%	40,74%	11,88%	13,48%	20,51%	54,13%	11,88%	12,71%	26,75%	48,65%	11,88%
2016	11,03%	35,89%	41,21%	11,87%	13,36%	19,05%	55,72%	11,87%	11,40%	26,30%	50,43%	11,87%
2017	10,64%	37,42%	40,56%	11,39%	13,99%	19,07%	55,54%	11,39%	11,61%	27,39%	49,61%	11,39%

Not: Tarım= Tarımsal GSYH/Toplam GSYH

Sanayi= Sanayi GSYH/Toplam GSYH

Hizmetler= Hizmet GSYH/Toplam GSYH

Kaynak: TÜİK, tablo tarafımdan oluşturulmuştur.

İncelenen dönemde Türkiye'nin GSYH'sının %13'ünü oluşturan Ege bölgesinin gelirinin %49'u hizmet sektöründen gelmektedir (Tablo 13). Bölgesel gelirin %29'u sanayi faaliyetlerinden ve %11'i tarım faaliyetlerinden elde edilmektedir. Tarım bir iktisadi faaliyet kolu olarak Ege bölgesi bazında önemli bir yere sahiptir.

Akdeniz bölgesi tüm Türkiye'nin milli gelirinin ortalama %10'unu oluşturmaktadır. Ülkenin milli gelirine hatırı sayılır bir etkisi olan bölgenin iktisadi faaliyet kollarına göre milli gelir dağılımına bakıldığında %54'lük oranla hizmetlerin büyük payı aldığı gözlemlenmektedir. Bölgesel gelirin %21'ini sanayi ve %13'ünü tarım oluşturmuştur. Tarım Akdeniz bölgesi ekonomisinde de önemli bir büyüklüğe sahiptir.

Doğu Karadeniz bölgesi Türkiye'nin milli gelirinin %2'lik payını oluşturmaktadır. Milli gelirdeki etkisi en az bölgelerden biri olan Doğu Karadeniz bölgesinin gelirinin en büyük kısmı %55'lik oranla hizmetler sektöründen gelmektedir. Anılan yıllarda bölgesel gelirin ortalama %13'ü tarım sektöründen ve %20'si sanayi sektöründen elde edilmiştir. Milli gelirdeki payının az olmasına karşın bölgenin tarımsal üretimdeki payı oransal olarak büyüktür.

Tablo 13. 2004-2017 Yılları Arası Ege-Akdeniz-Doğu Karadeniz Bölgeleri İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Dağılımı

Yıllar	EGE				AKDENİZ				DOĞU KARADENİZ			
	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	VERGİ-SÜBVANSİYON	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	VERGİ-SÜBVANSİYON	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	VERGİ-SÜBVANSİYON
2004	12,66%	28,04%	46,69%	12,61%	15,65%	18,27%	53,47%	12,61%	14,58%	16,86%	55,95%	12,61%
2005	11,82%	28,00%	47,50%	12,68%	16,17%	18,44%	52,71%	12,68%	17,47%	17,11%	52,75%	12,68%
2006	11,38%	28,37%	47,71%	12,54%	14,53%	18,99%	53,94%	12,54%	16,37%	17,87%	53,22%	12,54%
2007	9,94%	28,52%	50,16%	11,38%	14,57%	19,70%	54,35%	11,38%	14,57%	19,16%	54,89%	11,38%
2008	10,73%	27,49%	50,81%	10,97%	13,94%	19,96%	55,13%	10,97%	14,43%	19,55%	55,05%	10,97%
2009	11,46%	25,51%	52,21%	10,82%	14,75%	17,89%	56,54%	10,82%	12,99%	18,37%	57,82%	10,82%
2010	12,58%	25,96%	49,38%	12,08%	16,14%	19,07%	52,71%	12,08%	14,36%	18,13%	55,44%	12,08%
2011	11,39%	28,44%	48,14%	12,03%	14,20%	20,92%	52,84%	12,03%	12,88%	19,88%	55,22%	12,03%
2012	11,81%	28,53%	47,92%	11,74%	12,14%	21,29%	54,84%	11,74%	12,84%	20,19%	55,22%	11,74%
2013	10,07%	30,06%	47,47%	12,40%	10,71%	22,30%	54,59%	12,40%	11,22%	21,38%	55,00%	12,40%
2014	10,63%	30,10%	47,71%	11,56%	10,08%	22,97%	55,39%	11,56%	9,85%	22,95%	55,64%	11,56%
2015	10,35%	29,98%	47,79%	11,88%	10,50%	22,74%	54,87%	11,88%	15,23%	21,52%	51,36%	11,88%
2016	9,78%	30,32%	48,03%	11,87%	9,81%	23,68%	54,64%	11,87%	10,04%	22,94%	55,15%	11,87%
2017	9,18%	31,86%	47,57%	11,39%	9,49%	24,64%	54,48%	11,39%	11,06%	23,75%	53,80%	11,39%

Not: Tarım= Tarımsal GSYH/Toplam GSYH

Sanayi= Sanayi GSYH/Toplam GSYH

Hizmetler=Hizmet GSYH/Toplam GSYH
Kaynak: TÜİK, tablo tarafımdan oluşturulmuştur.

Doğu Marmara bölgesi Türkiye'nin milli gelirinin %11'lik payını oluşturmaktadır. Bu payın büyük bir kısmı sanayi ve hizmetler faaliyet kollarından elde edilmektedir. Bölgesel gelirin ortalama %40'ı sanayi, %43'ü hizmetler ve %5'i tarım sektörlerinden gelmiştir (Tablo 14). Bölgesel GSYH içinde tarımın diğer sektörlerle göre önemi daha azdır.

Anılan yıllarda Türkiye'nin GSYH'sının %12'lik kısmını oluşturan Batı Anadolu bölgesinin gelirinin en büyük kısmı ortalama %58'lik oranla hizmet sektöründen gelmektedir. Bölgenin gelirinin %24'lük kısmı sanayi sektöründen ve %6'lık kısmı ise tarım sektöründen elde edilmiştir. Oranlardan da anlaşıldığı gibi tarım sektörünün bölgesel milli gelir üzerindeki etkisi diğer sektörlerle göre daha azdır.

Tablo 14. 2004-2017 Yılları Arası Doğu Marmara ve Batı Anadolu Bölgeleri İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Dağılımı

Yıllar	DOĞU MARMARA				BATI ANADOLU			
	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	VERGİ-SÜBVANSİYON	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	VERGİ-SÜBVANSİYON
2004	7,21%	37,48%	42,70%	12,61%	6,64%	21,48%	59,27%	12,61%
2005	7,06%	37,99%	42,27%	12,68%	6,38%	21,83%	59,11%	12,68%
2006	5,99%	38,77%	42,70%	12,54%	5,43%	22,71%	59,32%	12,54%
2007	5,35%	39,84%	43,43%	11,38%	4,99%	23,10%	60,52%	11,38%
2008	5,19%	39,69%	44,15%	10,97%	5,08%	23,53%	60,42%	10,97%
2009	5,87%	37,02%	46,29%	10,82%	5,85%	21,71%	61,63%	10,82%
2010	5,79%	37,86%	44,27%	12,08%	5,68%	23,26%	58,98%	12,08%
2011	5,12%	40,58%	42,26%	12,03%	6,11%	25,16%	56,70%	12,03%
2012	5,12%	39,46%	43,68%	11,74%	5,61%	25,45%	57,21%	11,74%
2013	4,22%	39,96%	43,42%	12,40%	5,55%	25,80%	56,25%	12,40%
2014	4,42%	41,13%	42,89%	11,56%	5,41%	26,02%	57,01%	11,56%
2015	4,53%	41,16%	42,42%	11,88%	5,52%	25,88%	56,72%	11,88%
2016	3,87%	41,20%	43,06%	11,87%	4,93%	25,61%	57,58%	11,87%
2017	3,83%	42,81%	41,97%	11,39%	5,10%	26,42%	57,09%	11,39%

Not: Tarım= Tarımsal GSYH/Toplam GSYH
Sanayi= Sanayi GSYH/Toplam GSYH
Hizmetler= Hizmet GSYH/Toplam GSYH
Kaynak: TÜİK, tablo tarafımdan oluşturulmuştur.

Orta Anadolu bölgesi tüm Türkiye'nin GSYH'nin ortalama %4'ünü oluşturmaktadır. Bu %4'lük dilimin ortalama %16'sı tarım sektöründen, %26'sı sanayi sektöründen ve %46'sı

hizmetler sektöründen elde edilmektedir (Tablo 15). Bir iktisadi faaliyet kolu olarak tarımın Orta Anadolu bölgesinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu yıllarda Batı Karadeniz bölgesi, tüm Türkiye'nin milli gelirinin %4'lük payını oluşturmaktadır. Bölgesel GSYH'nin %16'lık kısmı tarım sektöründen, %20'lik kısmı sanayi sektöründen ve %52'lik kısmı hizmetler sektöründen elde edilmiştir. Batı Karadeniz bölge ekonomisinde de tarımın %16'lık payla önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Tablo 15. 2004-2017 Yılları Arası Orta Anadolu ve Batı Karadeniz Bölgesi İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Dağılımı

Yıllar	ORTA ANADOLU				BATI KARADENİZ			
	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	VERGİ-SÜBVANSİYON	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	VERGİ-SÜBVANSİYON
2004	20,37%	22,94%	44,08%	12,61%	20,66%	15,48%	51,25%	12,61%
2005	19,24%	24,69%	43,39%	12,68%	19,30%	16,57%	51,45%	12,68%
2006	15,91%	26,17%	45,37%	12,54%	16,94%	18,03%	52,49%	12,54%
2007	14,87%	26,81%	46,94%	11,38%	15,81%	19,10%	53,71%	11,38%
2008	14,71%	26,74%	47,58%	10,97%	16,79%	19,49%	52,74%	10,97%
2009	17,06%	23,41%	48,72%	10,82%	17,40%	17,66%	54,13%	10,82%
2010	18,88%	22,92%	46,12%	12,08%	18,85%	18,62%	50,45%	12,08%
2011	17,89%	25,66%	44,41%	12,03%	17,26%	20,69%	50,02%	12,03%
2012	15,99%	25,28%	46,99%	11,74%	16,55%	20,52%	51,20%	11,74%
2013	14,76%	26,21%	46,63%	12,40%	14,09%	21,97%	51,54%	12,40%
2014	14,77%	25,77%	47,90%	11,56%	13,39%	22,76%	52,28%	11,56%
2015	15,61%	25,53%	46,98%	11,88%	15,11%	22,11%	50,89%	11,88%
2016	13,39%	26,53%	48,21%	11,87%	13,06%	22,64%	52,43%	11,87%
2017	13,38%	28,45%	46,78%	11,39%	12,79%	23,92%	51,90%	11,39%

Not: Tarım= Tarımsal GSYH/Toplam GSYH

Sanayi= Sanayi GSYH/Toplam GSYH

Hizmetler= Hizmet GSYH/Toplam GSYH

Kaynak: TÜİK, tablo tarafımdan oluşturulmuştur.

Türkiye'nin GSYH'sının %2'lik kısmını oluşturan Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin milli gelirinin ortalama %54'ü hizmet sektöründen, %22'si tarım sektöründen ve %13'ü sanayi sektöründen gelmektedir (Tablo 16). Bölgenin Türkiye GSYH'sına katkısı daha az olmasına rağmen tarım sektörüne katkısı önemli derecede yüksektir. Bölgesel bazda tarımsal üretim oranının en yüksek olduğu bölge Kuzeydoğu Anadolu'dur. Bu durum bölgenin tarıma katkısını diğer bölgelere kıyasla daha önemli kılmaktadır.

Tablo 16. 2004-2017 Yılları Arası Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYH Dağılımı

Yıllar	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	VERGİ-SÜBVANSİYON
2004	26,57%	9,06%	51,75%	12,61%
2005	24,27%	9,67%	53,38%	12,68%
2006	21,31%	10,60%	55,55%	12,54%
2007	19,77%	11,93%	56,92%	11,38%
2008	18,64%	12,70%	57,69%	10,97%
2009	20,48%	11,47%	57,23%	10,82%
2010	25,02%	11,72%	51,18%	12,08%
2011	23,61%	13,33%	51,03%	12,03%
2012	23,06%	14,21%	50,98%	11,74%
2013	19,98%	15,46%	52,16%	12,40%
2014	18,49%	15,59%	54,37%	11,56%
2015	20,74%	14,70%	52,68%	11,88%
2016	19,25%	14,68%	54,20%	11,87%
2017	20,10%	15,75%	52,76%	11,39%

Not: Tarım= Tarımsal GSYH/Toplam GSYH

Sanayi= Sanayi GSYH/Toplam GSYH

Hizmetler= Hizmet GSYH/Toplam GSYH

Kaynak: TÜİK, tablo tarafımdan oluşturulmuştur.

3.3. TOPLAM TARIMSAL DESTEK TUTARLARI

Bu başlıkta Türkiye’de toplam tarımsal desteklemeler ayrıntılı olarak incelenmiştir. Toplam tarımsal desteklerin 2002-2018 dönemindeki durumu, desteklerin yoğunlaştığı bölgeler ve bölgeler arası farklılıklar gözlemlenmektedir. Türkiye’deki toplam tarımsal desteklemelerin tutar bazında 2002-2018 yılları arasındaki seyri Tablo 17 ile gösterilmektedir.

Bölgeler bazında bir analiz yapıldığında; İstanbul bölgesine verilen toplam tarımsal destekleme tutarının 2016 yılına kadar artış trendinde olduğu gözlemlenmektedir. 2002 senesinden 2016’ya anılan bölgeye verilen toplam destek 18 kat artmıştır. Bu yıldan sonraki 2 yılda İstanbul iline yapılan destekleme azalmıştır. Batı Marmara bölgesinde tarımsal destekleme 2018 yılına kadar artış göstermiştir. Ege bölgesinde 2008-2010 yılları arasında destekleme tutarlarında dalgalanmalar görülmektedir. 2011 ve sonrasında Ege bölgesindeki destekleme tutarları sürekli artmıştır. Doğu Marmara bölgesindeki tarımsal destekleme miktarları 2011 yılına kadar bir artış bir azalış şeklinde dalgalanmış,

2011 yılından sonra ise artış seyrinde ilerlemiştir. Batı Anadolu bölgesine verilen tarımsal destek tutarlarında 17 yıllık dönem içerisinde dalgalanmalar gözlenmektedir. Özellikle 2008-2010 yılları arası ve 2015 yılı sonrasında destekleme ödemelerinde düzenli olmayan artış ve azalışlar vardır. Akdeniz bölgesine devletin sağladığı destekleme ödemeleri Batı Anadolu bölgesine verilen ödemelerin seyrinde izlenmiş; ancak yıllar içinde Batı Anadolu bölgesine oranla destek tutarlarında belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Orta Anadolu bölgesinde destekleme tutarlarında anılan yıllarda hem artış, hem de azalışlar gözlemlenmiş, tutarlarda dalgalanmalar görülmüştür. Batı Karadeniz bölgesinde 2004, 2009 ve 2015 yıllarındaki azalış haricinde destekleme ödeneklerinde sürekli bir artış meydana gelmiştir. Doğu Karadeniz bölgesine verilen destekleme ödemeleri 2010 yılına kadar bir artış, bir azalış halindedir. 2010 yılı ve sonrasında ise devlet Doğu Karadeniz bölgesine ayırdığı destekleme ödemelerini artırarak devam etmiştir. Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde 2009 yılına kadar destekleme ödemelerinde dalgalanmalar görülmüş; ancak 2009 yılı sonrasında tarımsal yardımlar sürekli artmıştır. Ortadoğu Anadolu bölgesine bakıldığında ilk 11 sene içerisinde destekleme tutarlarında dalgalanmaların olduğu görülmüş, buna rağmen son 6 senede ödemeler arası çok yüksek farklar olmamasına karşın tutarlar sürekli artmıştır. Güneydoğu Anadolu bölgesinde de 2010 yılına kadar destekleme ödemelerinde dalgalanmalar görülmüş, 2010 yılından sonra bu bölgeye ayrılan destekleme tutarında sürekli artış gözlemlenmiştir. 2010'dan 2018 yılına Güneydoğu Anadolu bölgesine verilen toplam tarımsal destekler %100 artış göstermiştir.

2002-2018 yılları arası Türkiye'deki toplam tarımsal destek tutarları incelendiğinde en çok desteği alan bölge 2,3 Milyar TL'lik tutar ile Güneydoğu Anadolu bölgesidir. Destekleme büyüklüğü bazında Güneydoğu Anadolu bölgesini Ege, Akdeniz ve Doğu Karadeniz bölgeleri takip etmektedir. En az desteklenen bölge de 63,3 Milyon TL'lik tutar ile İstanbul bölgesidir. Ege bölgesine verilen toplam tarım destekleri de 17 yıllık dönemde önemli bir şekilde artış göstermiştir. Doğu Karadeniz bölgesinin aldığı toplam tarımsal destekler 2009 yılı itibarıyla artış trendindedir. Ortadoğu Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu, Doğu Marmara ve İstanbul bölgeleri ise yatay seyrinde ilerlemektedir.

Tablo 17. 2002-2018 Yılları Arası Türkiye'deki Toplam Tarımsal Destek Tutarı (Bin TL)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC	Toplam
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu	
2002	6.020	171.749	256.255	87.056	223.707	171.019	271.165	116.294	45.839	111.808	94.681	270.011	1.825.603
2003	9.980	290.298	453.449	161.276	391.671	306.572	484.960	261.803	108.868	235.091	222.363	468.113	3.394.443
2004	13.731	314.855	434.679	175.695	345.012	286.105	378.149	202.168	83.589	133.504	151.126	451.545	2.970.157
2005	14.563	368.453	558.876	167.428	370.518	380.515	431.738	217.976	186.453	203.345	169.042	629.468	3.698.374
2006	20.747	483.952	707.596	230.685	435.046	551.570	502.766	294.742	225.913	212.860	210.624	821.506	4.698.006
2007	20.906	519.312	766.206	232.735	555.836	664.673	565.135	303.451	217.882	285.845	253.518	1.014.675	5.400.173
2008	21.751	553.455	683.585	216.308	429.274	558.266	471.172	304.741	236.861	252.721	243.260	1.073.863	5.045.256
2009	25.278	611.700	530.937	165.165	377.735	473.466	342.583	215.393	226.124	140.413	151.470	857.520	4.117.783
2010	22.790	561.184	635.401	292.764	471.638	490.510	398.560	297.145	737.321	146.332	180.674	1.040.934	5.275.252
2011	31.060	733.627	835.474	395.012	628.914	684.241	468.108	397.750	819.189	226.247	335.176	1.286.675	6.841.473
2012	32.153	728.955	1.011.702	413.074	620.374	792.245	539.939	436.277	833.281	248.739	283.338	1.370.845	7.310.924
2013	45.243	937.667	1.130.510	493.176	814.003	848.681	585.290	498.201	842.628	263.368	281.576	1.517.240	8.257.583
2014	41.722	832.243	1.185.295	468.170	841.285	862.984	672.460	524.345	903.144	275.637	329.116	1.535.616	8.472.017
2015	64.139	948.827	1.378.378	502.705	717.966	906.197	606.404	489.344	979.882	309.271	407.303	1.745.712	9.056.127
2016	109.778	1.056.359	1.420.091	625.097	1.166.644	977.562	776.142	612.958	1.040.912	382.396	413.886	1.817.357	10.399.182
2017	79.509	1.380.590	1.597.837	602.933	954.254	1.164.374	926.600	766.948	1.105.241	575.727	475.152	2.138.862	11.768.028
2018	63.340	793.466	1.601.489	477.095	991.245	1.170.102	831.257	755.846	1.140.638	536.250	526.472	2.344.507	11.231.707

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı 2018, tarafımdan hesaplanmıştır.

Yıllar bazında Türkiye'de verilen toplam tarımsal destekleme tutarlarının değişim oranlarına bakıldığında (Tablo 18); 2002 yılında en çok desteklenen bölgenin %14,85'lik pay ile Orta Anadolu bölgesi olduğu görülmektedir. O yıla ait toplam destek tutarı içerisinde bölge bazlı desteklere bakıldığında %14,79'luk pay ile Güneydoğu Anadolu bölgesi ikinci olarak en çok destekleme ödemesi alan bölgedir. Ege bölgesi de bu 2 bölgeyi takip etmektedir. İstanbul bölgesi, diğer bölgelerin aksine tek bir şehirden oluştuğundan ve bunun da etkisiyle tarım alanının kısıtlı olmasından dolayı 2002-2018 yılları arasında 12 İBBS bölgesi içerisinde en az desteklenen bölgedir.

2003 yılında tarım sektöründe en fazla desteği alan bölge %14,29'luk pay ile Orta Anadolu olarak gözlenmektedir. Güneydoğu Anadolu ve Ege bölgeleri de tarımsal destekleme oranlarının yüksek olduğu alanlardır. İstanbul 2003 yılında da en az desteklenen bölge olup, Doğu Karadeniz ve Doğu Marmara bölgeleri desteklerin az miktarda verildiği diğer alanlardır. 2004 senesi incelendiğinde Güneydoğu Anadolu bölgesine ayrılan destek miktarının tüm bölgeler içerisinde %15,20 oran ile en yüksek bölge olduğu gözlemlenmiştir. Ege bölgesi de tüm bölgeler içinde %14,63'lük oran ile

toplam tarımsal destekleme oranının yüksek olduğu 2. bölgedir. İstanbul en az desteklenen bölge olup, bunu %2,81'lik oran ile Doğu Karadeniz izlemektedir. Güneydoğu Anadolu bölgesine ayrılmış destekleme oranının 2005 yılında da en yüksek olduğu, İstanbul bölgesine ayrılmış destekleme oranının da %0,39 ile en düşük olduğu görülmektedir. 2006 yılına gelindiğinde, o yıl içinde tüm bölgeler arasında %17,49'luk desteği alan Güneydoğu Anadolu bölgesidir. Güneydoğu Anadolu'yu %15,06 ile Ege, %11,74'lük oran ile Akdeniz bölgeleri izlemektedir. Güneydoğu Anadolu 2007 senesinde 18,79%'luk oranla en fazla, Ege de %14,19'luk oranla ikinci en fazla destek elde etmiş bölgelerdir. İstanbul ve Doğu Karadeniz bölgeleri, 2007 yılında en az destekleme ödemesinin yapıldığı alanlardır. 2008 yılında da tablo değişmemiş, en çok desteklenen Güneydoğu Anadolu ve Ege bölgeleri olarak gözlemlenmiştir. İstanbul'dan sonra Doğu Marmara bölgesi %4,29, Doğu Karadeniz bölgesi % 4,69 oran ile tarım alanında toplam desteklerin diğer bölgelere göre az olduğu alanlardır.

2009-2018 dönemi arasında Güneydoğu Anadolu bölgesi destekleme oranında diğer bölgelere fark atmakta, aynı yıl içinde Bölge Bazlı Destek/Toplam Destek Miktarları %18 ile %21 arasında değişmektedir. Bu periyotta da en az desteklenen bölge İstanbul olmuş, 2009-2016 yılları arası destekleme ödemesini en az alan ikinci bölge %2-%4 arasında Kuzeydoğu Anadolu bölgesi olarak gerçekleşmiştir. 2017 senesinde destekleme ödemesini en az alan ikinci bölge %4,04'lük oranla Ortadoğu Anadolu, oransal olarak en az desteklenen ikinci bölge ise %4,25'lik oranla Doğu Marmara bölgesi olmuştur.

Tablo 18. Toplam Tarımsal Destekleme İçinde Bölgelerin Dağılımı (Bölge Bazlı Destek/Toplam Destek Miktarı)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu
2002	0,33%	9,41%	14,04%	4,77%	12,25%	9,37%	14,85%	6,37%	2,51%	6,12%	5,19%	14,79%
2003	0,29%	8,55%	13,36%	4,75%	11,54%	9,03%	14,29%	7,71%	3,21%	6,93%	6,55%	13,79%
2004	0,46%	10,60%	14,63%	5,92%	11,62%	9,63%	12,73%	6,81%	2,81%	4,49%	5,09%	15,20%
2005	0,39%	9,96%	15,11%	4,53%	10,02%	10,29%	11,67%	5,89%	5,04%	5,50%	4,57%	17,02%
2006	0,44%	10,30%	15,06%	4,91%	9,26%	11,74%	10,70%	6,27%	4,81%	4,53%	4,48%	17,49%
2007	0,39%	9,62%	14,19%	4,31%	10,29%	12,31%	10,47%	5,62%	4,03%	5,29%	4,69%	18,79%
2008	0,43%	10,97%	13,55%	4,29%	8,51%	11,07%	9,34%	6,04%	4,69%	5,01%	4,82%	21,28%
2009	0,61%	14,86%	12,89%	4,01%	9,17%	11,50%	8,32%	5,23%	5,49%	3,41%	3,68%	20,82%
2010	0,43%	10,64%	12,04%	5,55%	8,94%	9,30%	7,56%	5,63%	13,98%	2,77%	3,42%	19,73%
2011	0,45%	10,72%	12,21%	5,77%	9,19%	10,00%	6,84%	5,81%	11,97%	3,31%	4,90%	18,81%
2012	0,44%	9,97%	13,84%	5,65%	8,49%	10,84%	7,39%	5,97%	11,40%	3,40%	3,88%	18,75%
2013	0,55%	11,36%	13,69%	5,97%	9,86%	10,28%	7,09%	6,03%	10,20%	3,19%	3,41%	18,37%
2014	0,49%	9,82%	13,99%	5,53%	9,93%	10,19%	7,94%	6,19%	10,66%	3,25%	3,88%	18,13%
2015	0,71%	10,48%	15,22%	5,55%	7,93%	10,01%	6,70%	5,40%	10,82%	3,42%	4,50%	19,28%
2016	1,06%	10,16%	13,66%	6,01%	11,22%	9,40%	7,46%	5,89%	10,01%	3,68%	3,98%	17,48%
2017	0,68%	11,73%	13,58%	5,12%	8,11%	9,89%	7,87%	6,52%	9,39%	4,89%	4,04%	18,18%
2018	0,56%	7,06%	14,26%	4,25%	8,83%	10,42%	7,40%	6,73%	10,16%	4,77%	4,69%	20,87%

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı 2018, tarafımdan hesaplanmıştır.

3.4. FARK ÖDEMESİ DESTEK TUTARLARI

İkinci olarak Türkiye'deki toplam fark ödemesi destekleri incelenecektir. Üreticilere üretim maliyetleri, giderler, iç ve dış fiyatlar göz önünde bulundurularak fark ödemeleri destekleri verilmektedir. Her sene fark ödemeleri kapsamındaki ürünler ve destekleme tutarları Tarımsal Destekleme ve Yönlendirme Kurulu tarafından belirlenmektedir ve fark ödemeleri öncelikli olarak arz açığı olan ürünlere verilmektedir (Tarım Kanunu, 2006, md.19). Bu kapsamda Türkiye'de 2002-2018 yılları arasında İBBS bölgelerinde fark ödemeleri başlığı altında; yağlık ayçiçeği, kanola, dane mısır, aspir, zeytinyağı, hububat, buğday, çeltik, diğer hububat, kütlü pamuk, soya fasulyesi, kuru fasulye, mercimek, nohut, yaş çay gibi ürünler desteklenmiştir.

2002-2018 yılları arasında fark ödemelerine verilen toplam tutarlar değerlendirildiğinde (Tablo 19); en fazla desteklenen bölgenin 12,25 milyar TL tutarı ile Güneydoğu Anadolu bölgesi olduğu gözlemlenmektedir. Güneydoğu Anadolu bölgesini 5,06 milyar TL destekleme ile Akdeniz bölgesi izlemektedir. Üçüncü olarak en yüksek fark ödemeleri

desteğini alan bölge 4,5 milyar TL ile Batı Marmara bölgesidir. Anılan yıllarda toplam fark ödemeleri desteğini en az alan bölge 143 milyon TL ile Kuzeydoğu Anadolu bölgesi olarak analiz edilmiştir. İkinci olarak en az desteklenen 216,4 milyon TL tutarı ile Ortadoğu Anadolu bölgesidir. Ortadoğu Anadolu bölgesini, üçüncü olarak en az destekleme tutarı olan 243,5 milyon TL ile İstanbul bölgesi izlemektedir. Genel olarak bakıldığında 2008 yılına kadar fark ödemesi desteklerinin dramatik olarak arttığı, 2008 yılındaki toplam ödemenin azalmasının ardından 2012 yılına kadar artışın sürdüğü gözlemlenmiştir. 2012 yılındaki dramatik azalıştan sonra fark ödemesi destekleri tutar olarak artış göstermektedir. Söz konusu 17 yıllık dönemde tüm Türkiye'deki fark ödemeleri desteklerinin büyüklüğü 33,9 milyar TL'dir. 2002-2008 arası periyotta anılan yıllardaki fark ödemeleri destekleri 17 yılın ortalaması olan 1,99 milyar TL'nin altında kalmaktadır. 2009-2018 dönemine bakıldığında, yıllar bazındaki toplam fark ödemesi destekleri bahsedilen ortalamanın üstünde verilmiştir.

Tablo 19. 2002-2018 Yılları Arası Türkiye'deki Fark Ödemesi Destek Tutarları (Bin TL)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC	Toplam
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu	
2002	1.554	37.731	52.378	671	16	41.173	162	1.376	0	16	114	50.299	185.491
2003	2.622	61.329	79.188	2.471	1.024	54.039	1.104	4.916	0	98	270	50.745	257.806
2004	2.543	62.519	60.999	2.105	1.635	46.102	1.080	2.324	0	122	560	95.531	275.519
2005	4.520	121.129	170.158	17.351	38.959	151.029	45.221	20.944	104.332	33.199	1.116	281.890	989.847
2006	8.236	192.045	185.790	35.177	44.216	254.058	35.292	25.799	120.734	1.775	3.171	414.047	1.320.343
2007	8.811	208.349	258.829	51.100	88.634	379.753	55.823	41.930	132.874	2.991	6.636	598.080	1.833.810
2008	8.787	225.336	129.976	32.796	77.633	256.683	66.953	45.225	113.243	4.697	13.216	676.892	1.651.438
2009	15.783	387.145	159.324	50.339	147.731	281.541	125.356	86.527	125.011	8.290	12.053	615.266	2.014.365
2010	11.207	244.539	170.024	49.308	190.648	256.949	151.994	81.831	126.353	12.010	26.871	748.804	2.070.537
2011	14.625	322.506	218.505	62.053	255.065	345.245	142.979	96.279	149.105	18.911	35.758	842.398	2.503.427
2012	14.712	263.461	268.005	48.128	122.407	394.145	116.063	82.426	147.632	5.819	7.692	908.209	2.378.700
2013	16.262	369.410	253.402	67.106	247.762	361.511	105.185	83.114	137.648	5.944	5.909	987.782	2.641.035
2014	15.174	273.404	272.255	48.133	265.948	383.399	177.299	103.413	140.414	13.402	28.400	968.386	2.689.629
2015	22.293	351.829	336.789	40.380	146.595	402.036	78.793	70.444	151.940	6.249	13.148	1.106.393	2.726.889
2016	24.409	471.522	314.428	58.246	338.420	402.726	163.626	118.213	159.239	9.855	17.733	1.050.364	3.128.782
2017	35.414	760.676	445.510	60.4467	221.370	486.293	191.340	145.793	168.638	10.832	23.867	1.377.768	3.927.948
2018	36.585	153.522	455.848	63.250	246.116	571.754	93.824	96.500	164.890	8.930	19.922	1.483.974	3.395.115

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı 2018, tarafımdan hesaplanmıştır.

Çalışmada fark ödemeleri desteklerinin 2002-2018 yılları arası dağılımının bölgeler bazında daha net anlaşılabilmesi için benzer destekleme büyüklüklerine sahip bölgeler

gruplandırılmıştır. İlk gruplandırma Şekil 7 ile gösterilen ve İstanbul, Doğu Marmara, Kuzeydoğu Anadolu ve Ortadoğu Anadolu bölgelerinden oluşan gruptur. Şekil-7'ye göre 2002 yılından 2009 yılına kadar İstanbul iline verilen fark ödemesi desteklerinde artış trendi göze çarpmaktadır. 2009 yılındaki 15,7 milyon TL tutarındaki fark ödemesi desteğinin, 2010 yılında 4,5 milyon TL'lik azalışla 11,2 milyon TL'ye düşmesi bir diğer önemli değişimdir. Daha sonraki yıllarda (2014 yılındaki küçük azalış haricinde) destekleme tutarlarında sürekli artış gözlemlenmiştir. Ayrıca destekleme miktarı, incelenen 17 sene boyunca 1,5 milyon TL'den 36,5 milyon TL'ye çıkmıştır.

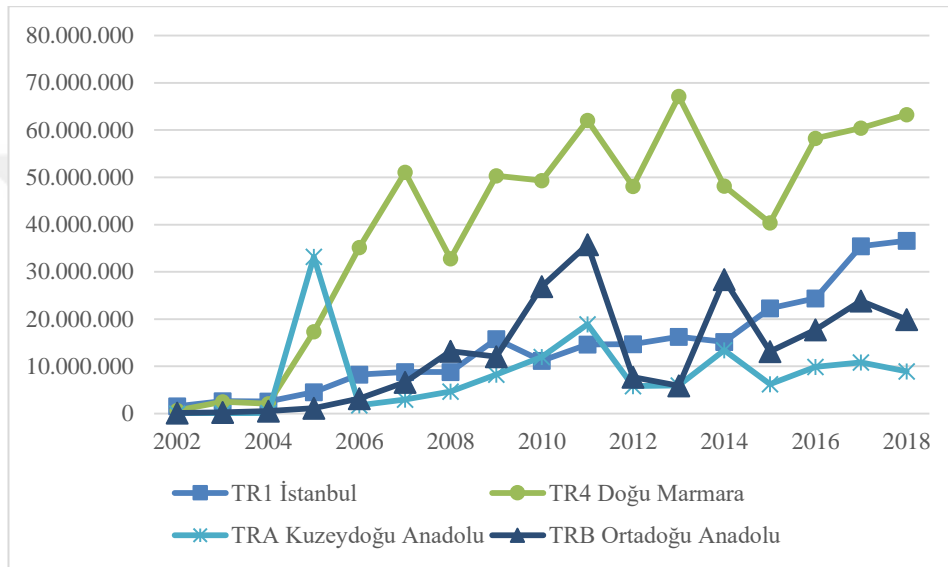
Doğu Marmara bölgesinde anılan zaman diliminde verilen fark ödemesi desteklerine bakıldığında bölgede 2002 yılından 2007 yılına kadar fark ödemesi desteklerinin hızlı bir artış içinde olduğu gözlemlenmektedir. Öyle ki; 2002 yılındaki 671 bin TL tutarındaki desteklemeden, 2007 yılındaki 51 milyon TL'ye kadar yükselmiştir. 2008 senesinden 2015'e kadar tutarlar arasında dalgalanmalar olmuş, her yıl çıkan ödenekler bir önceki yıla göre dengesiz bir biçimde azalış ve artışlar göstermiştir. Yağlık ayçiçeği, kanola, dane mısır, soya fasulyesi, aspir, hububat, buğday, diğer hububat, nohut, mercimek, kuru fasulye bölgede fark ödemesi adı altında desteklenen ürünlerdir. 2015 yılı ve sonrasında Doğu Marmara bölgesindeki fark ödemeleri destek tutarları artışını sürdürmüştür.

Kuzeydoğu Anadolu bölgesine anılan zaman diliminde verilen fark ödemesi desteklerine bakıldığında ilk olarak, başlangıçta oldukça düşük miktarda olan destekler göze çarpmaktadır. İlk 3 sene bölgede verilen fark ödemesi destekleri oldukça düşüktür; ama 2004-2005 seneleri arasında destekleme tutarı şaşırtıcı derecede artarak incelenen dönemin en yüksek seviyesi olan 33 milyon TL seviyelerine çıkmıştır. Daha sonra 2006 senesinde de 2005'teki hızlı yükselişin aksine sert bir düşüş yaşayarak fark ödemeleri 33 milyon TL'den 1,7 milyon TL seviyesine inmiştir. 2006-2012 yıllarında toparlanmaya çalışılmış ve fark ödemesi destekleri artırılmıştır. 2012 ve sonrasında destekler dengesiz dağılım göstermiş, bazen artış, bazense azalış yönlü eğilim göstermiştir.

Ortadoğu Anadolu bölgesinde anılan dönemde verilen fark ödemelerine bakıldığında öncelikle; 2002 yılından 2008 yılına kadar desteklerin düzenli artış yönlü olduğudur. 2008-2009 yılları arasındaki %9'luk azalıştan sonra, 2011 yılına kadar sürekli artış trendi takip edilmiştir. 2011 yılında, Şekil-7'deki anılan periyodun en yüksek fark ödemesi

desteklemesi yapılmış; tutarın 35,7 milyon TL civarlarında olduğu görülmüştür. 2011-2018 seneleri arasındaki dönemde Ortadoğu Anadolu bölgesine verilen fark ödemeleri değişkenlik göstermiş, belli bir kalıpta ilerlememiştir. 2011-2013 ve 2014-2015 yılları arası fark ödemeleri azalma seyrinde iken, 2013-2014 ve 2015-2017 periyodlarında fark ödemeleri destekleri artış seyrindedir.

Şekil 7. İstanbul-Doğu Marmara-Kuzeydoğu Anadolu-Ortadoğu Anadolu Bölgeleri Fark Ödemesi/ Toplam Fark Ödemesi 2002-2018 Arası Değişim

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

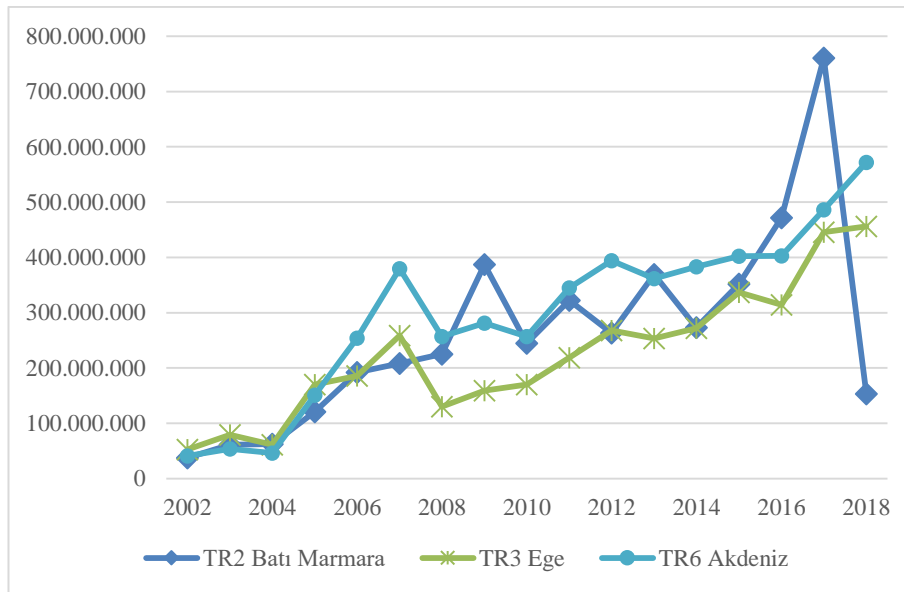
İkinci olarak gruplandırılan Şekil 8 ile gösterilen; Batı Marmara, Ege ve Akdeniz bölgeleridir.

Batı Marmara bölgesine 2009 yılına kadar verilen fark ödemeleri dramatik artış halindedir. 2009-2010 seneleri arasında 142,6 milyon TL ödenek azaltılmıştır. 2010-2014 yılları arasındaki 4 senelik periyotta bölgeye ayrılan ödenekler 1,47 milyar TL tutarın üzerindedir; fakat 17 yıllık dönemde fark ödemeleri bir azalış, bir artış şeklinde dengesiz dağılmaktadır. 2014 yılından 2017 yılına kadar desteklemeler sürekli artış yönlü verilmiştir. 2017 yılındaki 760,6 milyon TL tutarıyla Batı Marmara bölgesine verilen en yüksek tutarlı fark ödemesi desteği olarak gözlemlenmiştir; ancak 2017 yılında Batı Marmara bölgesine ayrılan fark ödemelerinin 2018 yılında önemli derece azalışı dikkat çekmektedir.

Ege bölgesine anılan zaman diliminde verilen fark ödemesi desteklerine bakıldığında ilk 6 yılda verilen tutarlardaki yükseliş dikkati çekmektedir. 2002 yılında 52,3 milyon TL'lik tutar ile başlayan destekleme, 2007 yılında 258,8 milyon TL tutarına kadar yükseliş trendindedir. 2007-2008 seneleri arasındaki 128,8 milyon TL'lik fark ödemelerindeki azalıştan sonra, 2015 yılına kadar destekler artış yönlü gerçekleşmiştir. 2016 yılında fark ödemelerinde bir kırılım olmuş, 2015 yılına göre 22,3 milyon TL kadar azalmış, daha sonra 2017 ve 2018 yıllarında artmayı sürdürmüştür. Şekil 8'e göre bölgede fark ödemeleri desteğine verilen önem artmaktadır.

Fark ödemesi destekleri anılan dönemde Akdeniz bölgesi için incelendiğinde; 2002-2004 yılları arasında durağan, 2004-2007 yıllarında hızlı bir artış şeklindedir. 2007 yılı desteklerin sürekli artışının kırıldığı noktadır. 2007-2008 yılları arasında 123 milyon TL'lik azalış sonrasında, destekler 2010-2012 yılları arası artmaya devam etmiştir. 2013-2016 yılları arasındaki 4 yıllık periyotta devlet 360 milyon TL ile 403 milyon TL aralığında fark ödemesi sübvanses etmiştir. 2016 senesi itibariyle de Akdeniz bölgesinde fark ödemelerine verilen önemin arttığı tutarların dramatik bir artış içinde olması sebebiyle söylenebilir.

Şekil 8. Batı Marmara-Ege-Akdeniz Bölgeleri Fark Ödemesi/ Toplam Fark Ödemesi 2002-2018 Arası Değişim

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Üçüncü olarak fark ödemesi destekleri Batı Anadolu, Orta Anadolu, Batı Karadeniz ve Doğu Karadeniz bölgeleri şeklinde gruplandırılmıştır (Şekil 9).

İncelemeye dahil dönemin başlangıç yılında 15.984 TL gibi küçük tutarların gözlemlendiği Batı Anadolu bölgesine verilen fark ödemeleri destekleri, 2011 yılında 255 milyon TL'ye ulaşarak önemli bir artış göstermiştir. Ancak 2011-2012 seneleri arasında bölgeye ayrılan destek 132,6 milyon TL kadar azalmıştır. 2012'deki sert düşüşün ardından destekler 2 yıl kadar artmış, 2015'teki ani düşüşten sonra 2016 senesinde tarihinde en yüksek elde ettiği fark ödemesi desteği olan 338,4 milyon TL'ye yükselmiştir. 2016 senesinden sonra da yine desteklemeler azalmış, 2018'de ise artma eğilimine girmiştir.

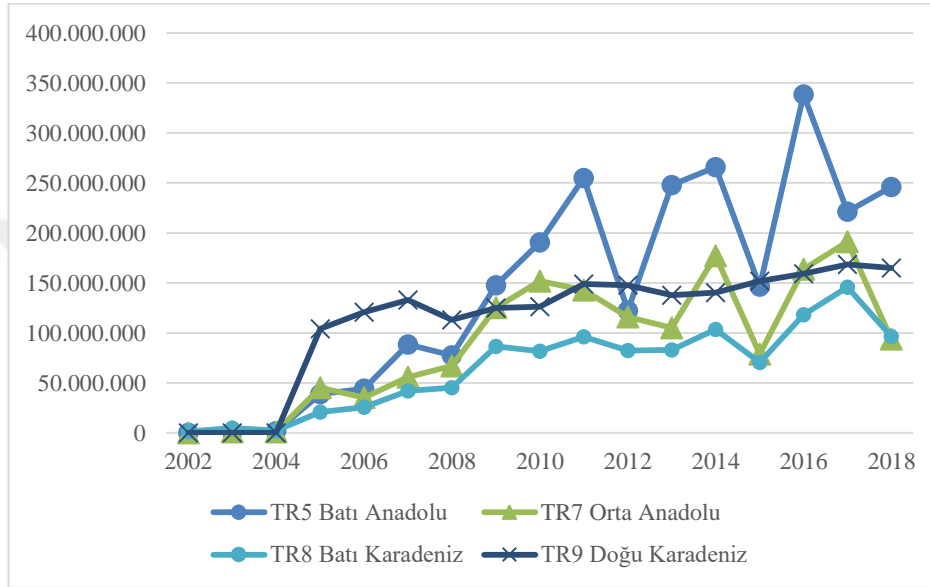
Orta Anadolu bölgesine anılan zaman diliminde verilen fark ödemesi desteklerine bakıldığında; başlangıçta 162.395.-TL gibi minimal bir destekleme alan bölgeye ilk 3 yıl verilen sübvansiyonların az miktarda olduğu görülmektedir. Orta Anadolu bölgesinin aldığı fark ödemeleri 2010 yılı 151,9 milyon TL desteğe kadar artış yönündedir. 2010 yılını izleyen 7 yıl boyunca fark ödemeleri dengesiz bir dağılım izlemiş, düzenli bir artış veya azalış göstermemiştir; ancak Şekil-9 kapsamındaki 17 yıl içerisinde en çok destekleme 2017'de 191,3 milyon TL olarak ortaya çıkmıştır.

Fark ödemesi destekleri anılan dönemde Batı Karadeniz bölgesi için incelendiğinde 1,3 milyon TL seviyelerinden başlayan 2002 senesindeki destekler, 2014 yılındaki 103,4 milyon TL destekleme tutarına kadar küçük miktarda artışlar göstermektedir. Ödemelerde gözlenen ilk ciddi azalış 2015 yılında gerçekleşmiş ve 2014 yılına göre %32 azalışla 70,4 milyon TL seviyesine inmiştir. Sonraki 3 yıllık periyotta Batı Karadeniz bölgesine verilen fark ödemeleri destekleri sürekli artış içinde olmuş; fakat 2017'den 2018'e geçildiğinde destekleme tutarları azalışa geçmiştir.

17 yıllık dönemin ilk 3 yılında Doğu Karadeniz bölgesine hiç fark ödemesi desteği verilmemesi ilk olarak göze çarpmaktadır. Bölgenin fark ödemesi ile desteklenmesi 2005 yılında 104,3 milyon TL ile başlamaktadır. 100 milyon TL tutarın üzerinde verilen

desteklemeler, yıllar arası küçük oynamalar haricinde artış yönlüdür. Desteklerdeki artışın nedeninin bölgenin stratejik ürünü olan çaya verilen fark ödemesi desteği olduğu tahmin edilebilir. Doğu Karadeniz bölgesinde *çay primi* ile Giresun, *yaş çay desteği* ile Rize ve Artvin illeri desteklenmektedir.

Şekil 9. Batı Anadolu-Orta Anadolu-Batı Karadeniz-Doğu Karadeniz Fark Ödemesi/ Toplam Fark Ödemesi 2002-2018 Arası Değişim

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

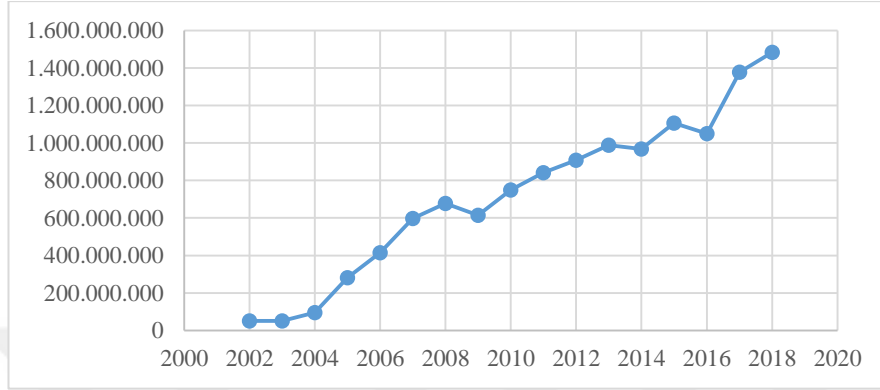
Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Son olarak Güneydoğu Anadolu bölgesine verilen fark ödemeleri desteklerinin 2002-2018 yılları arasındaki durumu Şekil 10 ile gösterilmiştir. Anılan bölge diğer bölgelere nazaran en fazla fark ödemesi desteğini (12,25 milyar TL) alan bölgedir. Bölgenin destekleme grafiği diğer 11 bölgeye göre farklılık gösterdiğinden tek başına gruplandırılmıştır.

Güneydoğu Anadolu bölgesinde anılan dönemde fark ödemeleri desteklerinde dramatik bir artış hakimdir. 2002 yılından 2018 yılına kadar 17 yılda bölgedeki fark ödemesi destekleme tutarı yaklaşık 30 kat artmıştır. Anılan yıllarda 50,2 milyon TL destekleme miktarıyla başlayan fark ödemeleri, 1,48 milyar TL tutarına kadar yükselmiştir. Söz konusu yıllar arasında 2009, 2014 ve 2016 dönemlerinde destekleme tutarlarında bir önceki yıla göre az miktarda azalış gerçekleşmiştir. Genel olarak Güneydoğu Anadolu

bölgesine bakıldığında fark ödemeleri desteklerinin en düzenli biçimde arttığı ve istikrarlı olarak sürdürüldüğü bölge olduğu söylenebilir.

Şekil 10. Güneydoğu Anadolu Fark Ödemesi/ Toplam Fark Ödemesi 2002-2018 Arası Değişim

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

3.5. ALAN BAZLI ÖDEME TUTARLARI

2002-2018 yılları arasında Türkiye’de kamu tarafından desteklenen *alan bazlı ödemeler* Tablo 20 ile verilmiştir. Alan bazlı destekler genellikle *doğrudan gelir desteği, toprak analizi, mazot, organik tarım, enerji, iyi tarım uygulamaları, kimyevi gübre* gibi destek kalemlerini kapsamaktadır. Söz konusu dönemde toplam alan bazlı ödemenin en çok verildiği yıl yaklaşık 3,2 milyar TL destek ile 2018 yılıdır; ancak aralık ayı verisi eklendiğinde tutar biraz daha artacaktır. Alan bazlı destekleme tutarının anılan dönemde yüksek olduğu bir diğer yıl 3,03 milyar TL destekleme ile 2003 yılıdır. Anılan periyotta en az desteklenen yıllar sırasıyla; 1,08 milyar TL ile 2009 senesi ve 1,56 milyar TL ile 2002 senesidir. 17 yıllık dönemde çiftçiye toplamda 39,5 milyar TL alan bazlı ödeme yapılmıştır. 2003-2007 ve 2014-2018 senelerinde çiftçiye verilen toplam alan bazlı ödemeler 17 yıllık ortalama olan 2,3 milyar TL’nin üzerindedir. Söz konusu dönemdeki kalan yıllarda verilen alan bazlı devlet destekleri ise ortalama 2,3 milyar TL’nin altında kalmaktadır. En az desteklenen 3 bölge sırasıyla İstanbul, Kuzeydoğu Anadolu ve Ortadoğu Anadolu bölgeleri, en fazla desteklenen 3 bölge ise sırayla Doğu Karadeniz, Güneydoğu Anadolu ve Orta Anadolu bölgeleridir. 2002-2018 yılları arasında tutar olarak en büyük paya sahip bölge 5,7 milyar TL tutarla Doğu Karadeniz bölgesidir. En

çok desteklenen Doğu Karadeniz bölgesi, en az desteklenen İstanbul bölgesinden 52 kat daha fazla sübvansede edilmektedir. İkinci olarak en az desteği alan Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin 2,4 katından fazla Güneydoğu Anadolu bölgesi sübvansede edilmektedir.

Tablo 20. 2002-2018 Yılları Arası Türkiye'deki Alan Bazlı Ödeme Tutarları (Bin TL)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC	Toplam
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu	
2002	3.521	115.702	186.632	78.120	218.338	120.551	265.240	106.100	44.562	108.668	90.453	219.224	1.557.111
2003	6.801	207.990	350.619	147.965	383.999	244.375	478.031	241.662	106.824	229.199	215.121	416.258	3.028.843
2004	8.164	212.622	318.468	149.259	322.026	219.014	356.469	171.884	80.322	124.500	137.998	345.550	2.446.274
2005	6.760	188.152	285.968	123.198	302.278	196.786	352.334	171.625	74.492	152.764	149.732	339.569	2.343.657
2006	7.109	201.726	323.487	142.273	346.549	222.698	398.163	195.385	89.164	174.857	169.322	377.800	2.648.533
2007	7.191	202.281	347.609	137.681	416.427	212.698	444.187	210.801	71.547	162.287	154.437	368.117	2.735.262
2008	5.921	160.905	234.399	100.577	258.478	164.361	286.461	139.589	54.215	124.895	120.815	298.556	1.949.172
2009	3.892	97.531	130.117	54.098	142.856	93.771	149.854	72.208	30.533	64.314	65.085	175.629	1.079.888
2010	4.161	104.691	140.157	156.588	165.993	99.390	164.292	147.149	516.731	71.426	75.758	212.330	1.858.665
2011	4.395	105.114	143.082	178.474	173.827	103.299	169.819	160.570	542.292	89.231	105.252	220.993	1.996.346
2012	5.116	116.476	164.650	189.442	199.902	114.798	196.602	179.620	534.534	105.211	111.349	248.839	2.166.539
2013	5.630	123.338	175.509	204.983	210.161	119.656	195.133	187.368	527.309	94.575	93.131	252.351	2.189.146
2014	6.259	135.216	207.116	227.544	227.709	130.291	208.663	206.906	579.955	103.593	102.289	270.909	2.406.449
2015	9.396	148.590	240.490	241.336	143.868	149.986	219.271	218.903	617.984	109.967	111.334	301.799	2.512.926
2016	7.796	162.845	245.463	246.298	250.416	164.782	229.603	226.000	607.156	114.279	116.308	323.677	2.694.623
2017	6.357	141.241	283.181	251.940	229.834	166.548	230.319	233.076	613.127	117.376	120.782	302.273	2.696.054
2018	11.136	228.142	348.873	202.889	303.878	201.472	297.748	279.378	620.830	136.314	146.018	382.335	3.159.014

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı 2018, tarafımdan hesaplanmıştır.

Yıllar bazında Türkiye'de verilen toplam alan bazlı destekleme tutarlarının oransal olarak dağılımına bakıldığında (Tablo 21); 2002 yılında en çok desteklenen bölgenin %17,03'lük pay ile Orta Anadolu bölgesi olduğu görülmektedir. İncelenen dönemde alan bazlı desteğin yoğunlaştığı bölge 2002 yılından 2007 yılına kadar Orta Anadolu bölgesidir. 2008 ve 2009 yıllarında bu rutin değişmiş olup, anılan yıllarda alan bazlı devlet desteklerinin yıl içinde en yoğun verildiği bölge %15,32 ve %16,26'lük oranlarla Güneydoğu Anadolu bölgesi olmuştur. 2010 senesinden itibaren 2018 senesine kadar söz konusu seneler içerisinde alan bazlı destekler en çok Doğu Karadeniz bölgesine verilmiş olup, destekleme oranı %19'un üzerinde gerçekleşmiştir. Anılan yıllarda minimum alan bazlı destekleme yapılan bölge ise %0,22 ile %0,37 oran arasındaki desteklemelerle İstanbul bölgesidir.

Tablo 21. Toplam Alan Bazlı Destekler İçinde Bölgelere Verilen Alan Bazlı Ödemelerin Dağılımı (Bölge Bazında Alan Bazlı Ödemeler/Toplam Alan Bazlı Ödemeler)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu
2002	0,23%	7,43%	11,99%	5,02%	14,02%	7,74%	17,03%	6,81%	2,86%	6,98%	5,81%	14,08%
2003	0,22%	6,87%	11,58%	4,89%	12,68%	8,07%	15,78%	7,98%	3,53%	7,57%	7,10%	13,74%
2004	0,33%	8,69%	13,02%	6,10%	13,16%	8,95%	14,57%	7,03%	3,28%	5,09%	5,64%	14,13%
2005	0,29%	8,03%	12,20%	5,26%	12,90%	8,40%	15,03%	7,32%	3,18%	6,52%	6,39%	14,49%
2006	0,27%	7,62%	12,21%	5,37%	13,08%	8,41%	15,03%	7,38%	3,37%	6,60%	6,39%	14,26%
2007	0,26%	7,40%	12,71%	5,03%	15,22%	7,78%	16,24%	7,71%	2,62%	5,93%	5,65%	13,46%
2008	0,30%	8,26%	12,03%	5,16%	13,26%	8,43%	14,70%	7,16%	2,78%	6,41%	6,20%	15,32%
2009	0,36%	9,03%	12,05%	5,01%	13,23%	8,68%	13,88%	6,69%	2,83%	5,96%	6,03%	16,26%
2010	0,22%	5,63%	7,54%	8,42%	8,93%	5,35%	8,84%	7,92%	27,80%	3,84%	4,08%	11,42%
2011	0,22%	5,27%	7,17%	8,94%	8,71%	5,17%	8,51%	8,04%	27,16%	4,47%	5,27%	11,07%
2012	0,24%	5,38%	7,60%	8,74%	9,23%	5,30%	9,07%	8,29%	24,67%	4,86%	5,14%	11,49%
2013	0,26%	5,63%	8,02%	9,36%	9,60%	5,47%	8,91%	8,56%	24,09%	4,32%	4,25%	11,53%
2014	0,26%	5,62%	8,61%	9,46%	9,46%	5,41%	8,67%	8,60%	24,10%	4,30%	4,25%	11,26%
2015	0,37%	5,91%	9,57%	9,60%	5,73%	5,97%	8,73%	8,71%	24,59%	4,38%	4,43%	12,01%
2016	0,29%	6,04%	9,11%	9,14%	9,29%	6,12%	8,52%	8,39%	22,53%	4,24%	4,32%	12,01%
2017	0,24%	5,24%	10,50%	9,34%	8,52%	6,18%	8,54%	8,65%	22,74%	4,35%	4,48%	11,21%
2018	0,35%	7,22%	11,04%	6,42%	9,62%	6,38%	9,43%	8,84%	19,65%	4,32%	4,62%	12,10%

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı 2018, tarafımdan hesaplanmıştır.

3.6. HAYVANCILIK DESTEK TUTARLARI

2002-2018 yılları arası dönemde toplam hayvancılık desteklerinin en yoğun verildiği bölge Tablo-22'den de görüldüğü gibi Ege bölgesidir. Ege bölgesi 17 yılda toplamda 6,29 milyar TL hayvancılık desteği almıştır. Ege bölgesini, hayvancılığın en çok desteklendiği ikinci bölge olan Batı Marmara bölgesi izlemektedir. Batı Marmara bölgesi 17 yılda toplamda 3,63 milyar TL hayvancılık desteği almıştır. Hayvancılık desteklerinin minimum olduğu bölge 515 milyon TL destekleme ödemesi ile Doğu Karadeniz bölgesidir. Anılan yıllarda hayvancılık desteklerinin ikinci olarak az olduğu bölge 1,65 milyar TL destekleme ile Güneydoğu Anadolu bölgesidir. Söz konusu yıllarda toplam hayvancılık destekleri tutarlarına bakıldığında bir artış trendi gözlemlenmektedir. 2002-2008 aralığında hayvancılık desteklemeleri sürekli artış biçimindeyken, ilerleyen yılda destekleme tutarı düşmüş, sonraki yıl olan 2010'da tutar yükselmiştir. 2011-2012 senelerinde artış trendi seyreden hayvancılık ödemeleri, 2014 senesinde 133 milyon TL azalmış, 2015 senesinde ise bir önceki yıla göre 343 milyon TL artış göstermiştir.

İncelenen son 2 senede de hayvancılık destekleri artış trendini sürdürmüştür. Desteklemenin en az ayrıldığı 3 bölge sırasıyla İstanbul, Doğu Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgeleridir. Desteklemenin diğer bölgelere nazaran yoğun olarak verildiği 3 bölge ise sırasıyla Ege, Batı Marmara ve Batı Anadolu bölgeleridir. Desteklerin yoğunluğunu verilen tarımsal alanın yüzölçümü, nüfus, tarımsal verimlilik, iklim gibi çeşitli koşullar belirlemektedir. Bu yüzden hayvancılık desteklerinin bölgeler arasındaki dağılımı çerçevesinde aralarındaki farklar büyüktür.

Tablo 22. 2002-2018 Yılları Arası Türkiye’deki Hayvancılık Destek Tutarları (Bin TL)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC	Toplam
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu	
2002	945	18.316	17.245	8.265	5.354	9.295	5.762	8.818	1.276	3.124	4.114	488	83.001
2003	556	20.979	23.642	10.841	6.647	8.158	5.825	15.225	2.044	5.794	6.972	1.109	107.794
2004	3.024	39.714	55.213	24.264	21.351	20.989	20.600	26.991	3.267	8.882	12.569	10.464	247.326
2005	3.283	59.121	102.577	26.831	29.160	32.634	22.657	25.344	7.045	17.379	18.189	8.005	352.224
2006	5.295	87.623	187.362	51.950	37.955	70.258	52.753	72.278	15.328	36.010	37.593	23.771	678.177
2007	4.592	104.405	143.498	41.551	39.690	56.364	37.735	48.507	12.608	120.221	89.986	18.403	717.559
2008	6.790	155.178	299.139	78.714	82.730	124.153	110.567	117.630	23.560	122.755	106.887	77.598	1.305.702
2009	5.107	119.926	224.920	58.251	64.573	84.624	55.510	53.671	13.247	67.576	71.016	49.166	867.586
2010	7.040	199.068	315.616	82.019	89.406	119.030	66.775	63.378	17.471	61.920	73.599	58.914	1.154.236
2011	10.743	274.174	425.075	128.659	151.840	179.649	103.953	102.650	26.116	96.364	170.165	131.083	1.800.470
2012	10.554	316.769	537.690	153.602	242.406	225.367	178.721	138.862	34.279	124.930	140.406	118.197	2.221.782
2013	21.002	401.752	627.896	192.548	298.610	290.022	223.404	179.198	41.480	138.598	150.220	157.267	2.721.996
2014	17.178	376.950	621.996	163.603	259.693	278.138	218.152	165.831	38.042	140.191	139.452	169.534	2.588.762
2015	27.785	404.095	716.475	187.035	342.715	275.320	244.874	155.891	47.693	185.180	159.648	185.476	2.932.187
2016	65.807	330.324	651.133	176.958	424.356	287.121	231.386	148.548	55.215	212.419	189.625	197.557	2.970.448
2017	31.074	392.548	718.486	207.316	365.716	355.298	348.160	294.138	80.423	398.456	229.712	228.978	3.650.306
2018	11.383	336.500	626.758	143.765	296.431	264.588	316.971	287.224	96.495	356.840	272.817	213.954	3.223.726

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı 2018, tarafımdan hesaplanmıştır.

Yıllar bazında Türkiye’de verilen toplam hayvancılık destekleme tutarları oransal olarak incelendiğinde (Tablo 23); 2002 ve 2016 yılları hariç destekleme oranının en düşük olduğu İBBS bölgesi İstanbul’dur. 2002 yılında oransal olarak en az desteklenen bölge %0,59’luk oran ile Güneydoğu Anadolu iken, 2016 yılında %1,86’lık oran ile Doğu Karadeniz bölgesidir. İkinci olarak destekleme yüzdesinin az olduğu bölge ise; 2002, 2003 ve 2016 yılları hariç Doğu Karadeniz bölgesidir. 2002 ve 2016 yıllarında en az 2. desteklenen bölge İstanbul iken, 2003 yılında %1,03’lük oran ile Güneydoğu Anadolu bölgeleridir. Üçüncü olarak hayvancılık desteklerini az alan birden fazla bölge vardır.

2002 ve 2003 yıllarında en az 3. desteklenen bölge Doğu Karadeniz bölgesi, 2004, 2011 ve 2013 yıllarında Kuzeydoğu Anadolu bölgesi, 2005-2010 seneleri arasında ve 2012 senesinde Güneydoğu Anadolu bölgesidir.

2015 ve 2016 dönemlerinde Batı Karadeniz, 2017 ve 2018 dönemlerinde ise Doğu Marmara bölgesi üçüncü olarak en az desteklenen bölgelerdir. Sadece 2014 yılında Ortadoğu Anadolu bölgesinin anılan 17 yıllık dönemde en az 3. desteklenen bölge olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 23 çerçevesinde söz konusu 17 yıllık periyotta hayvancılığa ayrılan destekleme payının en yüksek olduğu bölge 2002 senesi oranı hariç Ege bölgesidir. 2002 senesinde hayvancılık desteğinin yoğunlaştığı Batı Marmara, %22,07'lik oran ile bahsi geçen yılda en çok destek alan bölgedir. İkinci olarak destekleme yüzdesinin yüksek olduğu bölge ise; 2002, 2007, 2016, 2017 ve 2018 yılları hariç Batı Marmara bölgesidir. 2002 senesinde Ege, 2016 senesinde Batı Anadolu, 2007, 2017 ve 2018 senelerinde Kuzeydoğu Anadolu bölgeleri hayvancılık desteklemelerinin oransal olarak yüksek olduğu 2. bölgelerdir. Üçüncü olarak en çok destek alan bölge 2002, 2005, 2008-2011 ve 2014 senelerinde Akdeniz bölgesidir. 2003, 2004 ve 2006 yıllarında Batı Karadeniz; 2007, 2016-2018 dönemlerinde Batı Marmara; 2012, 2013 ve 2015 yıllarında Batı Anadolu bölgeleri destekleme oranlarının üçüncü olarak fazla olduğu bölgelerdir. Analiz sonuçlarına göre; Ege bölgesinin 17 yıllık ortalamada %23,43 ile en çok hayvancılık desteği alan bölge olduğu gözlemlenmektedir.

Tablo 23. Toplam Hayvancılık Destekleri İçinde Bölgelere Verilen Hayvancılık Desteklerinin Dağılımı (Bölge Bazlı Hayvancılık Destekleri/Toplam Hayvancılık Destekleri)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu
2002	1,14%	22,07%	20,78%	9,96%	6,45%	11,20%	6,94%	10,62%	1,54%	3,76%	4,96%	0,59%
2003	0,52%	19,46%	21,93%	10,06%	6,17%	7,57%	5,40%	14,12%	1,90%	5,38%	6,47%	1,03%
2004	1,22%	16,06%	22,32%	9,81%	8,63%	8,49%	8,33%	10,91%	1,32%	3,59%	5,08%	4,23%
2005	0,93%	16,78%	29,12%	7,62%	8,28%	9,27%	6,43%	7,20%	2,00%	4,93%	5,16%	2,27%
2006	0,78%	12,92%	27,63%	7,66%	5,60%	10,36%	7,78%	10,66%	2,26%	5,31%	5,54%	3,51%
2007	0,64%	14,55%	20,00%	5,79%	5,53%	7,85%	5,26%	6,76%	1,76%	16,75%	12,54%	2,56%
2008	0,52%	11,88%	22,91%	6,03%	6,34%	9,51%	8,47%	9,01%	1,80%	9,40%	8,19%	5,94%
2009	0,59%	13,82%	25,92%	6,71%	7,44%	9,75%	6,40%	6,19%	1,53%	7,79%	8,19%	5,67%
2010	0,61%	17,25%	27,34%	7,11%	7,75%	10,31%	5,79%	5,49%	1,51%	5,36%	6,38%	5,10%
2011	0,60%	15,23%	23,61%	7,15%	8,43%	9,98%	5,77%	5,70%	1,45%	5,35%	9,45%	7,28%
2012	0,48%	14,26%	24,20%	6,91%	10,91%	10,14%	8,04%	6,25%	1,54%	5,62%	6,32%	5,32%
2013	0,77%	14,76%	23,07%	7,07%	10,97%	10,65%	8,21%	6,58%	1,52%	5,09%	5,52%	5,78%
2014	0,66%	14,56%	24,03%	6,32%	10,03%	10,74%	8,43%	6,41%	1,47%	5,42%	5,39%	6,55%
2015	0,95%	13,78%	24,43%	6,38%	11,69%	9,39%	8,35%	5,32%	1,63%	6,32%	5,44%	6,33%
2016	2,22%	11,12%	21,92%	5,96%	14,29%	9,67%	7,79%	5,00%	1,86%	7,15%	6,38%	6,65%
2017	0,85%	10,75%	19,68%	5,68%	10,02%	9,73%	9,54%	8,06%	2,20%	10,92%	6,29%	6,27%
2018	0,35%	10,44%	19,44%	4,46%	9,20%	8,21%	9,83%	8,91%	2,99%	11,07%	8,46%	6,64%

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı 2018, tarafımdan hesaplanmıştır.

3.7. KIRSAL KALKINMA DESTEK TUTARLARI

08.01.2011 tarih, 27809 sayılı Resmi Gazete’de Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun akreditasyonu ve akreditasyon kriterlerinin uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar hakkında yönetmelik çıkmasının ardından kırsal kalkınma konusundaki hibeler kullanılmaya başlandı (Doğan ve Akşahin, 2011: 138). 2011 yılından itibaren kullanılmaya başlayan IPARD fonları yatırımcı için bir güvence olmuştur. 2011 yılında TKDK’nın AB kriterleri çerçevesinde akreditasyonunun sağlanmasıyla beraber kırsal kalkınma destekleri başlamıştır. Bu sebeple Tablo 24’teki veriler 2011 yılı itibariyle verilmiştir.

2011-2018 yılları arasındaki toplam kırsal kalkınma desteklerine bakıldığında (Tablo 24); en çok destekleme ödemesinin 2016 yılında 596,5 milyon TL ile verildiği gözlemlenmektedir. İkinci olarak kırsal kalkınma desteklerinin yoğunlaştığı yıl 589,3 milyon TL ile 2018 senesidir. 2018 senesini destekleme ödeneğinin üçüncü olarak yoğunlaştığı dönem olarak 388,5 milyon TL tutarıyla 2014 izlenmektedir. Anılan yıllarda

kırsal kalkınma desteğinin en az verildiği dönem 252,8 milyon TL ile 2012 senesidir. İkinci olarak en az teşvik ödemelerinin yapıldığı dönem ise 309,8 milyon TL ile 2011'dir. 2011 yılını destekleme ödeneğinin üçüncü olarak en az verildiği dönem olan 2017 senesi 312,8 milyon TL tutarla izlemektedir. 8 yılda Türkiye'de toplam 3,2 milyar TL kırsal kalkınma desteği verilmiş olup, 2016 ve 2018 yılları toplam kırsal kalkınma destekleri 8 yıl ortalaması olan 393,9 milyon TL'nin üzerindedir.

Söz konusu 8 yıllık dönemde verilen kırsal kalkınma desteklerine bölgesel olarak bakıldığında en çok destekleme alan bölgenin 625,4 milyon TL ile Güneydoğu Anadolu bölgesi olduğu gözlemlenmiştir. Ege bölgesi toplamda 502,5 milyon TL kırsal kalkınma desteğiyle anılan yıllarda en çok destek alan ikinci bölgedir. Akdeniz bölgesi ise 337,2 milyon TL destekleme ödemesiyle üçüncü olarak Ege bölgesini izlemektedir. Anılan dönemde en az desteklenen bölgenin 11,4 milyon TL'lik destekleme ödemesiyle İstanbul'dur. İkinci olarak en az desteklenen bölge ise 88,3 milyon TL tutar ile Kuzeydoğu Anadolu bölgesidir. Doğu Karadeniz bölgesi ise 121,1 milyon TL destekleme ödemesiyle üçüncü olarak Kuzeydoğu Anadolu bölgesini izlemektedir.

Bölgeler özelinde inildiğinde Şekil 10 ile Güneydoğu Anadolu bölgesinin kırsal kalkınma destekleri açısından 2015 ve 2017 yılları hariç artış trendinde olduğu gözlemlenmektedir. Ege bölgesinde destekler 2012, 2015 ve 2017 senelerdeki kırılımlar harici artış trendindedir. Akdeniz bölgesine verilen kırsal kalkınma destekleri 8 yıllık dönemde yatay bir seyir izlemiştir. Ortadoğu Anadolu bölgesine ödenen destekleme ödenekleri 2015 yılına kadar artış trendinde olup, 2015 sonrası azalışa geçmiştir. Orta Anadolu bölgesi destekleri 2016 senesi harici genellikle yatay bir seyirde ilerlemiştir. Batı Anadolu bölgesi ise 2016 senesi harici görece durağan bir seyir izlemiştir. Doğu Marmara bölgesi desteklerine bakıldığında 2016 yılına kadar artış trendinde olan desteklerin 2017'deki azalıştan sonra tekrar artış yönlü olduğu görülmektedir. Batı Karadeniz, Batı Marmara, Doğu Karadeniz bölgeleri destekleri de anılan yıllarda yatay bir seyirde bulunmuştur. Kuzeydoğu Anadolu bölgesine verilen destekler yatay seyir izlerken, 2015 senesinde azalış gözlenmiştir. En az destekleme tutarına sahip İstanbul bölgesi ise yatay bir seyir izlemektedir.

2016 senesinde Güneydoğu Anadolu, Ege, Doğu Marmara, Orta Anadolu ve Batı Anadolu bölgelerine verilen kırsal kalkınma destekleri anılan dönemdeki en yüksek tutarları oluşturmaktadır. Sonuç olarak; Batı Anadolu, Batı Karadeniz, Batı Marmara, Doğu Karadeniz, İstanbul grafikleri birbirine benzemekte, bölgelerin anılan yıllarda aldıkları kırsal kalkınma destekleri yatay seyir izlemekte; yani yıllara sarı belirgin artış göstermemektedir. Güneydoğu Anadolu, Ege, Doğu Marmara ve Orta Anadolu bölgeleri grafikleri de benzer özelliklere sahiptir.

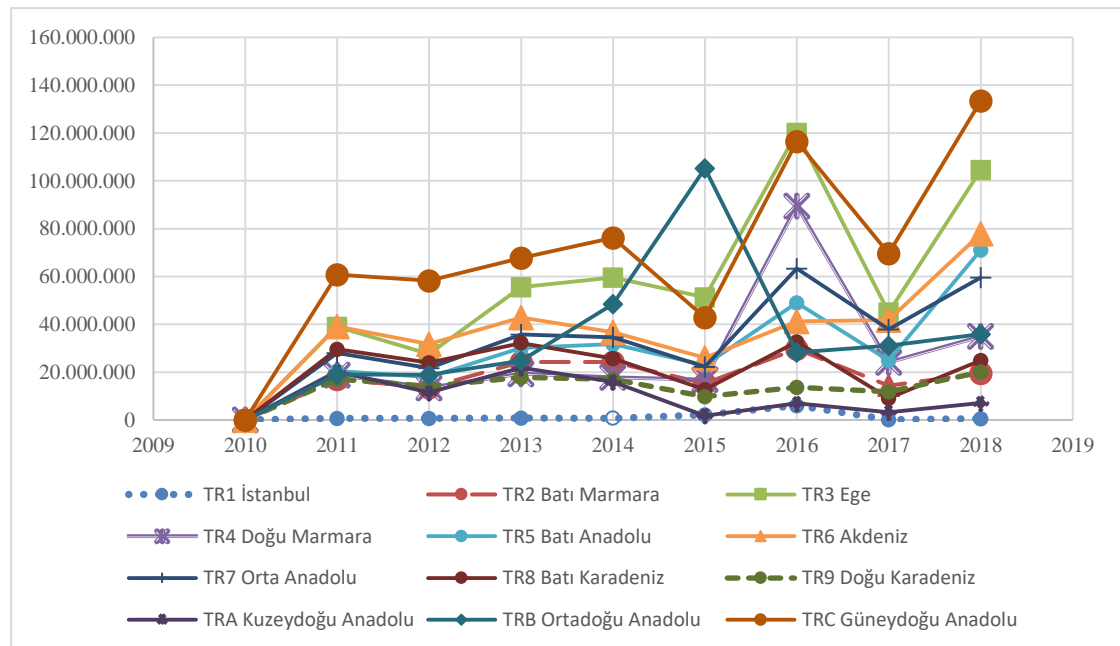
Tablo 24. 2011-2018 Yılları Arası Türkiye'deki Kırsal Kalkınma Destek Tutarları (Bin TL)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC	Toplam
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu	
2011	688	17.043	39.006	18.843	20.463	39.123	27.931	29.560	17.159	20.171	19.061	60.849	309.897
2012	603	13.476	27.626	13.468	17.882	31.699	21.663	23.951	14.018	11.496	18.820	58.189	252.891
2013	778	24.155	55.496	19.399	30.083	42.828	35.693	32.126	17.816	21.792	24.798	67.764	372.729
2014	694	24.156	59.603	17.804	31.692	36.690	34.520	25.759	17.020	15.974	48.434	76.205	388.552
2015	2.066	15.277	51.211	16.908	22.832	26.009	22.176	12.677	9.729	1.767	105.185	42.870	328.707
2016	5.982	29.671	120.056	89.521	49.024	41.219	63.338	32.597	13.604	6.891	28.199	116.496	596.598
2017	170	14.375	44.992	24.136	24.883	41.754	37.826	9.044	11.724	3.216	31.111	69.584	312.815
2018	462	19.480	104.519	34.940	71.077	77.892	59.581	24.889	20.039	7.072	35.860	133.503	589.314

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı 2018, tarafımdan hesaplanmıştır.

Şekil 11. 2011-2018 Yılları Arası Bölgelerdeki Toplam Kırsal Kalkınma Destekleri

Not: Tablo 24'teki veriler kullanılarak, tarafımdan oluşturulmuştur.

3.8. DİĞER TARIMSAL AMAÇLI DESTEK TUTARLARI

2004-2018 yılları arası dönemde toplam diğer tarımsal amaçlı desteklerin en yoğun verildiği bölge Tablo 25'ten de görüldüğü gibi 1,4 milyar TL destekleme ile Doğu Karadeniz bölgesidir. Doğu Karadeniz bölgesini ikinci olarak destekleme ödemelerinin yüksek olduğu 795 milyon TL tutarla Güneydoğu Anadolu bölgesi izlemektedir. Diğer tarımsal amaçlı desteklerin üçüncü olarak en çok verildiği bölge ise 577 milyon TL ile Batı Anadolu bölgesidir. En çok desteklenen bölge olan Doğu Karadeniz, en az desteği alan İstanbul bölgesinden 56 kat daha fazla yardım almaktadır. İstanbul bölgesi 25,9 milyon TL ile diğer tarımsal desteklemeler alt başlığında en az tarımsal amaçlı ödeme yapılan bölgedir. İstanbul bölgesini, ikinci olarak en az destekleme tutarı olan 127,9 milyon TL ile Kuzeydoğu Anadolu bölgesi izlemektedir. Üçüncü olarak en az desteklenen bölge 213,4 milyon TL ile Doğu Marmara bölgesi olarak gözlemlenmektedir.

Anılan yıllara bakıldığında toplam diğer tarımsal amaçlı desteklerin artış trendinde olduğu görülmektedir. 2004 yılında başlayan diğer tarımsal amaçlı destekler, söz konusu yılda sadece Doğu Marmara ve Batı Karadeniz bölgelerine verilmiştir. 2004-2018 arası dönemde 12 bölgenin aldığı diğer tarımsal desteklerin toplamı 5,5 milyar TL'dir. Anılan dönemde toplam desteklerin ortalaması 368,5 milyon TL tutarındadır. 2004-2013 seneleri arası toplam diğer tarımsal amaçlı destekler 15 yıl ortalaması olan 368,5 milyon TL'nin altında kalmaktadır. 2014-2018 seneleri arası toplam diğer tarımsal amaçlı destekler ise bahsedilen ortalamanın üstündedir.

Tablo 25. 2004-2018 Yılları Arası Türkiye’deki Diğer Tarımsal Amaçlı Destek Tutarları (Bin TL)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC	Toplam
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu	
2004	-	-	-	68	-	-	-	970	-	-	-	-	1.038
2005	-	53	173	48	122	66	11.526	63	584	3	5	5	12.646
2006	107	2.558	10.957	1.284	6.326	4.556	16.557	1.280	686	218	538	5.887	50.954
2007	311	4.276	16.271	2.402	11.085	15.859	27.390	2.214	854	346	2.459	30.074	113.541
2008	253	12.036	20.071	4.220	10.432	13.069	7.191	2.297	45.844	373	2.343	20.817	138.945
2009	496	7.099	16.576	2.477	22.575	13.529	11.863	2.988	57.333	233	3.316	17.459	155.943
2010	382	12.886	9.604	4.849	25.591	15.141	15.500	4.787	76.767	976	4.446	20.886	191.814
2011	609	14.792	9.805	6.983	27.718	16.926	23.427	8.691	84.517	1.570	4.940	31.353	231.332
2012	1.167	18.773	13.731	8.434	37.778	26.236	26.891	11.417	102.818	1.283	5.071	37.412	291.011
2013	1.570	19.012	18.207	9.140	27.387	34.663	25.874	16.395	118.376	2.459	7.517	52.076	332.677
2014	2.416	22.516	24.325	11.087	56.243	34.466	33.826	22.436	127.713	2.478	10.539	50.581	398.626
2015	2.599	29.035	33.413	17.046	61.956	52.846	41.290	31.429	152.536	6.108	17.989	109.174	555.419
2016	5.783	61.997	89.012	54.074	104.428	81.713	88.190	87.599	205.698	38.952	62.021	129.263	1.008.732
2017	6.494	71.749	105.668	59.094	112.451	114.482	118.955	84.897	231.328	45.848	69.680	160.259	1.180.905
2018	3.774	55.823	65.490	32.250	73.744	54.396	63.133	67.854	238.384	27.093	51.856	130.740	864.538

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı 2018, tarafımdan hesaplanmıştır.

Yıllar bazında Türkiye’de verilen toplam diğer tarımsal amaçlı destekleme tutarları incelendiğinde (Tablo 26); 2009 yılı hariç destekleme oranının en düşük olduğu İBBS bölgesi İstanbul’dur. 2009 yılında oransal olarak en az desteklenen bölge %0,15’lik oran ile Kuzeydoğu Anadolu bölgesidir. İkinci olarak en az desteklenen bölge ise yine 2009 senesi hariç Kuzeydoğu Anadolu bölgesidir. 2009’da en az desteklenen ikinci bölge %0,32’lik oranla İstanbul olarak gözlemlenmiştir. 2005, 2006, 2010, 2011-2014 dönemlerinde üçüncü olarak en az desteklenen bölge Ortadoğu Anadolu bölgesi olup, bunu 2009, 2015-2018 dönemleriyle Doğu Marmara bölgeleri izlemektedir.

Yıllara sari en fazla desteklenen bölge 2008-2018 seneleri arasında Doğu Karadeniz bölgesidir. 2004 yılında %93,44’lük oranla Batı Karadeniz, 2005 ve 2006 yılında %91,14 ile %32,49’luk oranlarla Orta Anadolu ve 2007 yılında %26,49’luk oranla Güneydoğu Anadolu bölgeleri anılan yıllarda en çok diğer tarımsal amaçlı destekleme tutarlarına sahip bölgelerdir. İkinci olarak en çok desteklenen bölge 2008, 2011, 2013, 2015-2018 dönemlerinde Güneydoğu Anadolu bölgesidir. Güneydoğu Anadolu bölgesini 2009, 2010, 2012 ve 2014 seneleriyle Batı Anadolu bölgesi izlemektedir. 2004’te %6,56’lık oranla Doğu Marmara, 2005’te %4,62’lik oranla Doğu Karadeniz, 2006’da %21,50’lik

oranla Ege ve 2007'de %24,12'lik oranla Orta Anadolu bölgesi ikinci olarak en çok sübvans edilen bölgelerdir. 2006, 2011, 2015, 2016 ve 2018 senelerinde üçüncü olarak en çok sübvans edilen bölge olan Batı Anadolu bölgesi düzenli bir gelişim göstermektedir.

Tablo 26. Toplam Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler İçinde Bölgelere Verilen Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler (Bölge Bazlı Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler/Toplam Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu
2004	-	-	-	6,56%	-	-	-	93,44%	-	-	-	-
2005	-	0,42%	1,37%	0,38%	0,96%	0,52%	91,14%	0,50%	4,62%	0,02%	0,04%	0,04%
2006	0,21%	5,02%	21,50%	2,52%	12,41%	8,94%	32,49%	2,51%	1,35%	0,43%	1,06%	11,55%
2007	0,27%	3,77%	14,33%	2,12%	9,76%	13,97%	24,12%	1,95%	0,75%	0,31%	2,17%	26,49%
2008	0,18%	8,66%	14,45%	3,04%	7,51%	9,41%	5,18%	1,65%	32,99%	0,27%	1,69%	14,98%
2009	0,32%	4,55%	10,63%	1,59%	14,48%	8,68%	7,61%	1,92%	36,77%	0,15%	2,13%	11,20%
2010	0,20%	6,72%	5,01%	2,53%	13,34%	7,89%	8,08%	2,50%	40,02%	0,51%	2,32%	10,89%
2011	0,26%	6,39%	4,24%	3,02%	11,98%	7,32%	10,13%	3,76%	36,53%	0,68%	2,14%	13,55%
2012	0,40%	6,45%	4,72%	2,90%	12,98%	9,02%	9,24%	3,92%	35,33%	0,44%	1,74%	12,86%
2013	0,47%	5,71%	5,47%	2,75%	8,23%	10,42%	7,78%	4,93%	35,58%	0,74%	2,26%	15,65%
2014	0,61%	5,65%	6,10%	2,78%	14,11%	8,65%	8,49%	5,63%	32,04%	0,62%	2,64%	12,69%
2015	0,47%	5,23%	6,02%	3,07%	11,15%	9,51%	7,43%	5,66%	27,46%	1,10%	3,24%	19,66%
2016	0,57%	6,15%	8,82%	5,36%	10,35%	8,10%	8,74%	8,68%	20,39%	3,86%	6,15%	12,81%
2017	0,55%	6,08%	8,95%	5,00%	9,52%	9,69%	10,07%	7,19%	19,59%	3,88%	5,90%	13,57%
2018	0,44%	6,46%	7,58%	3,73%	8,53%	6,29%	7,30%	7,85%	27,57%	3,13%	6,00%	15,12%

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı 2018, tarafından hesaplanmıştır.

Sonuç olarak; ülkemizdeki tarımsal destekler tarımın geliştirilmesi, kırsal kalkınma, istihdam, canlı beslenmesi, sanayi kolları için hammadde temini gibi çeşitli amaçlarla yapılmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde tarım desteklerinin bölgesel dağılımı ürün bazlı (fark ödemesi destekleri), alan bazlı, hayvancılık, kırsal kalkınma ve diğer tarımsal amaçlı olarak incelenmiştir. 12 İBBS bölgesine ayrılan Türkiye'de bölgeler bazında bahsedilen desteklerin tutar olarak yoğunlaştığı bölgeler gözlemlenmektedir. 2002-2018 dönemi arasında çalışmada incelenen desteklerin gelişim durumları analiz edilmiştir. Ayrıca tarımsal destekler bahsedilen amaçlar dışında bölgesel üretim, istihdam, gelir dağılımı, eğitim, kalkınma gibi faktörleri de etkilemektedir.

3.9. TARIMSAL GSYH VE TARIMSAL DESTEKLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Çalışmanın bu kısmında TÜİK'ten alınan 2004-2017 yıllarına ait 81 il itibarıyla tarımsal GSYH, 12 İBBS bölgesi bazında toplulaştırılmıştır. Öncelikle, anılan yıllara ait bölgelerin tarımsal üretim değerleri incelenmiştir. Ardından, bölgeler bazındaki tarımsal üretimin içinde desteklerin oranları ortaya çıkarılmıştır. Bu sayede tarımsal desteklerin bölgesel olarak tarımsal üretim üzerindeki etkisi hesaplanmıştır. Tarımsal desteklerin bölgesel dağılımı ile milli gelir paylarının oransal analizi anılan dönemde sadece tarım politikalarındaki bölgesel değişimi değil aynı zamanda gelirin yeniden dağıtım üzerindeki etkileri de gösterir niteliktedir.

2004-2017 yılları arasında Türkiye'deki tarımsal üretimin 12 bölge bazında ortalamalarına bakıldığında (Tablo 27), tarımsal milli gelirin en büyük payını 20,2 milyar TL ile Ege bölgesi oluşturmaktadır. İkinci büyük payı ortalama 18,3 milyar TL üretim değeriyle Akdeniz bölgesi, üçüncü büyük payı ise 10,5 milyar TL tarımsal milli gelir ile Güneydoğu Anadolu bölgesi oluşturmaktadır. Sanayileşmiş bir bölge olması sebebiyle tarımsal üretime en az katkısı olan bölge diğer analizlerde olduğu gibi İstanbul bölgesidir. İstanbul bölgesinin tarımsal milli gelire katkısı anılan yıllarda ortalama 703 milyon TL'dir. İstanbul'u takip eden Doğu Karadeniz bölgesi ortalama 4,5 milyar TL, Kuzeydoğu Anadolu bölgesi ortalama 4,8 milyar TL ve Ortadoğu Anadolu bölgesi ortalama 5,1 milyar TL tarımsal milli gelir üretmektedir.

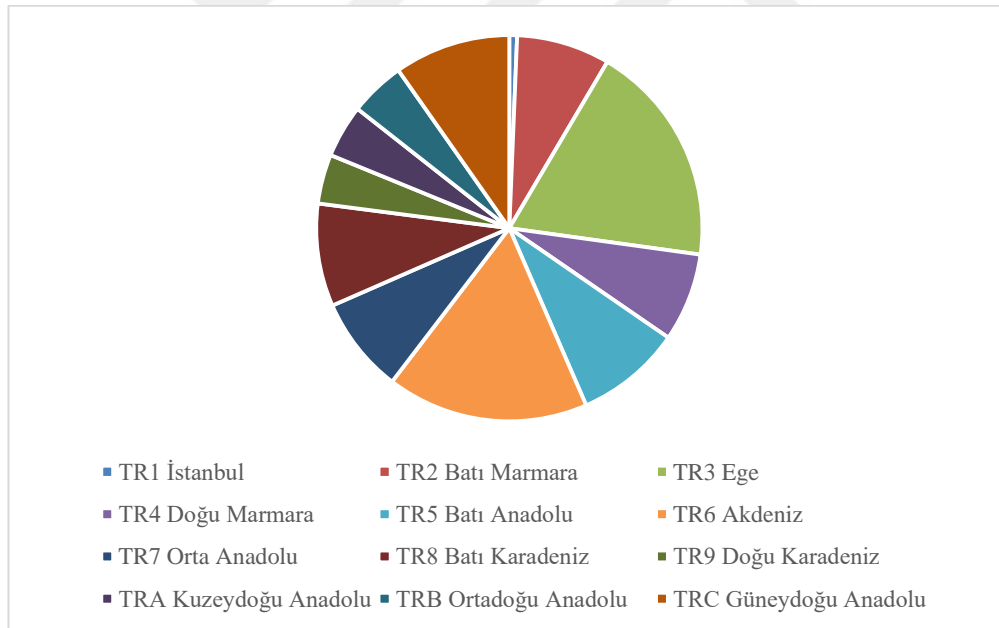
Tablo 27. 2004-2017 Yılları Arası Türkiye'deki Tarım Sektörüne Ait Bölgesel GSYH (Bin TL)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC	Toplam
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu	
2004	530.330	4.716.433	9.859.575	4.310.032	4.591.878	9.298.881	4.591.649	5.205.533	1.976.887	2.428.078	2.080.296	4.775.572	54.365.145
2005	601.554	5.353.666	10.606.327	5.036.562	5.188.263	11.215.099	5.059.010	5.558.931	2.902.354	2.479.843	2.861.832	5.486.158	62.349.598
2006	566.282	5.234.680	12.066.662	5.136.583	5.182.262	11.676.697	4.758.091	5.589.989	3.170.722	2.503.794	2.655.052	5.874.781	64.415.593
2007	526.371	5.539.999	11.355.582	5.148.828	5.458.589	13.120.282	4.912.127	5.723.605	3.089.385	2.570.803	2.831.586	5.919.950	66.197.107
2008	512.739	6.557.107	13.766.366	5.677.180	6.241.509	14.140.774	5.448.256	7.013.214	3.470.984	2.715.556	3.125.763	5.781.897	74.451.345
2009	542.941	6.491.799	14.605.335	6.256.617	7.326.636	15.235.570	6.438.827	7.315.832	3.140.880	3.181.085	3.485.349	7.213.403	81.234.274
2010	572.084	8.447.135	18.589.050	7.164.080	7.894.729	20.110.129	8.500.897	9.265.324	4.047.598	4.754.507	4.764.237	10.593.865	104.703.635
2011	643.161	9.062.712	20.181.390	7.880.927	10.037.614	20.866.646	9.702.430	9.984.338	4.189.045	5.162.528	5.404.538	11.722.839	114.838.169
2012	782.857	9.384.013	23.761.822	8.883.052	10.136.065	19.664.541	9.542.040	10.683.876	4.773.186	5.813.458	6.017.528	12.250.453	121.692.893
2013	733.029	8.915.363	23.067.583	8.627.692	11.673.819	19.675.434	10.060.412	10.310.755	4.714.867	5.545.230	5.628.989	12.755.906	121.709.079
2014	900.667	11.009.349	27.639.668	10.291.341	12.811.071	21.001.580	11.281.421	10.918.775	4.685.062	5.652.236	5.476.709	13.056.866	134.724.745
2015	974.199	11.413.402	30.074.464	12.098.387	14.835.036	24.920.956	13.525.776	14.013.351	8.649.766	7.234.628	7.499.416	16.208.538	161.447.917
2016	989.320	12.220.097	31.780.144	11.560.616	14.949.039	25.483.504	12.827.587	13.400.650	6.007.201	7.534.130	8.370.609	16.181.721	161.304.618
2017	962.310	14.045.062	35.647.638	13.882.176	18.122.555	29.205.301	15.217.490	15.233.708	7.726.072	9.253.800	10.082.634	19.621.430	189.000.175

Kaynak: TÜİK, tablo tarafımdan oluşturulmuştur.

Anılan yıllarda Türkiye’deki tarımsal üretim sonucu elde edilen milli gelirin %19’luk kısmı Ege bölgesinden, %17’lik kısmı Akdeniz bölgesinden, %10’luk kısmı Güneydoğu Anadolu bölgesinden gelmiştir (Şekil 12). Batı Anadolu ve Batı Karadeniz bölgeleri GSYH’nın yaklaşık %9’arlık kısmını oluşturmuştur. Orta Anadolu ve Batı Marmara bölgeleri de ülkemizin tarımsal milli gelirinin %8’ine sahiptir. Doğu Marmara bölgesi üretimin %7’sini, Ortadoğu Anadolu bölgesi ise üretimin %5’ini gerçekleştirmektedir. Kuzeydoğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgeleri de ayrı ayrı milli gelirin %4’lük kısımlarını oluşturmaktadır. Tarımsal alanların yetersizliği, bölgenin sanayi ağırlıklı üretimde bulunması gibi nedenlerden dolayı İstanbul bölgesinin tarımsal üretimi ülke milli gelirinin %1’ini oluşturmuştur.

Şekil 12. 2004-2017 Yılları Arası Tarımsal GSYH Bölgesel Dağılımı

Kaynak: TÜİK, Tablo 27’den yararlanılarak tarafımdan oluşturulmuştur.

İkinci olarak; 12 bölge itibariyle tarımın üretim değeriyle, devletin o bölgedeki tarım sektörüne verdiği toplam destek tutarı incelenmiştir. Bölgeler bazındaki tarımsal GSYH içinde o bölgeye sağlanan desteklerin oranı analiz edilmiştir. Bu şekilde tarımsal üretimin ne kadarına devletin destek verdiği anlaşılmaya çalışılmaktadır.

2004-2017 yılları arasında devletin oransal olarak en çok desteklediği bölgeler ortalama %12,44 ve % 12,22 ile Doğu Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgeleridir (Tablo 28). Anılan yıllarda devlet, Batı Marmara bölgesine tarımsal üretimin ortalama %8,39'u kadar destek vermiştir. Tarımsal milli gelirin Orta Anadolu bölgesinde %6,88'lik kısmı, Batı Anadolu bölgesinde %6,79'luk kısmı ve Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde %6'lık kısmı tarımsal devlet destekleriyle sübvans edilmiştir. Ortadoğu Anadolu bölgesinin tarımsal üretiminin %5,93'ü ve İstanbul bölgesinin tarımsal üretiminin ortalama %5,09'u söz konusu yıllarda desteklenmiştir. Ayrıca, Ege'nin tarımsal üretiminin %4,67'si, Doğu Marmara'nın tarımsal üretiminin %4,34'ü, Batı Karadeniz'in %4,26'sı ve Akdeniz'in %3,78'i devlet tarafından sübvans edilmiştir. Tarımsal teşviklerin bölgesel dağılımı genel anlamda değerlendirildiğinde, teşviklerin üretim üzerine etkilerinin yoğunlaştığı bölgelerin Doğu Karadeniz, Güneydoğu Anadolu ve Batı Marmara olduğu gözlemlenmektedir. Akdeniz, Batı Karadeniz ve Doğu Marmara bölgelerine verilen desteklerin üretim üzerine etkilerinin bahsedilen diğer bölgelere göre nispeten daha az olduğu söylenebilir. Ayrıca İstanbul bölgesi tarımsal bir bölge olmamasına rağmen tarımsal milli gelirin içinde bölgeye ayrılan desteklerin oranı 12 bölge arasında ortalama değerlerdedir. Yani bölgeye verilen destek, bölgedeki tarımsal üretimi ortalama %5,09 seviyelerinde etkilemektedir.

Tablo 28. Toplam GSYH İçinde Bölgelere Verilen Tarımsal Destekler (Toplam Tarımsal Destekler/ Bölge Bazlı Tarımsal GSYH)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu
2004	2,59%	6,68%	4,41%	4,08%	7,51%	3,08%	8,24%	3,88%	4,23%	5,50%	7,26%	9,46%
2005	2,42%	6,88%	5,27%	3,32%	7,14%	3,39%	8,53%	3,92%	6,42%	8,20%	5,91%	11,47%
2006	3,66%	9,25%	5,86%	4,49%	8,39%	4,72%	10,57%	5,27%	7,12%	8,50%	7,93%	13,98%
2007	3,97%	9,37%	6,75%	4,52%	10,18%	5,07%	11,50%	5,30%	7,05%	11,12%	8,95%	17,14%
2008	4,24%	8,44%	4,97%	3,81%	6,88%	3,95%	8,65%	4,35%	6,82%	9,31%	7,78%	18,57%
2009	4,66%	9,42%	3,64%	2,64%	5,16%	3,11%	5,32%	2,94%	7,20%	4,41%	4,35%	11,89%
2010	3,98%	6,64%	3,42%	4,09%	5,97%	2,44%	4,69%	3,21%	18,22%	3,08%	3,79%	9,83%
2011	4,83%	8,10%	4,14%	5,01%	6,27%	3,28%	4,82%	3,98%	19,56%	4,38%	6,20%	10,98%
2012	4,11%	7,77%	4,26%	4,65%	6,12%	4,03%	5,66%	4,08%	17,46%	4,28%	4,71%	11,19%
2013	6,17%	10,52%	4,90%	5,72%	6,97%	4,31%	5,82%	4,83%	17,87%	4,75%	5,00%	11,89%
2014	4,63%	7,56%	4,29%	4,55%	6,57%	4,11%	5,96%	4,80%	19,28%	4,88%	6,01%	11,76%
2015	6,58%	8,31%	4,58%	4,16%	4,84%	3,64%	4,48%	3,49%	11,33%	4,27%	5,43%	10,77%
2016	11,10%	8,64%	4,47%	5,41%	7,80%	3,84%	6,05%	4,57%	17,33%	5,08%	4,94%	11,23%
2017	8,26%	9,83%	4,48%	4,34%	5,27%	3,99%	6,09%	5,03%	14,31%	6,22%	4,71%	10,90%

Kaynak: TÜİK, Tarım ve Orman Bakanlığı verilerinden yararlanılarak tarafımdan oluşturulmuştur.

Tarımsal desteklerin bölgesel dağılımı analiz sonuçları kapsamında değerlendirildiğinde, desteklerin milli gelir üzerinde paylarının yüksek olduğu bölgelerin Doğu Karadeniz, Güneydoğu Anadolu ve Batı Marmara olduğu gözlemlenmektedir. Orta Anadolu, Batı Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu ve Ortadoğu Anadolu bölgelerinde de tarım desteklerinin bölgesel bazda üretim üzerine etkileri ortalama %6 civarındadır. Akdeniz, Batı Karadeniz ve Doğu Marmara bölgelerinin aldığı tarımsal desteklerin bölgesel milli gelir üzerine etkilerinin bahsedilen diğer bölgelere göre nispeten daha az olduğu söylenebilir. İstanbul tarımsal bir bölge olmamasına rağmen verilen destekler milli gelirini %5 civarında etkilemektedir. 2004-2017 döneminde genel olarak Türkiye'deki tarımsal milli gelirin bölgesel dağılımı değerlendirildiğinde Ege, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin tarımsal üretimin ana bölgeleri olduğu gözlemlenmektedir. 12 bölge içinde tarımsal GSYH içindeki payları da göz önünde bulundurulduğunda Güneydoğu Anadolu, Batı Marmara, Orta Anadolu ve Batı Anadolu bölgelerinin tarımsal üretimlerinin önemli bir payını devlet desteklemiştir.

Tez çalışması kapsamında milli gelirin bölgesel dağılımı ve milli gelire devlet yardımlarının bölgesel etkisi analiz edilmiştir. Devlet hem tarımı desteklemekte (etki analizleriyle bu desteklerin tarım üretimi üzerindeki çıktıya etkisi hesaplanamıyor), hem de milli gelirin sektörel ve bölgesel dağılımını değiştirmektedir. Yeterli veri olduğunda etki analizleriyle birlikte yapılan bu analiz bütüncü bir yapıya ulaşacaktır.

SONUÇ

Tarım, ülke ekonomileri üzerinde geniş etkileri olan, nüfusun beslenme ihtiyacını, istihdam olanaklarını, üretimi, tüketimi, dış ticareti, ülkelerin katma değerini kapsayan önemli bir alandır. Ülkede yaşayan nüfusun yaşamını sürdürebilmesi için gereken ana besin maddelerinin üretiminde temel rol oynaması, önemli bir ekonomik kaynak olması, birçok sektör (giyim, beslenme, gıda, sanayi vb.) için gereken hammadde ihtiyacını karşılaması gibi ana işlevleri vardır. İklim koşullarının farklılığı dolayısıyla yıldan yıla, dönemden döneme verimliliğin değişkenliği, ekonomilerdeki istikrarsızlık, günün iktisadi koşullarındaki değişkenlik, ülkeler arasındaki siyasi ve politik bariyerler gibi etkenlerden dolayı tarım sektöründe devlet müdahalelerine ihtiyaç duyulmaktadır. Dünyada uygulanan tarımsal politikalar, o ülkenin ekonomik, siyasi, sosyal özelliklerine, mali durumlarına, nüfusun istihdamına, sanayiye ve üretimine göre farklılıklar göstermektedir. Ülkeler kendi içlerinde demografik, coğrafi, ekonomik, siyasi ve nüfusun alışkanlıkları bakımından tarımsal politikalara yönelimlerinde değişkenlikler göstermektedir. Dolayısıyla ülkelere göre sektördeki müdahale politikaları farklıdır.

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilk yıllarında uygulanan tarımsal politikaların salt amacı ülke nüfusunun beslenme ihtiyacını karşılama doğrultusunda yönelmişken, ileriki yıllarda makineleşme ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle sanayide kullanılacak hammadde ihtiyacının karşılanması, katma değer yaratma, dış ticaretin geliştirilmesi gibi hedefler çerçevesinde gelişmiştir. 1980’lerde Türkiye’de tarımsal politikalar devlet müdahalesiyle şekillenmiş, ekonomiyi koruyucu ve üretimi teşvik edici yollar izlemiştir. Genel anlamda tarımsal desteklemelerin mikro ölçekte amacı çiftçilerin üretimlerini desteklemekle başlayıp, üreticilerin yani çiftçilerin ekonomik standartlarını artırmak ve tüketicilere uygun fiyatlı ürünlerin arzını sağlamaktır. Türkiye’de uygulanan desteklemeler çoğunlukla makroekonomik politikalar ile oluşturulmuş ve zamanın koşulları altında şekillenmiştir. 1980-2001 yılları arasında fiyat desteği, girdi desteği, teşvik primleri, kredi ve fark ödemesi destekleri gözlemlenirken, sonraki dönemlerde alan bazlı destekler, fark ödemeleri destekleri, hayvancılık destekleri, telafi edici ödemeler, diğer amaçlı destekler, tarım sigortaları destekleri, kırsal kalkınma destekleri, alternatif ürün destekleri, çevre amaçlı tarımsal arazilerin korunması desteği (ÇATAK) Türkiye’de uygulanmıştır.

Analiz sonuçlarına göre; 2002-2018 yılları arası Türkiye'deki toplam tarımsal destek tutarlarına bakıldığında en çok desteği alan bölgenin 2,3 Milyar TL'lik tutar ile Güneydoğu Anadolu bölgesi olduğu gözlemlenmektedir. Destekleme büyüklüğü bazında Güneydoğu Anadolu bölgesini Ege, Akdeniz ve Doğu Karadeniz bölgeleri takip etmekte iken, en az desteklenen bölge İstanbul bölgesidir. İstanbul tarımsal olarak en az desteklenen bölge olup, bunu Doğu Karadeniz izlemektedir. Şüphesiz İstanbul bölgesi sanayi ve hizmet sektörü yoğun bir bölge olduğundan dolayı tarımsal destekleri en az alan bölgedir.

Anılan yıllar arasında İBBS bölgelerinde fark ödemeleri başlığı altında; yağlık ayçiçeği, kanola, soya fasulyesi, zeytinyağı, dane mısır, hububat, buğday, diğer hububat, kütlü pamuk, kuru fasulye, mercimek, çeltik, nohut, yaş çay, aspir gibi ürünler desteklenmektedir. En fazla fark ödemeleri alan bölgenin 12,25 milyar TL tutarı ile Güneydoğu Anadolu, en az desteklenen bölgenin 143 milyon TL ile Kuzeydoğu Anadolu bölgesi olduğu analiz edilmiştir. Genel anlamda fark ödemeleri destekleri değerlendirildiğinde Kuzeydoğu Anadolu, İstanbul, Ortadoğu Anadolu ve Doğu Marmara bölgelerinin diğer bölgelere göre daha az desteklendiği gözlemlenmiştir. Bu bölge grubuna ayrılan destekleme tutarı 0-70 milyon TL arasındadır. Özellikle İstanbul ve Doğu Marmara bölgelerinin Türkiye geneline göre nüfus yoğunluğunun fazla olmasına rağmen, tarımsal desteklemelerinin oldukça düşük tutarlarda verilmesi bu bölgelerde sanayi ve hizmet sektörlerinin ön planda olması kaynaklıdır. Aynı zamanda bu bölgelerin kendilerine yetebilir tarım üretimi yapabilme kabiliyetlerinin de sınırlı olduğunu göstermektedir. Batı Karadeniz, Orta Anadolu, Doğu Karadeniz ve Batı Anadolu bölgelerine ayrılan fark ödemeleri İstanbul'un içinde bulunduğu gruba verilen desteklere göre nispeten yüksektir. Bu grubu Ege, Batı Marmara ve Akdeniz bölgeleri 0-760 milyon TL arasındaki fark ödemeleri destek tutarlarıyla izlemektedir. Gerek iklim koşullarının uygunluğu, gerekse anılan bölgelerdeki ekonomik faaliyetlerin çeşitliliğinden ötürü bu grubun tarımsal desteklerden maksimum fayda sağladığı söylenebilir.

Alan bazlı ödemelere gelindiğinde en fazla desteklenen bölgenin Doğu Karadeniz olduğu gözlemlenmektedir. Hayvancılık desteklerinin en yoğun verildiği bölge Ege bölgesi iken, desteklerin minimum olduğu bölge 515 milyon TL destekleme ödemesi ile Doğu Karadeniz bölgesidir. Kırsal kalkınma desteklerine gelindiğinde en çok destekleme alan

bölgenin 625,4 milyon TL ile Güneydoğu Anadolu bölgesi, en az desteklenen bölgenin 11,4 milyon TL'lik destekleme ödemesiyle İstanbul bölgesi olduğu analiz edilmiştir. Güneydoğu Anadolu, Ege ve Ortadoğu Anadolu bölgelerinin kırsal kalkınma desteklerinin yoğunlaştığı alanlar olduğu görülmektedir. İstanbul, Kuzeydoğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgeleri ise kırsal kalkınma desteklerinin diğer bölgelere oranla düşük kaldığı alanlardır. Diğer tarımsal amaçlı desteklerin en yoğun verildiği bölge ise Doğu Karadeniz bölgesidir. Tüm tarımsal desteklemelere bakıldığında 15 milyonluk (TÜİK, 2017) nüfusuna göre İstanbul bölgesi ve çevresinin çok az miktarda desteklendiği gözlemlenmektedir. Bu durumun nedeni şüphesiz İstanbul bölgesinin sanayi ve hizmet ağırlıklı bir bölge olmasıdır.

Tarımsal desteklerin milli gelir içindeki payları değerlendirildiğinde; toplamda tarımsal milli gelirin yaklaşık %81'inin devlet destekleriyle sağlandığı görülmektedir. 12 bölge içinde diğer bölgelere kıyasla tarımsal üretimin daha çok desteklendiği bölgeler Doğu Karadeniz, Güneydoğu Anadolu ve Batı Marmara bölgeleridir. Bu üç bölgeye verilen destekler toplam tarımsal üretimin %33'üne denk gelmektedir. Akdeniz, Batı Karadeniz ve Doğu Marmara bölgelerinin aldığı tarımsal desteklerin bölgesel milli gelir içindeki payının (toplamda %12) bahsedilen diğer bölgelere göre nispeten daha az olduğu söylenebilir. 2004-2017 yılları arasında Ege, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ülkenin tarımsal milli gelirinin %45'ini oluşturmaktadır. Bu veriler ışığında bu bölgelerin tarımsal üretimin ana bölgeleri olduğu söylenebilir. Bütün analizler göz önünde bulundurulduğunda 12 bölgeden Güneydoğu Anadolu, Batı Marmara, Orta Anadolu ve Batı Anadolu bölgelerinin tarımsal üretimlerinin önemli bir payının devlet destekleriyle sağlandığı görülmektedir.

Çalışmada görüldüğü üzere devlet tarıma önemli bir destekleme bütçesi ayırmaktadır; ancak bu dağılım bölgeler arası ciddi farklılıklar göstermektedir. Desteklemeler özellikle Güneydoğu Anadolu, Ege ve Batı Marmara bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Desteklemelerin doğal sonucu olarak anılan bölgelerde üretim, istihdam, gelir dağılımı, eğitim ve kalkınmanın pozitif yönlü etkilendiği söylenebilir. Bundan ayrı olarak İstanbul, Kuzeydoğu Anadolu ve Ortadoğu Anadolu bölgelerine nüfus yoğunluklarıyla doğru orantılı olarak desteklemeler yapılmamıştır. Bahsi geçen bölgelerdeki kalkınma seviyesinin yükseltilmesi, bölgesel istihdamın artırılması, tarımsal üretimin geliştirilmesi

ve bölgelerin kendi nüfuslarını doyurabilmesi gibi hedefler için bu bölgelere gereken spesifik desteklerin artırılması sağlanabilir.

Tez çalışması kapsamında milli gelirin bölgesel dağılımı, milli gelir içinde iktisadi faaliyet kollarının payı ve bölgesel dağılımı, tarımsal desteklerin destek başlıkları kapsamında bölgesel dağılımı, desteklerin bölgesel milli gelirdeki sektörel üretimdeki dağılımı, bölgeler itibariyle tarımın üretim değeriyle devletin o bölgedeki tarım sektörüne verdiği toplam destek tutarları analiz edilmiştir. Devlet tarım alanında yaptığı yardımlarla hem tarımı desteklemekte, hem de milli gelirin yeniden dağılımını sağlamaktadır. Yeterli veri elde edildiği takdirde yapılacak etki analizleri gelecekteki çalışmalara ışık tutacaktır.

KAYNAKÇA

- Abay, C., Olhan, E., Uysal, Y., Yavuz, F., Türkekul, B. (2004). “Türkiye’de Tarım Politikalarında Değişim”, *Ziraat Mühendisleri Odası*: 3.
- Acar, M. (2006). “DTÖ ve AB Işığında Türk Tarımının Geleceği”, Orion, Yayınevi, Ankara: 278.
- Acar, M., Bulut, E. (2009). “Türkiye’de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Son Gelişmeler”. *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*: 1-19.
- Aktan, R. (1973). “Tarımsal Ürünlerde Destekleme. Tarımsal Ürünlerde Fiyatlar ve Destekleme Politikası Semineri”. *İzmir Ticaret Borsası Yayın No: 10*, İzmir: 129-142.
- Anderson, K., Hayami, Y., (1986). “The Political Economy of Agricultural Protection”. *Allen & Unwin*, London.
- Ataseven, Y. (2016) “Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları: Genel Bakış Ve Güncel Değerlendirmeler”. *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*.
- Aydoğuş, O. (1999). “Buğdayda Alternatif Destekleme Politikalarının Refah ve Dağılım Etkileri: Destekleme Alım, Fark Ödeme Ve Gelire Doğrudan Destek Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi”. *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, Nisan: 39-51.
- Babacan, A. (2000). “Genel Tarım Politikaları Çerçevesinde Doğrudan Gelir Ödemeleri Sistemi”. Ankara, *Devlet Planlama Teşkilatı*, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.
- Babacan, A. (1996). “Dünyada ve Türkiye’de Tarımsal Destekleme-Uluslararası Kısıtlar Altında Türkiye İçin Bir Destekleme Sistemi”, DPT, Uzmanlık Tezi.
- Babacan, A. (1999) “Genel Tarım Politikaları Çerçevesinde Doğrudan Gelir Ödemeleri Sistemi”, *T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları*.

- Baffes, J., de Gorter, H. (2005). “ Disciplining Agricultural Support Through Decoupling” *World Bank Policy Research Working Paper* No. 3533.
- Bakırcı, M., (2007). “Türkiye’de Kırsal Kalkınma Kavramlar, Politikalar, Uygulamalar”, *Nobel Yayın* No:1116, Ankara.
- Baldwin R., Wyplosz C., (2004) “The Economics of European Integration”, McGraw-Hill.
- Bale, M., Lutz, E. (1981) “Price Distortions in Agriculture and Their Effects: An International Comparison” *American Journal of Agricultural Economics*, Vol. 63, No. 1: 8-22.
- Bayraç, H. N., Yenilmez, F. (2005) “Türk Tarımının AB Ortak Tarım Politikasına Uyum Çalışmaları ve Olası Ekonomik Etkileri” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s.1: 23–42.
- Becker, G., (1983) A Theory of Competition Among Pressure Groups for Political Influence, *The Quarterly Journal of Economics* Vol. 98, No. 3: 371-400.
- Bečvářová, V. (2007). “An Impact Of Direct Payments On Production Decisions in Agriculture”. *Mendel University of Agriculture and Forestry*, Brno, Czech Republic: 325–332.
- Bekkerman,A., Belasco, E.J., Smith, V.H., (2018). "Where the Money Goes: The Distribution of Crop Insurance and Other Farm Subsidy Payments," *American Enterprise Institute*, January 2018.
- Bor, Ö. (2005). “Doğrudan Gelir Desteği Sistemi Sonrasına Bir Bakış”. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*: 33-31.
- Bovard, J. (2005). "Hoover's Second Wrecking of American Agriculture," *Future of Freedom Foundation*.
- Brandt, K. (1945). “The Reconstruction of World Agriculture”. New York: *W. W. Norton and Company*: 416.
- Bulmuş, İ. (1998). “Mikroiktisat”, Cantekin Matbaa, Ankara.

- Can, M., Esengün, K. (2007). “Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Programlarının Türkiye’nin Kırsal Kalkınması Açısından İncelenmesi: SAPARD ve IPARD Örneği”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*: 43-56.
- Chauhan, D.S. (1952), “Agricultural Economics”. *Agra India: Lakshmi Narain Agarwal Educational Publishers*: 354.
- Civan, A. (2010). “Türkiye’de Tarımsal Destek Politikaları”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:25, Sayı:1: 127-146.
- Congressional Budget Office, (2017). "Options to Reduce the Budgetary Costs of the Federal Crop Insurance Program".
- Coşkun, A. (2003). “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi”, *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, Sayı:4: 72-77.
- Çakmak, E., H. Kasnakoğlu, T. Yıldırım (1998) “Fark Ödeme Sisteminin Ekonomik Analizi”, *Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayını*, Ankara.
- Çelik, T., Çelik, M., İyisoy, A. (2010). “Koronar Kolateral Dolaşım”. *Türk Kardiyol Derneği Arş. – Arch. Turkish Society Cardiol*: 505-514.
- Çivi, H. (1977). “Tarımsal Ürünlerde Taban Fiyatlar ve Türkiye’de Taban Fiyat Politikası”. A.Ü. Yayın No: 485. İşletme Fakültesi Yayın No: 50. Araştırma Serisi No:42. Erzurum.
- Çütçü, İ., Telli, R., (2019). “Avrupa Birliği Tarımsal ve Kırsal Kalkınma Destek Programı (Ipard) ile Tarım İhracatı İlişkisi: Türkiye Örneği”, *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 4(8): 101-117.
- Demirdöğen, A., Olhan, E. (2014).” Türkiye ve Rusya Tarımsal Ticaretinin Politika Değişimi Açısından Değerlendirilmesi”. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 20(2):101-111.
- Dernek, Z. (2006). “Cumhuriyet’in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*: 1-12.
- Dinler, Z. (1993). “Tarım Ekonomisi”, Ekin Yayınevi, Bursa
- Dinler, Z. (2002). “Mikro Ekonomi”, 14. Baskı, Ekin Kitapevi Yayınları, Bursa

- Dinler, Z. (2004). “İktisada Giriş”, Ekin Kitapevi Yayınları, Bursa
- Doğan, S., Akşahin, S. B. (2011). “Türkiye ve AB’de Kırsal Kalkınma: Bir Mevzuat Derlemesi” *T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü*, Ankara.
- Doğan, Z., Arslan S. ve Berkman, A. N. (2015). “Türkiye’de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış”. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1):29-41.
- DPT, (2000a). “Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, Ankara.
- DPT, “2010 Yılı Programı” (2009) , <http://www.dpt.gov.tr>, erişim tarihi: 11.12.2018.
- DPT., (2000b). “Kırsal Kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı”, Ankara.
- Dufumier, M., (1986) “Les Politiques Agraires Que Sais-Je” No: 1472, Paris.
- El-Agraa M.A., (2001) “The European Union-Economics and Policies”, Prentice Hall.
- Eraktan, G. (1988). “Türkiye’de Tarım Politikası Uygulamaları”. *Türk Ziraat Yüksek Mühendisleri Birliği Teknik Tarım Kongresi*. Ankara: 6-21.
- Eraktan, G. (2001). “Tarım Politikası Temelleri Ve Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikası”. İstanbul, *Uzel Yayınları*.
- Erbay, R. (2013). “Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4.
- Erdoğan, Z., Erdoğan, M. H. (2001) “Türkiye’de Tarım Reformu” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Eskişehir.
- European Commission (2007). “On a Multi-Annual Indicative and Planning Document (MIPD) 2007-2009 for Turkey. Commission Decision, C” (2007) 1835 of 30.04.2007.
- GTBH (2004), “Osmanlı’dan Günümüze Tarım ve Tarıma Hizmet Veren Kurumların Teşkilatlanma Süreçleri”.

- GTHB, (2004). “II. Tarım Surası, Kırsal Kalkınma Politikaları Komisyonu Raporu”, Ankara: 19-20.
- GTHB, (2005). “Tarımsal Girdi ve Desteklemeler Komisyonu Raporu. II.Tarım Şurası Sonuç Raporu”, Ankara.
- GTHB, (2008). “Ayçiçeği Raporu, Türkiye’nin AB’ye Uyum Sürecinde Olası Gelişmelerin Önemli Tarım Ürünleri Üzerine Ekonomik Etkilerinin Analizi”, *TÜBİTAK (KAMAG) Proje Raporu* (Yayınlanmamış), Ankara, Türkiye.
- GTHB, (2012). “Faaliyet Raporu”, Ankara.
- Gülçubuk B., (2006). “Kırsal Kalkınma”. F. Yavuz (der.). Türkiye’de Tarım (s.68-93). *GTHB Strateji Gelistirme Daire Başkanlığı Yay.*, Ankara: 74.
- Güvemli, O. (1981) “Türkiye’de Sanayi Özendirme ve Yönlendirme Politikaları”, İçinde: 2nci İktisat Kongresi Bildiriler Kitabı, Cilt 1, İzmir: 445-464.
- Hasdemir, M., Hasdemir, M. (2016) “Türkiye’de Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma Programı Uygulamaları” *International Conference on Eurasian Economies 2016*
- Işıklı, E., Abay, C. (1993). “Destekleme Alımlarının Tarımsal Yapıya Etkisi. Tarımsal Destekleme Politikaları: Sorunlar-Çözümler”. *Tarım Haftası’93 Sempozyumu*. TMMOB-ZMO. 13-15 Ocak 1993. Ankara: 211-235.
- Jacobson, R.E. (1995). “Target Prices And Deficiency Payments” Dairy Markets and Policy—Issues and Options, Project, Cornell University
- Karabağ, H. (2017). “Osmanlı’nın Tarımsal Mirası ve Erken Cumhuriyet Döneminde Kırsal Kesimin Kalkınmasına Yönelik Çalışmalar (Bursa Örneğinde)”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18: 225-257.
- Karakaş, G., Erdal, G. (2017) “Türkiye’de Tütünde Alternatif Ürün Desteği Politikalarının İncelenmesi: Akhisar Örneği”.
- Kazgan, G. (1966). “Tarım Ekonomisi ve İktisadi Gelişme”, *İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayını*, İstanbul.

- Kazgan, G. (1981). “Tarım ürünleri Destekleme Politikası: Amaçlar, Sorunlar ve Çözümler”. *Türkiye II. İktisat Kongresi*. Tarım Komisyonu Tebliğleri. 2-7 Kasım 1981. İzmir: 255-264.
- Kesbiç, C. Y., Baldemir, E., Doğan, S. (2005). “Rekabet Gücü Ölçümü ve Önemi: Türk Tarım Sektörü İçin Bir Analiz”, İstanbul Üniversitesi, *VII. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*, İstanbul.
- Kırsal Kalkınma, Projeler. [https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Kırsal Kalkinma/Projeler](https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/KırsalKalkinma/Projeler)
- Kıymaz T., (2008) “Dünya Tarım Piyasalarında Serbestleşmenin Türk Tarımına Fiyat ve Gelir Yönünden Yansıması”, *İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Tarım Dairesi*. Yayın No: 2754, Ankara.
- Koç, A., Giray, F.H., (2015). “Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Mali Yardımı (IPARD): Türkiye Uygulaması ve Yeni Dönem (2014-2020) Değişiklikler” *Akademik Bakış Dergisi*, Eylül-Ekim 2015, Sayı: 51.
- Krueger, A.O., Schiff, M. , Valdes, A., (1988). Agricultural Incentives in Developing Countries. *World Bank Econ. Rev. 2: 255-272*.
- OECD (1987). “National Policies and Agricultural Trade”, OECD, Paris.
- OECD (2017), “Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2017”, OECD Publishing, Paris.
- OECD, (2018). “Agricultural Policy and Outlook 2018”
- Office of Management and Budget, (2005). “Budget of the United States Government: Fiscal Year 2006” Washington: Government Printing Office.
- Oral, N. (2006). “Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar”, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara.
- Orden, D., Paarlberg, R., Roe, T. (1999). “Policy Reform in American Agriculture” Chicago: University of Chicago Press.
- Orhan, O. Z. (1999). “Türkiye’de Tarımsal Destekleme ve Taban Fiyat Uygulaması”, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul

- Özçam, M. (2004). “Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Türkiye” Sermaye Piyasası Kurulu Araştırma Raporu, Araştırma Dairesi
- Özkaya, T., Oyan, O., Isın, F., Uzmay, A. (2001) “Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları Dünü – Bugünü – Geleceği”, Türkiye Ziraat Odalar Birliği TÜSES Yayını, Ankara.
- Pekin, T. (1974). “Teşvik Tedbiri Olarak Sübvansiyonlar ve İşletme Kararları Üzerindeki Etkileri”. E.Ü. Ziraat Fak. Yayınları. Yayın No: 202. İzmir.
- Peltzman, S. (1976). “Toward a More General Theory of Regulation” *The Journal of Law & Economics* Vol. 19, No. 2, *Conference on the Economics of Politics and Regulation*: 211-240.
- Porterfield, J. (2005). “The Homestead Act of 1862: A Primary Source History of the Settlement of the American Heartland in the Late 19th Century”, Rosen Publishing Group, New York.
- Rasmussen, W.D., Baker, G.L., Ward, J.S. (1976). “A Short History Of Agricultural Adjustment, 1933-75”. National Economic Analysis Division. Economic Research Service. U.S. Department of Agriculture. Agriculture Information Bulletin No. 391.
- Russo, C. (2007) “Deficiency Payments and Market Power: Effects of Imperfect Competition on Welfare Distribution and Decoupling” Department of Agricultural and Resource Economics University of California, Davis, USA.
- Samuelson, P. A. (1969), “Pure Theory of Public Expenditure and Taxation”, Margolis, J ve H. Guitton (ed), *Public Economics*, içinde, (H. London: Mac Millan): 98-123.
- Smith, V. H. (2017) "The Farm Bill Remains a Case Study in Corporate Welfare," American Enterprise Institute, July 28.
- Smith, V.H., Glauber, J.W., Goodwin, B.K., Sumner, D.A. (2017). "Agricultural Policy in Disarray: Reforming the Farm Bill — An Overview," American Enterprise Institute.

- Stigler, G.,J. (1971) “The Theory of Economic Regulation” The Bell Journal of Economics and Management Science Vol. 2, No. 1: 3-21.
- Şahinöz, A., Çağatay, S., Teoman, Ö. (2007). “Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikası Aracı Olarak Fark Ödeme Sistemi’nin Uygulanabilirliğinin Tartışılması Ve Sistemin İktisadi Analizi”, *Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü*, Yayın No: 155, Ankara.
- T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Sigorta Denetleme Kurulu, (2013). “Sigortacılık Ve Bireysel Emeklilik Faaliyetleri Hakkında Rapor”
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, (2018). Tarım Sigortaları Havuzu (TARSİM)
- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, (2004). “Tarım Stratejisi Belgesi”.
- Taşkın, M. M. (2003). “1923–2003 Döneminde Türkiye Cumhuriyeti’nin Dış Ticaret Politikaları”, *Dış Ticaret Dergisi*, Yıl 8: 131-153.
- Tektaş, M., (2006) “Tarımsal Desteklerin Gelir Etkileri: Sosyal Hesaplar Matrisi Uygulaması”, Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Müdürlüğü, Hazine Müsteşarlığı, Ankara, Uzmanlık Tezi.
- TKB Kırsal Kalkınma Politikaları Komisyonu., (2004). “II. Tarım Şurası Kırsal Kalkınma Politikaları Komisyon Raporu”, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı
- TKDK, (2010), “Sektörel Anlaşma”, <https://www.tkd.gov.tr/Content/File/Mevzuat/SektorelAnlasmaTurkce.pdf>
- Tokgöz, E. (1991). “Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları*, Ankara: 44.
- Tunçel, D.Y., Akın, A.Y., (1981). “Tarımda Destekleme Politikası. Türkiye II. İktisat Kongresi”. *Tarım Komisyonu Tebliğleri*. 2-7 Kasım 1981. İzmir: 229-253.
- Tunçer, M., Günay, H.F. (2017). “Türkiye’de Tarıma Yönelik Desteklerin Avrupa Birliği Perspektifinden Değerlendirilmesi”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 4(8): 15-30.
- Turanlı, R., (2006). “Mikro Ekonomik Analiz”. Bilim ve Teknik Yayınevi, İstanbul.

- U.S. Department of Agriculture (USDA), (2014). "2012 Census Highlights: Farm Economics," ACH12-2, May.
- U.S. Department of Agriculture (USDA), (2018). "Farm Income and Wealth Statistics, Government Payments by Program"
- Ünsal, M. E., (2007), Mikroiktisat, İmaj Yayınevi, Ankara.
- Veri Analiz Teknikleri Grubu. (2018) "Mevsim ve Takvim Etkilerinden Arındırılmış İşgücü Girdi Endeksleri". Metaveri, *Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı Örnekleme ve Analiz Teknikleri Daire Başkanlığı*, Ankara.
- Yalçınkaya, N., Yalçınkaya, M. H. ve Çılbant, C. (2006). "Avrupa Birliği'ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi". *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*. 13(2): 97-118.
- Yavuz, G.G., Miran, B., Gürer, B.B., Yüksel, N.Y. ve Demir, A. (2016) "Buğday,Dane, Mısır ve Çeltik Üretiminde Fark Ödemesi Desteklerinin Etkisi", *Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (TEPGE)*, TEPGE Yayın No: 266.
- Yılmaz H, Demircan V, Dernek Z. (2008). "Türkiye Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamaları (Isparta İli Üreticileri Açısından Bir Değerlendirme)". *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9 (2) 2008: 248-265.

EKLER

EK 1. ORJİNALLİK RAPORU

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MALİYE ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p>
Tarih: 18/09/2019
<p>Tez Başlığı : TÜRKİYE'DE TARIM DESTEKLERİNİN BÖLGESEL DAĞILIMI; 2002-2018</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 109 sayfalık kısmına ilişkin, 18/09/2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 7'dir.</p> <p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- ☒ Kaynakça hariç 3- ☒ Alıntılar hariç 4- ☐ Alıntılar dâhil 5- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç <p>Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p>
Tarih ve İmza
<p>Adı Soyadı: Gözde Bal</p> <p>Öğrenci No: N14224529</p> <p>Anabilim Dalı: Maliye</p> <p>Programı: Maliye</p>
<p>18.09.2019</p>
<p><u>DANIŞMAN ONAYI</u></p> <p>UYGUNDUR.</p> <p>Doç. Dr. Alparslan A. Başaran</p>

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
PUBLIC FINANCE DEPARTMENT

Date:18/09/2019

Thesis Title : THE REGIONAL DISTRIBUTION OF AGRICULTURAL SUPPORTS IN TURKEY; 2002-2018

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 18/09/2019 for the total of 109 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 7%.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Name Surname: Gözde Bal
Student No: N14224529
Department: Maliye
Program: Maliye

Date and Signature

18.09.2019

ADVISOR APPROVAL

APPROVED:

Assoc. Prof. Dr. Alparslan A. Başaran

EK 2. ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU

 <p style="margin: 0;">HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU</p>												
<p style="margin: 0;">HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MALİYE ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p style="text-align: right; margin: 0;">Tarih:18/09/2019</p>												
<p>Tez Başlığı: TÜRKİYE'DE TARIM DESTEKLERİNİN BÖLGESEL DAĞILIMI; 2002-2018</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. <p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p>												
<table style="width: 100%; border: none;"> <tr> <td style="width: 70%;"></td> <td style="text-align: right; vertical-align: top;">Tarih ve İmza</td> </tr> <tr> <td>Adı Soyadı: Gözde Bal</td> <td style="text-align: right; vertical-align: top;">18.09.2019</td> </tr> <tr> <td>Öğrenci No: N14224529</td> <td style="text-align: right; vertical-align: top;"></td> </tr> <tr> <td>Anabilim Dalı: Maliye</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Programı: Maliye</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora</td> <td></td> </tr> </table>		Tarih ve İmza	Adı Soyadı: Gözde Bal	18.09.2019	Öğrenci No: N14224529		Anabilim Dalı: Maliye		Programı: Maliye		Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora	
	Tarih ve İmza											
Adı Soyadı: Gözde Bal	18.09.2019											
Öğrenci No: N14224529												
Anabilim Dalı: Maliye												
Programı: Maliye												
Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora												
<p><u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u></p> <p style="margin: 0;">UYGUNDUR</p> <div style="text-align: center; margin: 10px 0;"> <p>Doç. Dr. Alparslan A. BAŞARAN</p> </div>												
<p style="text-align: center;">Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr</p> <p>Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr</p>												

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS**

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
PUBLIC FINANCE DEPARTMENT

Date:18/09/2019

Thesis Title: : THE REGIONAL DISTRIBUTION OF AGRICULTURAL SUPPORTS IN TURKEY; 2002-2018

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

	Date and Signature
Name Surname: Gözde Bal	
Student No: N14224529	18.09.2019
Department: Public Finance	
Program: Public Finance	
Status: ☒ MA ☐ Ph.D. ☐ Combined MA/ Ph.D.	

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

APPROVED

Assoc. Prof. Dr. Alparslan A. BAŞARAN

EK 3. 2001-2017 Yılları Arasında ÇKS'ye Kayıtlı Alan Başına Çiftçi Sayısı

ÇKS 2001-2017		
Yıllar	Çiftçi Sayısı	Alan (da)
2001	2.182.767	121.964.486
2002	2.588.666	164.960.378
2003	2.765.287	167.346.718
2004	2.745.424	167.099.180
2005	2.679.737	165.826.141
2006	2.609.723	164.930.261
2007	2.613.234	167.277.814
2008	2.380.284	157.694.645
2009	2.328.731	154.360.407
2010	2.320.209	151.027.251
2011	2.288.366	156.287.667
2012	2.214.390	153.438.733
2013	2.183.270	147.293.244
2014	2.218.456	175.916.936
2015	2.325.832	147.379.376
2016	2.352.580	147.610.672
2017	2.359.493	147.808.718

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı, 2018

EK 4. İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS)/ (NUTS)

No	Bölge Bilgileri		İl Adı		No	Bölge Bilgileri		İl Adı				
1	TR1	İstanbul	TR100	İstanbul								
2	TR2	Batı Marmara	TR211	Tekirdağ	8	TR8	Batı Karadeniz	TR811	Zonguldak			
			TR212	Edirne				TR812	Karabük			
			TR213	Kırklareli				TR813	Bartın			
			TR221	Balıkesir				TR821	Kastamonu			
			TR222	Çanakkale				TR822	Çankırı			
3	TR3	Ege	TR310	İzmir				9	TR9	Doğu Karadeniz	TR823	Sinop
			TR321	Aydın							TR831	Samsun
			TR322	Denizli							TR832	Tokat
			TR323	Muğla	TR833	Çorum						
			TR331	Manisa	TR834	Amasya						
			TR332	Afyonkarahisar	TR901	Trabzon						
			TR333	Kütahya	TR902	Ordu						
4	TR4	Doğu Marmara	TR411	Bursa	10	TRA	Kuzeydoğu Anadolu	TR903	Giresun			
			TR412	Eskişehir				TR904	Rize			
			TR413	Bilecik				TR905	Artvin			
			TR421	Kocaeli				TR906	Gümüşhane			
			TR422	Sakarya				TRA11	Erzurum			
			TR423	Düzce				TRA12	Erzincan			
5	TR5	Batı Anadolu	TR424	Bolu	11	TRB	Ortadoğu Anadolu	TRA13	Bayburt			
			TR425	Yalova				TRA21	Ağrı			
			TR510	Ankara				TRA22	Kars			
6	TR6	Akdeniz	TR521	Konya	12	TRC	Güneydoğu Anadolu	TRA23	İğdır			
			TR522	Karaman				TRA24	Ardahan			
			TR611	Antalya				TRB11	Malatya			
			TR612	Isparta				TRB12	Elazığ			
			TR613	Burdur				TRB13	Bingöl			
			TR621	Adana				TRB14	Tunceli			
			TR622	Mersin				TRB21	Van			
			TR631	Hatay				TRB22	Muş			
7	TR7	Orta Anadolu	TR632	Kahramanmaraş	12	TRC	Güneydoğu Anadolu	TRB23	Bitlis			
			TR633	Osmaniye				TRB24	Hakkâri			
			TR711	Kırıkkale				TRC11	Gaziantep			
			TR712	Aksaray				TRC12	Adıyaman			
			TR713	Niğde				TRC13	Kilis			
			TR714	Nevşehir				TRC21	Şanlıurfa			
			TR715	Kırşehir				TRC22	Diyarbakır			
			TR721	Kayseri				TRC31	Mardin			
			TR722	Sivas				TRC32	Batman			
TR723	Yozgat	TRC33	Şırnak									
							TRC34	Siirt				

Kaynak: <https://yegitek.meb.gov.tr/>

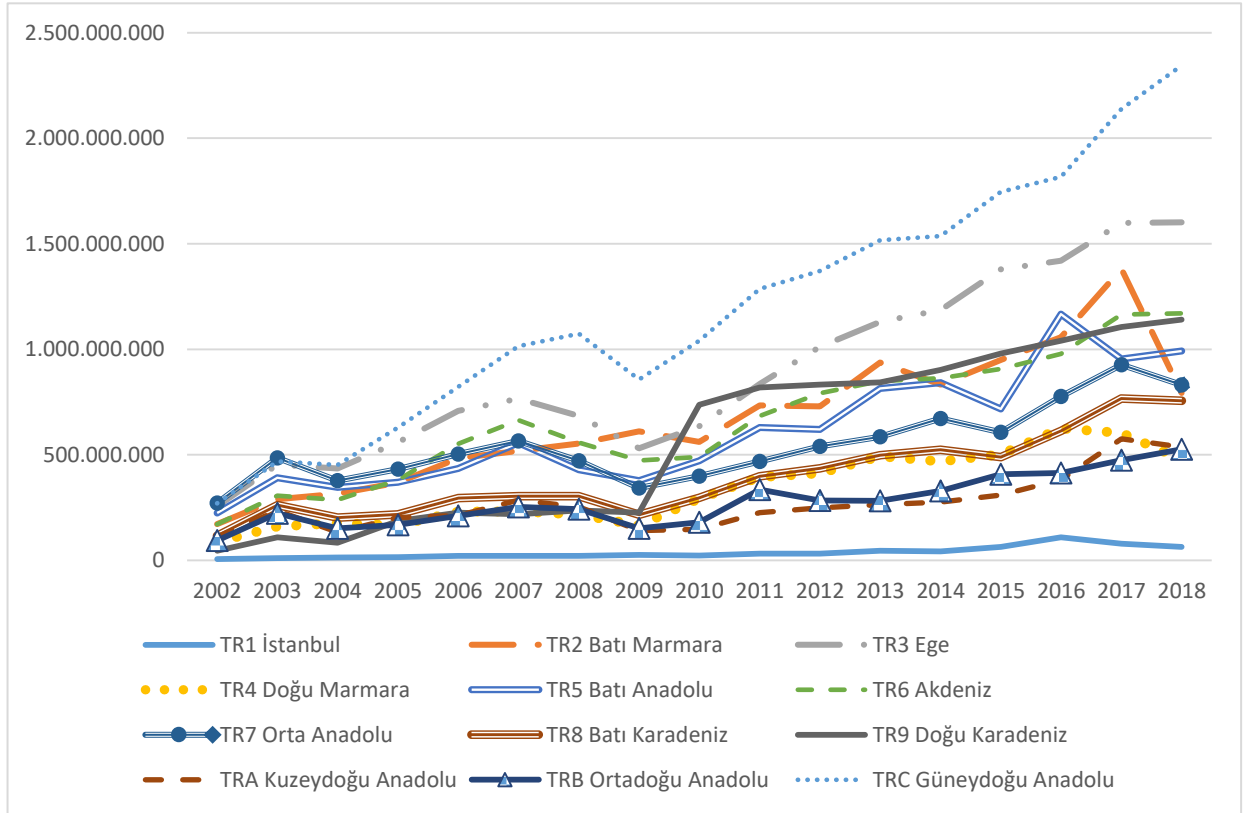
EK 5. Tarımsal Destek Uygulamaları

Tarımsal Destekler	
Alan Bazlı Destekler	Fındık Alan Bazlı Gelir ve Alternatif Ürün Desteği
	İyi Tarım Uygulamaları Desteği
	Mazot, Gübre ve Toprak Analizi Desteği
	Organik Tarım Desteği
Biyolojik ve Biyoteknik Mücadele Desteği	Açık alanda paket toplamı
	Örtüaltı paket toplamı
Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	ÇATAK Desteği
	Yurtiçi Sertifikalı Fidan/Fide Kullanım Desteği
	Yurtiçi Sertifikalı Tohum Kullanım Desteği
	Yurtiçi Sertifikalı Tohum Üretim Desteği
Fark Ödemesi Destekleri	
Hayvancılık Desteklemeleri	Anaç Koyun-Keçi Desteği
	Arıcılık
	Aşı Desteği
	Besilik Erkek Sığır Desteği
	Buzağı Desteği
	Çiğ Sütün Değerlendirilmesi
	GAP-DAP-KOP-DOKAP Hibe Desteği
	Hastalıktan Ari İşletme Desteklemesi
	Hastalıktan ari işletmedeki sığır
	Hayvan Başı Ödeme
	Hayvan Genetik Kaynakları
	Hayvan Hastalığı Tazminatı Desteklemeleri
	İpek Böceği
	Onaylı Süt Çiftliği Desteği
	Programlı Aşı Uygulamaları
	Su Ürünleri
	Sürü Yöneticisi İstihdam Desteği
	Süt Primi
Tiftik Üretim	
Yem Bitkileri	
Tarımsal Yayın ve Danışmanlık Desteği	

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2018

EK 6. Toplam Tarımsal Destek Miktarının 2002-2018 Yılları Arasında İBBS Bölgelerindeki Dağılımı

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı 2018, Tablo 10'dan yararlanılarak tarafımdan oluşturulmuştur.

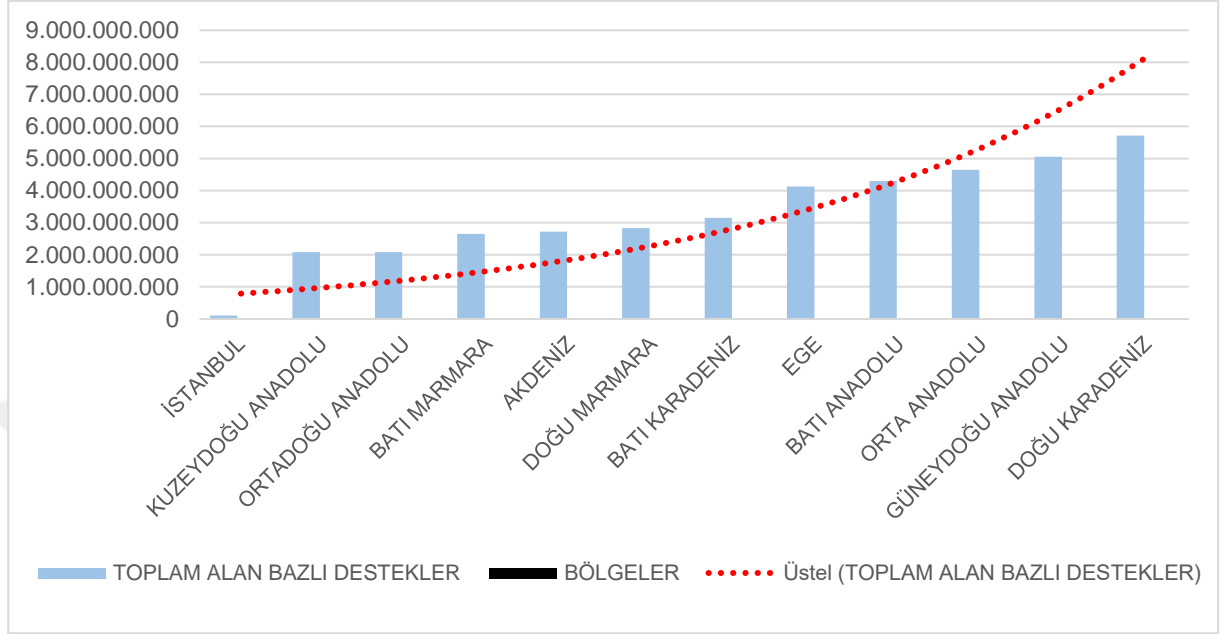
EK 7. Toplam Fark Ödemeleri İçinde Bölgelere Verilen Fark Ödemesi Destekleri Dağılımı (Bölge Bazlı Fark Ödemesi/ Toplam Fark Ödemesi)

Yıllar	TR1	TR2	TR3	TR4	TR5	TR6	TR7	TR8	TR9	TRA	TRB	TRC
	İstanbul	Batı Marmara	Ege	Doğu Marmara	Batı Anadolu	Akdeniz	Orta Anadolu	Batı Karadeniz	Doğu Karadeniz	Kuzeydoğu Anadolu	Ortadoğu Anadolu	Güneydoğu Anadolu
2002	0,84%	20,34%	28,24%	0,36%	0,01%	22,20%	0,09%	0,74%	0,00%	0,01%	0,06%	27,12%
2003	1,02%	23,79%	30,72%	0,96%	0,40%	20,96%	0,43%	1,91%	0,00%	0,04%	0,10%	19,68%
2004	0,92%	22,69%	22,14%	0,76%	0,59%	16,73%	0,39%	0,84%	0,00%	0,04%	0,20%	34,67%
2005	0,46%	12,24%	17,19%	1,75%	3,94%	15,26%	4,57%	2,12%	10,54%	3,35%	0,11%	28,48%
2006	0,62%	14,55%	14,07%	2,66%	3,35%	19,24%	2,67%	1,95%	9,14%	0,13%	0,24%	31,36%
2007	0,48%	11,36%	14,11%	2,79%	4,83%	20,71%	3,04%	2,29%	7,25%	0,16%	0,36%	32,61%
2008	0,53%	13,64%	7,87%	1,99%	4,70%	15,54%	4,05%	2,74%	6,86%	0,28%	0,80%	40,99%
2009	0,78%	19,22%	7,91%	2,50%	7,33%	13,98%	6,22%	4,30%	6,21%	0,41%	0,60%	30,54%
2010	0,54%	11,81%	8,21%	2,38%	9,21%	12,41%	7,34%	3,95%	6,10%	0,58%	1,30%	36,16%
2011	0,58%	12,88%	8,73%	2,48%	10,19%	13,79%	5,71%	3,85%	5,96%	0,76%	1,43%	33,65%
2012	0,62%	11,08%	11,27%	2,02%	5,15%	16,57%	4,88%	3,47%	6,21%	0,24%	0,32%	38,18%
2013	0,62%	13,99%	9,59%	2,54%	9,38%	13,69%	3,98%	3,15%	5,21%	0,23%	0,22%	37,40%
2014	0,56%	10,17%	10,12%	1,79%	9,89%	14,25%	6,59%	3,84%	5,22%	0,50%	1,06%	36,00%
2015	0,82%	12,90%	12,35%	1,48%	5,38%	14,74%	2,89%	2,58%	5,57%	0,23%	0,48%	40,57%
2016	0,78%	15,07%	10,05%	1,86%	10,82%	12,87%	5,23%	3,78%	5,09%	0,31%	0,57%	33,57%
2017	0,90%	19,37%	11,34%	1,54%	5,64%	12,38%	4,87%	3,71%	4,29%	0,28%	0,61%	35,08%
2018	1,08%	4,52%	13,43%	1,86%	7,25%	16,84%	2,76%	2,84%	4,86%	0,26%	0,59%	43,71%

Not: 2018 yılına ait veriler 30.11.2018 tarihine kadar olan verilerdir.

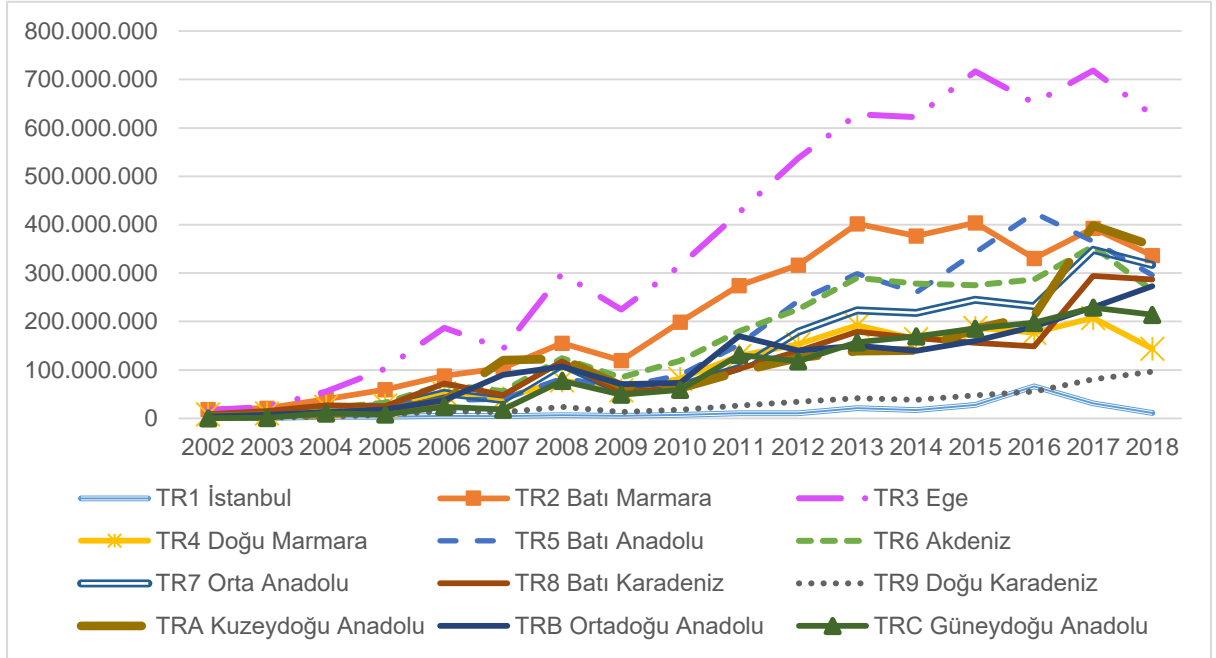
Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Veri Tabanı 2018, tarafımdan hesaplanmıştır.

EK 8. 2002-2018 Yılları Arası Bölgelerin Toplam Alan Bazlı Destek Dağılımı

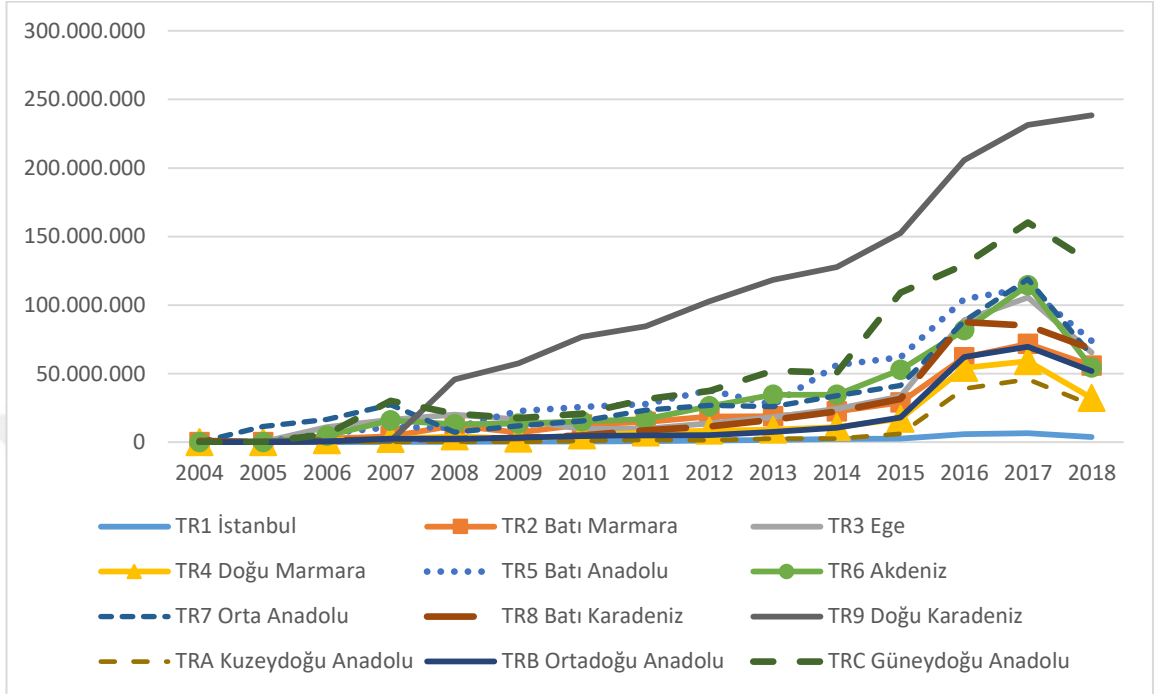
Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı veri tabanından yararlanılarak tarafımdan oluşturulmuştur.

EK 9. 2002-2018 Yılları Arası Bölgelerdeki Toplam Hayvancılık Destekleri

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı veri tabanından yararlanılarak tarafımdan oluşturulmuştur.

EK 10. 2004-2018 Yılları Arası Bölgelerdeki Diğer Tarımsal Amaçlı Destek Tutarları (TL)

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı veri tabanından yararlanılarak tarafımdan oluşturulmuştur.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : GÖZDE BAL
Doğum Yeri ve Tarihi : ANKARA, 05.10.1992

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Bilkent Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi Maliye Bölümü
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce, Almanca
Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar : Denizbank, Sermaye Piyasası Kurulu
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar : Vakıfbank, Uzman Yardımcısı

İletişim

E-Posta Adresi : gozdebal@hotmail.com

Tarih : 16.09.2019